नरष्टेईस्वरंपश्येन्मृतेः ओत्तारंस्मरेत्यात्॥

अद्वैतसिद्धि

अद्वै०वि

१

:ॐ श्रीम हागणपतिपरमेनमः॥ ॥अथ अद्वैतसिद्धि॥ मापाकल्पितमाहतामुखमरुषा
तप्रपंचाश्रुपः स्वप्नज्ञानसुखात्मकः श्रुतिशिरोवाक्यावबोधो यतः॥ मिथ्यावेद्य विधूत
नेन परमानंदैकतानात्मकं मोहं प्राप्तवस्वपं विजपते विष्णुर्विकल्पोद्भितः॥१॥ श्रीराम
विश्वेश्वरमाधवानामिवेनसा न्हात्कृतमाधवानां॥ स्वर्गेन निर्धूततमोनतोभ्यः पादौ
च्छितेभ्योस्तु नमोरजोभ्यः॥ वाहुभिर्विहितान्बुधैः परार्थेवितपते मितविस्तृता मिव
धा॥ ममतु श्रमरुष न्नमात्मं मेरितांभावयितुं भविष्यतीह॥६॥ अद्वाधनेन मुनिना
मधुसूदनेन संगत्यशास्त्रनिचयं रचितातिपल्लान्॥ वोधापवादिवितपापचसत्वरण
णामद्वैतसिद्धिरिपमस्तु मुदे बुधानां॥७॥ तत्राद्वैतसिद्धेर्द्वैतमिथ्यासिद्धिपूर्वकत्वा
न्द्वैनमिथ्यात्वमेव प्रथममुपपादनीयं॥ उपपादनं चस्वपक्षसाधनं परपक्षनि
राकरणाभ्यां भवतीति तद्दुभयं वादजल्पवितंडानामन्यतमांकथामाश्रित्य संपादनी
यं॥ तत्र विप्रतिपत्तिजन्यअपरद्वैतं भवति भाष्यमुपादापकेघटमाह॥ द्वयोर्भावो द्वि

DR. BHAU DAJI

साधाभावप्रतियोगित्वेन विनियोगः॥८॥ १ संशयापादनं कर्तव्यं प्रकारद्वयादिरूपेण ज्ञातो मतो विप्रतिपत्तिः संशयेस्मरियतात्पर्यः

तानन्तरभवद्द्वैतं संशयरूपं ज्ञानमुच्यते अयावाद्यभ्यामितं प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वात् भिन्नाधार
वर्तिनापुरुषवस्तुगतं तत्रभवं द्वैतं न देवं संशयस्तानमपि संशयस्य विचारांगत्वान्मध्यस्थे
नादौ विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीयाः पक्षपि विप्रतिपत्तिजसंशयस्य नपाकृतासंपादकतयोपयो
गः सिद्धसाध्यपि विरहसहकृतसाधकमानाभावरूपायास्तस्याः संशयाघटितत्वात् अ
न्यथा अन्यान्यनिश्चयवतोऽनुमितिसंपातदनुमानं नस्यात् वाद्यादीनां निश्चयवत्वेन संशया
संभवाद्दर्शयसंशयस्यानिप्रसंजकत्वाच्च॥ नापि विप्रतिपन्नैः स्वरूपनएव पक्षप्रतिपक्ष
परिग्रहकल्पनयोपयोगः स्वपक्षसाधनीयमनेनेदं दृष्टांतीयमित्यादिमध्यस्थवाक्या
दपि नदत्रामेन विप्रतिपत्तिवैयर्थ्यात्॥ नथाऽपि विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्यानुमित्यनंग
त्वेऽपि मुदृसनीयाविचारांगमस्त्येव॥ तादृशसंशयं प्रति विप्रतिपन्नैः कश्चिन्निश्चयादि
प्रबंधादृतनकत्वेऽपि स्वरूपयोग्यत्वान्न वाद्यादीनां चनिश्चयाभिप्रायम्॥ परप
क्षमालंबयाप्याहंकारिणो विपरीतनिश्चयवतो जल्पाप्रवृत्तिदर्शनात्॥ तस्मात्समय

यवत्वनियमाभावात्॥ निश्चितोहि कादेकुतदृत्वाभिमानकनिश्चय

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

अद्वै धि
१

बंधाद्विवक्षा कर्त्तव्यानिर्वाहापमध्यक्षेन विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीयैव ॥ तत्र मिथ्यात्वे विप्रतिप
त्तिः ॥ [redacted] कृत्स्नप्रमाणनि
र्क्षावाध्यत्वेसनिसत्वेन प्रतीयमानं चिन्हिलं प्रति पक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषेध प्रतिपो
गिनवा ॥ पारमार्थिकत्वाकारस्तोक्तनिषेधप्रतिपोगिनवेति । अत्र च पक्षतावच्छेदक
सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यान्वान्यत्वैकदेशेसाध्यसिद्धावपि सिद्धसाधनते
ति मते शुक्तिरूप्यसिद्धसाधनवारणाय पक्षतावच्छेदकतानेतरावाध्यत्वं विशेषणम् ॥ यदि पुनः
पक्षतावच्छेदकधर्मताभावानुगतद्वारकं विशेषणमनुपादेयम् । इतरविशेषणद्वयं तु च
ब्रह्मणि बाधवारणायादरणीयमेव प्रत्येकं वा विप्रतिपत्तिः विपक्षिमिथ्यानवा० एवि
वीमिथ्यानवेति एवं विपक्षदृष्टेः प्रत्येकं पक्षत्वेऽपि न घटादौ संदिग्धानैकांतिकता० पक्ष
समत्वात् घटादेः यदि पक्षे साध्याभावसंदेहस्यानुगुणत्वात् पक्षमित्यत्र एवं स्पष्ट
षणं वा व्यमन्यत एवोक्तं साध्याभावनिश्चयवन्निहेतुसंदेहस्य संदिग्धानैकांतिक

ता
१

कावच्छेदेनैव साध्यसिद्धिर्न हेत्वभावतदेकदेशे साध्याभावस्य वा न विपक्षसाध

पम

स्वस्य विप्रतिपत्तेर्नियमं पक्षतावच्छेदकत्वयोगतासंपादिकं यद्धर्मस्य तानावाध्यत्वादिविशेष्य कत्वं प्रकीर्तितं नन्विमे यतस्ता विशेषितया
तेनि पक्षत्वं तु साध्य [redacted] संदेहवत्त्वं साध्यगोचरसाध्यकमानाभाववत्त्वं वा तच्च घटादिसाधार
णम् । अनस्तत्रापि संदिग्धानैकांतिकत्वं न हेत्वभावः पक्षे समत्वोक्तिस्तु प्रतिज्ञाविषयत्वाभावमात्रे
णानवतर्हि प्रतिज्ञाविषयत्वमेव पक्षत्वं मत्वा पीनुमानेन हेत्वभावो न एवं विप्रतिपत्तौ प्राचां प्र
पोगाः । विमतं मिथ्या० दृष्टत्वात् । जडत्वात् । परिच्छिन्नत्वात् । शुक्तिरूप्यवदिति नावप
वेधाग्रहः । अत्र च निपामकनिपतपा विप्रतिपेत्राल घु भूतपापक्षतावच्छेदेन विरुद्ध
समपवं धाहिनाग्रच धानात्रस्याऽनुमानकालासत्वेऽप्यु [redacted] पलक्षणतपापक्षतावच्छे
दकत्वमुत्प्रेक्ष्य वा विप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकमेव पक्षतावच्छेदकमुः प्राचां प्रयोगे
ष्वपि विमतमिति पदं विमतिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नमिति प्रायेणोद्देश्यः । ननु किं
मिदं मिथ्यात्वं साध्यते । न तावन्मिथ्यात्वाद्योऽनिर्वचनीयतानावच्छेदकतादुनिरूपणपाद्दिकाव
च्छेदकतानुगतसद्भावानधिकरणत्वरूपमनिर्वाच्यत्वं मृतावच्छिन्नं सत्वविशिष्टासत्वा
भावः । उनसत्वान्यतानाभावासत्वान्यतानाभावरूपं धर्मद्वयमुत्प्रेक्ष्य हेतुसत्वासत्वाभावच

विप्रतिपत्तिविषयं

प्रकीर्तितमिति यावत्

तद्वत्संबंधेन

ल

मि

अद्वै०द्वि
३

त्वेसति असत्त्वात्यंताभावरूपं विशिष्टम्। नाद्यः। [illegible] विशिष्टसत्त्वा
[illegible] नाद्यः सत्त्वमात्राधीजगत्सत्त्वविशिष्टसत्त्वानभ्युपगमाद्वि
शिष्टाभावसाधने सिद्धसाधनत्वात्। नद्वितीयः। सत्त्वासत्त्वयोरेकाभावेऽपि सत्त्वावस्थ
कत्वेन व्याघातात्। निर्धर्मिकत्वस्य सत्त्वराहित्येऽपि सद्रूपत्वेनामिथ्यात्वोपपत्त्या
३ धर्मिनराज्ञः मुक्तिरूपे अबाध्यत्वरूपसत्त्वव्यतिरेकस्य बाध्यत्वरूपासत्त्वस्य व्यतिरेका
सिद्धा साध्यवैकल्याच्च। अत एव नतृतीयः पूर्ववद्व्याघाताद्दर्शनात्साध्यवैक
ल्याच्च। अत एव नतृतीयः [illegible] ल्याच्चेत्। मैवम्। सत्त्वासत्त्वात्यंताभावासत्त्वात्यंताभावरूपधर्म
द्वयविवक्षायां दोषाभावात्। नचव्याहतिः साहि सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वपा
वा० परस्परविरहव्यापकत्वपावा० परस्परविरहव्याप्यत्वपावा० नाद्यः। तदनंगीकारात्।
नथा स्वत्रत्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वव्यतिरेकोनासत्त्वम्। किंतु क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वे
नप्रतीयमानत्वानधिकरणत्वम्। तच्च व्यतिरेकश्च साध्यत्वेन विवक्षितः। नथा च त्रि

रम
३

कालाबाध्यविलक्षणत्वेसति क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेनप्रतीयमानत्वरूपं साध्यं पर्यवसितम्। एवं च स
तिमुक्तिरूपे साध्ये चैकल्यमपि। बाध्यत्वरूपासत्त्वव्यतिरेकस्य साध्यप्रवेशात्।
नापि व्याघातः परस्परविरहरूपत्वाभावात्। अत एव नद्वितीयोऽपि। सत्त्वाभावे सति मु
क्तिरूपे विवक्षितासत्त्वव्यतिरेकस्य विघमानत्वेन व्यभिचारात्। नापि तृतीयः सत्त्वा
घातप्रयोजकत्वात्। गौत्वाश्वत्वयोः परस्परविरहव्याप्यत्वेपि न तद्भावयोरुष्ट्राश्वा
वेकत्रसंश्लेषलंभात्। पञ्चमे निर्धर्मिकस्य ब्रह्मणः सत्त्वराहित्येऽपि सद्रूपत्वेन प्रपंचस्य
स्यसद्रूपत्वेनामिथ्यात्वोपपत्त्या। धर्मांतरमुक्तम्। नतः एकेनैव सर्वानुगतेन सर्वत्र
सत्प्रतीत्युपपत्तौ कल्पवत्प्रत्येकं प्रपंचस्य सत्त्वभावनाकल्पने मानाभावादनुगतव्य
वहारोऽभावप्रसंगाच्च। सत्प्रतिपोगिकासत्प्रतिपोगिकभेदद्वयं वा साध्यम्। नाद्यः। तथा चोभया
नकत्वेऽन्यतरान्यकत्वे वानाद्यभेदासंभवेन नाभ्यामर्थांतरानवकाशः। नचासत्त्व

यनिरेकांश्च सन्देहस्यच प्रपंचस्य सिद्धत्वेनांशतः सिद्धसाध्यत्वमिति वाच्यम् । गुणादिकम् ० गु
णादिना भिन्नत्वं भिन्नम् । समानाधिकरणत्वादिति भेदाभेदवादिप्रयोगेन तर्किकाद्यंगीकृतभे
दस्य भिन्नत्वस्य सिद्धत्वप्युद्देश्यप्रतीत्यसिद्धेर्नैवं यथा सिद्धसाध्यत्वम् । तथा प्रकृतेऽपि
भिन्नत्वप्रतीतेरुद्देश्यत्वात्तत्र सिद्धसाध्यत्वम् । एवं यत्रार्थे द्वयः कुतर्कसामाना
धिकरण्यप्रतीतेरुद्देश्यत्वं तत्र भिन्नत्वे सिद्धिरुद्देश्या० । तथा प्रकृतेऽपि सन्नवरहिते तुच्छोद्दे
श्यत्वाद्भेदेन भिन्नत्वस्य तत्प्रयोजकतया भिन्नत्वे सिद्धिरुद्देश्यैव निरस्तानम् । अतएव
सत्त्वात्यंताभाववत्त्वे सत्यसत्त्वात्यंताभावरूपं विशिष्टं साध्यमित्यपि साधु । न च भिन्न
त्वस्य विशिष्टस्य वा साध्यत्वे तस्य कुत्राप्यप्रसिद्धाऽप्रसिद्धविशेषणत्वम् । प्रत्येकं प्र
सिद्धा भिन्नत्वस्य विशिष्टस्य वा साधने शाश्वतत्वयोः प्रत्येकं प्रसिद्धा शाश्वतीपर्यं
गसाधनमपि स्यादिति वाच्यम् । तथाविधप्रसिद्धेः युक्तिरूपत्वात् । न च
निर्धर्मकत्वाद्ब्रह्मणः सत्त्वासत्त्वरूपधर्मद्वयं न्यत्वेन तत्रातिव्याप्तिः० सद्रूपत्वेन

राम
४

ब्रह्मणस्तदत्यंताभावानधिकरणत्वात् निर्धर्मकत्वेनैवाभावरूपधर्मानधिकरणत्वात्
निर्धर्मकः । प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् । ननु त्रैकालि
कनिषेधस्य तात्त्विकत्वेऽद्वैतहानिः । प्रातिभासिकत्वे सिद्धसाध्यत्वम् । व्यावहारिकत्वे पि
तस्य बाध्यत्वेन तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वेन पर्याप्तत्वम् । अद्वैतश्रुतेरतत्त्वावेदकत्वं च । न प्रतियोगि
नोऽप्रातिभासिकस्य प्रपंचस्य पारमार्थिकत्वं च स्यादिति चेन्न । न प्रपंचनिषेधा
धिकरणीभूतकस्याभिन्नत्वात् निषेधस्य तात्त्विकत्वेऽपि नाद्वैतहानिकरत्वम् । न च ता
त्त्विकाभावप्रतियोगिनः प्रपंचस्य तात्त्विकत्वापत्तिः । तात्त्विकाभावप्रतियोगिनि मु
क्तिरजतादौ कल्पिते व्यभिचारात् । अतात्त्विकएव वा निषेधोऽपम् । अतात्त्विक
त्वे पि न प्रातिभासिकः किंतु व्यावहारिकः । न च तर्हि निषेधस्य बाध्यत्वेन तात्त्विकस
त्त्वाविरोधित्वादर्थांतरमिति वाच्यम् । स्वाप्रामाण्यस्य स्वाप्रतिषेधेन बाधदर्शनात् । नि

षेधस्य बाध्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वेन तत्र मृषात्वम् किंतु निषेध्यापेक्षया पा-
नसालाकत्वम्। प्रकृते च तुल्यसत्ताकत्वात्कथं न विरोधित्वम्। न च निषेधस्य निषे-
धे प्रतियोगिसत्त्वापत्तिरिति वाच्यम्। तत्र हि निषेधनिषेधे प्रतियोगिसत्त्वमापाद्य
पत्रनिषेधस्य निषेधबुद्ध्या प्रतियोगिसत्त्वं व्यवस्थाप्यते न निषेधमात्रं निषिध्य
ते। यथा रजतेनेदं रजतमिति ज्ञानानन्तरं नेदं रजतमिति ज्ञानेन रजतं व्यवस्थाप्यते
। पत्रतु प्रतियोगिनिषेधयोरुभयोरपि निषेधस्तत्र तत्प्रतियोगिसत्त्वम्। यथा ध्वंसस
मये प्रागभावप्रतियोगिनोरुभयोर्निषेधे। एवं च प्रकृतेऽपि निषेधबाधकेन प्रतियोगि
नः प्रपंचस्य तन्निषेधस्य च बाधनात् तन्निषेधस्य बाध्यत्वेऽपि प्रपंचस्य नात्यन्तिकमिथ्यात्वम्
। उभयोर्निषेध्यनाच्छेदकस्य रूपत्वाद्दृष्टतुल्यत्वात्तु नचात्यन्तिकनिषेधबोध
कत्वे श्रुतेरप्रमाणापत्तिः। ब्रह्मभिन्नं प्रपंचतत्त्वं निषेधाधिकमतात्त्विकमतात्वि
कत्वेन बोधयन्त्याः श्रुतेरप्रामाण्यासंभवात्। नन्वेतन्निषेधप्रतियोगित्वं किं स्वरूपेण

ता सद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्देन पारमार्थिकत्वाकारेण। नाद्यः श्रुत्यादिसिद्धौपयिकस्या
र्थक्रियासमर्थस्याविद्योपादानकस्य तत्त्वज्ञाननाश्यस्य च विपक्षदृष्टादृष्टाभ्यां त्रैकालि
विद्यमानेनासद्विलक्षणस्वरूपेणात्रैकालिकनिषेधायोगात्। नाप्यद्वितीयः। अबाध्य
त्वरूपपारमार्थिकत्वस्य बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वनिरुक्तत्वेनान्योन्याश्रयात्। पारमार्थि
कत्वस्यापि स्वरूपेण निषेधे प्रथमपक्षोक्तदोषापत्तिरतस्तस्यापि पारमार्थिकत्वाकारेण
निषेधेऽतव्यावृत्त्यापादिनिवेशात्। नैवम्। स्वरूपेणैव त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य प्रपंचे
मुक्तिरूपे चांगीकारात्। तथाहि। मुक्तौ रजतभ्रमानंतरमधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारे रूप्य
त्वास्तिनास्तीत्यभविष्यतीति स्वरूपेणैव नेहत्वानेतिश्रुत्या च प्रपंचस्य स्वरूपेणैव नि
षेधप्रतीतेः। न च तत्तल्लौकिकपरमार्थीरजतमेव स्वरूपेण निषेधप्रतियोगीति वाच्यम्
। भ्रमबाधयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः। अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेश्च। न च तर्हि तत्त्वाधसं
भवः। न च निषिद्धस्वरूपत्वमुत्पत्त्यादिमत्त्वेतंत्रम्। परेण निषेध्यरूपत्वेनांगीकृतस्य

परमार्थितया तत्रैव
न च निषेधः

अद्वैत सि

विपक्षदेरुसत्त्वाघनंगीकाणान्तु० किंतु वस्तुस्वभावाद्धिकमन्यद्देवकिंचिन्न। पोजकं वक्तव्यम्। न
स्यमपि कल्पितस्यस्वीकाणात्। नच त्रैकालिकनिषेधं प्रतिस्वरूपेण आपणस्य रूपाणा
रमार्थिकत्वा कारेणप्रातिभासिकं वाप्रतिपोगीतिमतं हानिः स्यादिति वाच्यम्। अस्याचापि
वसः पारमार्थिकलोकिकरजततादात्म्येन प्रतीतं प्रातिभासिकमेव रजतं प्रतिपोगि
र्पतच्च स्वरूपेणापारमार्थिकत्वेन वेसनास्यापोवाग्रहः एतावद्धि श्चपुरोवर्त्रिताद्वा
ना पिप्रतीपतेऽतिप्रतिपादयितुं च। नहुक्तं तत्वप्रदीपिकायाम्। तस्माद्धौ कि कपारमार्थि
रजतमिवनेदं रजतमिति निषेधप्रतिपोगीतिपूर्वोचार्यमाणे वाचो पुक्तिरपिपुरोवर्त्रिनि
रजनार्थिनः प्रवृत्तिर्हृतादौ कि कपरमार्थरजतत्वेनापरीक्षणे पाप्रतीतस्य कीलत्र
पिलौकिकपरमार्थरजतमिदं नभवतीति निषेधप्रतिपोगितामेगीकृत्यनेतयेति। अ
पमभिप्रायः। एकविभक्त्यंतपदोपस्थापितधर्मिणिप्रतिपोगिनिस्वनञो अन्योऽन्याभा
वबोधकत्वनियमस्यव्युत्पत्तिबलसिद्धत्वाद्धटः पटो नभवतीतिवाक्यवद्दिदं रजतं न भ

लोकनिर्मितकरणेणस्वस्वेतरसर्वं दृष्टान्तोनिषेधप्रतिपोगित्वं संभवति तस्माभावाद्य विशेषणता संबंधेन स्वस्मिन्नसत्वा दिप्रतितदेवनिवेशयतइति भावः

वतीतिवाक्यस्यान्योऽन्याभावबोधकत्वेस्वि तेऽमिलापजन्यप्रतीतिर्तुल्यत्वाद्दमिलप्यमान
प्रतीतेर्नेदं रजतमितिवाक्याभिलप्यप्रतीतेरन्योन्याभावविषयत्वमेव। नथा चेदं सादृ निर्दिष्टे
पुरोवर्त्रिप्रातीतिकरजतेरजतत्वादृ निर्दिष्टया वहारिकरजतान्योऽन्याभावप्रतीतेरार्थिकमि
थ्यात्वम्। नान्नरजतमितिवाक्याभिलप्यानुप्रतीतिरत्यंताभावविषया० भिन्नविभक्त्यंतपदो
पस्थापितपरोक्षधर्मिप्रतिपोगिनोर्नभः संसर्गाभावबोधकत्वनियमात्। सा चपुरोवर्त्रि
प्रतीतेरजतस्य वस्याचहारिकमत्व
नाभावं विषयीकरोतीतिकथं तत्रमेवमिथ्यात्वम्। अतोनापसिद्धांतोनान्यथाख्यात्याप
त्तिर्नवाग्रंथविरोधइत्यनवद्यम्। नन्वेवमपि तासत्वाऽपातः प्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनि
षेधप्रतिपोगित्वंत्वन्यत्रासत्वेन संप्रतिपन्नस्यघटादेः सर्वत्रत्रैकालिकनिषेधप्रतिपो
गित्वपर्यंतंस्यात्। अन्यथातेषामन्यत्रसत्वापातात्। निहितेषामन्यत्रसत्ता संभवतीति त्वद्
क्तेश्चातथा चकथमसद्वैलक्षण्यम्। नहि शशशृंगादिहितोऽन्यदसत्त्वम्। नच निरुपा

स्वन्वमेवनदृसन्त्वम्। निरुपाख्यपदेनैवव्यापमानत्वात्। नाप्यप्रतीपमानत्वमसन्त्वम्। असतोऽप्रतीतावसद्वैलक्षण्यानस्यासत्प्रतीतिनिरासस्यासत्यदृप्रपोगास्य चापिगान्। न चापरे
न्नृत पा प्रतीपमानत्वंतन्न॰ नित्यातीं न्हपिष्यतिव्यासेरितिचेन्न। सर्वत्रत्रैकालिकनि
षेधप्रतिपोगित्वंपद्यपिनुछानिर्वाच्यपोः साधारणम्॰ न्यापिक्वचिदप्युपाधौसत्वेन
प्रतीपनहत्वमत्यंतासन्वम्॰ नन्नभु निरुपप्रपंचेचबाधात्पूर्वंनास्त्येवेति नतु छा त्वाप
त्तिः। नचबाधात्पूर्वंशुक्तिरुप्यंप्रपंचोवासन्वेननप्रतीपते। एतदेवसदृधिकेनोपाधिप
दृनसूचितम्। शून्यवादिभिः सदधिष्ठानकत्वमानंगीकारणक्वचिदप्युपाधौसन्वे
नप्रतीत्यनर्हत्वरुपासद्वैलक्षण्यस्यक्वचिदप्युपाधौसन्वेनप्रतीत्यर्हत्वरुपस्य शुक्तिरु
प्यासद्वैलक्षण्यस्यक्वचिदप्युपाधौसन्वेनप्रतीत्यर्हत्वरुपस्य तुच्छप्रपंचेवानंगीकारणा
न्। नन्वेवंसतिपावन्मृदधिकरणकात्यंताभावप्रतिपोगित्वंपर्यवसितम्। तथाचकेल्ला
न्वप्यन्यंताभावप्रतिपोगिषुत्रिषुगगनादिषुनार्किकाणांसिद्धसाधनम्। पदधिकर

पमाध्यमतेनालीकत्वमपंचसमादायाशंक्यते शून्येति निराकरोति॰ शून्यत्वभावनाप्रतिवर्तिस्परत्वादेरिवाबाधत्वादेरपिशून्यत्वभावनानिवर्तिस्परत्वाभावात्
पध्यत्योपहितमपंचेमपंचतासत्यंत्यधीस्वीकारात्॰ ॥ अस्वीकारादिति पाठः ५

रांपमूलनिष्ठात्यंताभावप्रतिपोगित्वम्। तस्यमिथ्यात्वमितिविवक्षापमधिकरणपदेनात्रि
निवारणेपिसंपोगसंबंधेनसमवायसंबंधेनवापद्वाधिकरणम्। समवायसंबंधेनसंपो
गसंबंधेनवाघटस्यतन्निष्ठात्यंताभावप्रतिपोगितपासर्वेषुत्रिमःमुदुरुद्धं सिद्धसाधन
म्। येनसंबंधेनपद्यस्याधिकरणंतेनसंबंधेनतन्निष्ठात्यंताभावप्रतिपोगित्वमितिविवक्षा
पामप्याप्यत्रिषुसंपोगादिषुसिद्धसाधनमितिचेन्न। येनरुपेणपदधिकरणप
पापत्प्रतिपन्नंतेनरुपेणतन्निष्ठात्यंताभावप्रतिपोगित्वस्यप्रतिपन्नपदेनसूचितत्वा
त्। तत्रस्वरूपंसंबंधविशेषोऽवच्छेदकाविशेषश्चान हिसंबंधविशेषमंतरेणभूतलेघट
स्याधिकरणतामप्रतीपते अवच्छेदकविशेषमंतरेणावच्छेदकपिसंपोगाधिकरणताः।
तथाचपेनसंबंधविशेषेणपेनचावच्छेदकविशेषेणपदधिकरणतामप्रतीतिर्पत्रभवि
तुमर्हति॰ तेनैवसंबंधविशेषेणतेनैवचावच्छेदकविशेषेणपदधिकरणकात्यंता
भावप्रतिपोगित्वंनस्यमिथ्यात्वमिवान्यताभावप्रतिपोगित्वमपाकरणादिषुनस्या

निषर्यवसितेक्वचित्कत्वाधनं। यदिउभयधर्मस्यात्यंताभावप्रतिपोगित्वमि १ उभयसंबंधेनाभावसमादाप्रतिपन्नाधिकरणपेवकारः
तरेणावच्छेदकानवच्छेदकेनेतिभावः॥

साधकमानाभावस्य तुल्यत्वाधिकरणेनास्तीति प्रत्यक्षप्रतीतिसंभवाद्नुमाने चानुकूलत्व
कीभावान्। सामान्यतो दृष्टमात्रेण ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वस्यापि सिद्धिप्रसंगात्। न च तिरो
कृतस्य विकारस्यानुपपत्तेरभावाद्। एवं संयोगसंबंधेन घटवति भूतले समवायसं
बंधेन घटाभावसत्त्वेमानाभावाद्। तथापि घटेन घटवत्तया भावत्वेनैव घटसामानाधिकरण्य
विरोधित्वकल्पनासंबंधविशेषप्रवेशौचित्यगौरवान्। घटसमवायाभावमात्रविषयत्व
प्रतीत्युपपत्तेरिति धारायेपभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन घटस्यात्रत्वं कानुपपाद्य
रूपं तु भूतले घटादेरसंतोभावसामानाधिकरण्यम्। एवं संयोगतद्भावयोर्नैकाधिक
रण्यम्। अग्रेऽपि कपिसंयोगी मूलेन निष्प्रतीतेरग्रमूलयोरेवसंयोगतद्भावयोर्नैकाधिक
रण्यम्। तथासमात्रनिष्ठसंतानाभावप्रतियोगित्वमेवमिथ्यात्वं मतव्यम्। न चैवं सति भावा भाव
योरविरोधात्तत्कानयोर्बीध्यबाधकभावोनस्यादिति वाच्यम्। भिन्नसत्ताकयोर्विरोधेऽपि
समसत्ताकयोर्विरोधानुपपत्तेः भूतले घटस्यात्यंताभावो व्यावहारिकस्तत्र सघटोन

जतमिति ज्ञानविषयीभूताभावस्य अवस्थानिकत्वेन उपेक्षयति प्रतीतेरनत
व्यावहारिकत्वेति निषमात्। न चैवं सति भुक्तिरिपं न रत्नस्य व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रातीतिकसत्त्वा
नपहारात्। तथा चात्रकालेऽपि इदं रत्नमिति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यम्। तत्रेयं भुक्तिरिति परोक्षप्रमा
प्रातीतिकरजतोपादानाज्ज्ञानमिदं रजतं प्रातीतिकसत्त्वस्यापपहारात्। भुक्त्यज्ञानस्य प्रातीतिकर
जतोपादानत्वेन तद्दसत्वे प्रातीतिकरजतासत्त्वस्यावश्यकत्वात्। अत एव पत्रपरोक्षाधिष्ठान
प्रमपानत्रमोपादानाज्ज्ञानमिदं त्रिस्तनत्वं व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रातीतिकत्वानपहारात्रिकोगुड
इत्यादिप्रतीतिरनुवर्तत एव। एवं च मंडूकसर्पयोरुक्तबोधेन प्रपंचस्य व्यावहारिकत्वा
पहारेऽपि प्रातीतिकत्वानपहारान्मिथ्यात्वं मतव्यम्। एवमांबरसर्पयोरुक्त
न्यायात्पूर्वपरोक्षबोधेन प्रपंचस्य व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रतीतिरनुवर्तत एव। अधिष्ठान
ज्ञानमिदं नोत्पादयति तत्रैव तदुपाधिराद्दनाधिकरणमात्रविषयत्वस्याधिष्ठानत्वे
नान्योऽन्याश्रयत्वम्। ज्ञानस्य भ्रमत्वेन विषयस्य मिथ्यात्वम्। विषयस्य मिथ्यात्वेन ज्ञानस्य भ्र
मत्वमिति परास्तम्। उक्तरीत्या अधिकरणविवक्षायां दोषाभावात्। न च एवं बाधस्यादिति
विवक्षायां मर्यादातः कथमधिकरणकालेतत्वाभावप्रतियोगित्वे पि कल्पनमिथ्यात्वात्। अधिष्ठानविवक्षायां तु मोपादानाज्ज्ञानम्

अन्यापरिनिष्पन्नदेशकालाद्युपाधौ परमार्थतो ब्रह्मणोऽभावात्तन्नास्तिव्याप्तिरिति निष्पन्नदेशकाला
द्युपाधौ परमार्थतो ब्रह्मणोऽभावात्तन्नास्तिव्याप्तिरिति वाच्यम् निर्धर्मकेन सिद्धभावप्रतियोगित्व
रूपधर्मोभावात् । न चैवं सत्त्वमपि तन्न तस्य स्वरूपं तथा च सत्त्वं ज्ञानमनन्तमित्यादि श्रुतिव्याको
पः निवाच्यम् । अधिकरणातिरिक्तभावानभ्युपगमे तु क्रमिथ्यात्वाभावस्वरूपसत्त्वस्य तस्य
रूपत्वाविरोधात् । एतेन स्वप्रकाशत्वाद्यपि व्याख्यातम् । परप्रकाशत्वाभावो हि स्वप्रकाशत्व
प्र॰ कालपरिच्छेदाभावो नित्यत्वम् । देशपरिच्छेदाभावो विभुत्वम् । वस्तुपरिच्छेदाभावः पूर्णत्व
मित्यादि । तथा च भावभूतधर्मिणा अपत्वेऽपि ब्रह्मणः सर्वधर्माभावैरुपतापानुकाप्यनुपपत्ति
रिति सर्वमवदातम् । ज्ञाननिवर्त्यत्वाभिप्रायेण त्वमः । ननु ज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानेऽनिर्वा
त्तिः । मृद्घटप्रागभावादिनिवर्त्तेच घटादेश्च व्याप्तिः । ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वविवक्षायामप्यपदे
षः अधिष्ठानस्वरूपत्वेन निवर्त्यभुक्तिरजतादेश्च ज्ञाननिवर्त्यत्वविवक्षायां ज्ञानत्वव्या
प्यनस्य निवेन ज्ञाननिवर्त्यसंस्कारेति व्याप्तिरिति चेन्न । ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामा

मू सिद्धसाधन
असीयं

ज्ञा

राम
९

तेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात्साध्यविकलता । ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञान २

न्यविरहप्रतियोगित्वं हि ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । अवस्थितिश्च द्वेधा । स्वरूपेण कारणानमनाच्च स
कार्यवादाभ्युपगमात् । न च मृद्घटप्रागभावेन घटस्य स्वरूपेण च स्थितिर्विरहेऽपि कारणा
नमनाऽवस्थितिविरहाभावाद्ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तएव सदिति नातीतघटादेर्व्याप्तिः । अनएव
नात्र ज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानेसिद्धसाधनम् । न वा विपक्षादौ ब्रह्मज्ञाननमुपन्ने ऽपि तद्धेतवे मि
थ्यात्वासिद्धाऽपीतरम् । अत्र ज्ञाने न लीनस्य पूर्वज्ञानस्य स्वकारणानमनाच्च स्थानादवस्थि
तिसामान्यविरहानुपपत्तेः । शशविषाणादेश्च स्थितिसामान्यविरहेऽपि तस्य ज्ञानप्र
युक्तत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । शुक्तिरजतादेश्चापरोक्षप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या निभास
कालेऽवस्थित्यपीष्टम् । न वाधकज्ञानं विनातद्विरहेऽनिनसाध्यविकलता । अतएवो
क्तं विवरणाचार्यैः । अज्ञानस्य स्वकार्यैः प्रविलीने न वर्त्तमाने तथा सहज्ञाने न निवर्त्ति बा
धकेनिवार्त्तिकरूपिश्चोक्तम् । तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः । अवि
द्यासहकार्यैणानासीहस्तिभविष्यतीति । सहकार्यैणानासीहिनिलीनेन कार्यैणासहनि

नहि हेतेर्विव्याकृ
तमानत्वं इति
अत्यन्तक्लेश
स्थानाभिव्यक्तिरूप
एकस्मिन्नेव
कर्मादि तथापि

पूर्वकालस्यातर
ज्ञानवर्त्ति

१ ज्ञानप्रयुक्तत्वादिति तस्मात्ज्ञानेकर्मणोर्ज्ञानस्य निवर्त्तिक्रियायां प्रधानत्वात्तथा मनस्त्वात्स्वप्रकाशज्ञानप्रयु
क्तत्वं ज्ञानं निवर्त्तिरिति सिद्धं ।

उत्पत्तिप्रापकत्वं सहकार्यपेक्षणं न भविष्यतीति तु भावविकार्यपि विकारोत्पत्तिप्रापकमित्यन्यत्तु। कृष्णोपादा
नमज्ञानं स्वकार्येण वस्त्रेणानेन लीनेन वा सहाधिष्ठानसाक्षात्कारान्निवर्तते० तत्र मृत्तो पादा
नाज्ञानानां भेदाभ्युपगमाद्धिति न दृष्टान्ते साध्यविकल्पम्। मृद्घटयोरपादानत्वं घटेनाज्ञानिप्रती
तिर्वदधिष्ठानज्ञानानंतरं मृत्कपालज्ञानं तदुत्पन्नं घटनाशीतिप्रतीतेः सर्वसंमतत्वात्। ज्ञानत्वव्या
प्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यपि साधु। उत्तरज्ञानस्य पूर्वज्ञाननिवर्त्यकत्वं चेन ज्ञानत्वव्याप्यध
र्मेण किंचिच्छब्दादिसाधारणेनोद्देश्यात्। तत्रविशेषगुणत्वेनोद्देश्यत्वे न वेति न सिद्धसाधनादि
नापीष्टापत्तिः निवर्त्यमपि निवर्त्यं संस्कारेऽतिव्याप्तिः० स्मृतेः संस्कारनिवर्त्यक
त्वमानाभावात्। स्मृतौ हि ज्ञातायां संस्कारो दृष्टो भवतीत्यनुभवसिद्धम्। दृष्टत्वं च समानवि
षयसंस्कारानेकत्वमित्यहो षः। वस्तुतस्तु साक्षात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितम्। अ
ज्ञानपूर्वत्वं हेतुः नापि निश्चयत्वेन ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वं संशयेऽतिव्याप्तिरिति स
र्वमवदातम्। स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम्। तच्च स्वातंत्र्यं ताभावाधि

करणत्वं प्रतीयमानत्वम्० अतः पूर्वं वैलक्षण्यं परिस्फुटं पूर्वं च न निश्चयं प्रतीति सम्भा
वापि निवार्यते न दृष्टं न्यायाभावात्संभवः० संभवे तूपादानत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। कालेस
हसंभवत्वहेतोपि सहसंभवाविरोधात्। प्रागभावसत्त्वेनोपादानत्वाविरोधाच्च। नचात्यंता
भावाधिकरणे प्रागभावेऽप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्० कालेऽप्यनिचारात्। नच कालेप्रागभाव
~~नस्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्० कालेऽप्य~~ त्यंताभावयोः सामानाधिकरण्यमिदानीं घटा
त्यंताभावदृष्टानीं घटप्रागभावदृष्टिप्रतीतिबलाद्दृष्टीकृतम्। हेतौ तु तद्भेदसामानाधि
करण्येन किंचिदपि प्रमाणमिति वाच्यम्० मिथ्यान्वानुमितेः० अनेन प्रमाणत्वात्। चित्र
मसत्त्वाकाभावाभावयोरविरोधः पूर्वमुपपादितः। नचासत्यतिव्याप्तिः० स्वात्यंताभावा
धिकरणत्वं सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्य विवक्षितत्वात्। नच बद्धैकत्वं अपूर्वसहत्वेदमग्र आ
सीदिति० अन्यासतः सत्त्वप्रतीतेः स्वतंत्रातिव्याप्तिदुःपरिहरेति वाच्यम्। सहत्वेदमग्र आ
सीदित्यस्यार्थस्याभावत्वेन तत्प्रतिपादने तत्त्वमसतः सत्त्वम्० विरोधात्। अतो नातिव्या

पिः सर्वं वा सत्यं पूर्वोक्तमेवानुसंधेयमित्युपरम्यते: सद्विविक्तत्वं वा मिथ्यात्वम्: सत्त्वं च प्रमाणसिद्ध
त्वम्। प्रमाणत्वं च दोषासहकृतत्वानकरणत्वम्। तेन स्वप्राहित्वप्रमाणसिद्धमित्यत्वेन मिथ्या
त्वं सिद्ध्यति। प्रमाणासिद्धत्वं वा बाध्यत्वाप्यत्वमित्यन्यत्। अत्राप्यसतिति द्वैमिकं ब्रह्म
वा निव्यापि वारणापसत्वेन प्रतीयमानत्वम्। विशेषणद्वयम्। तपोः सत्त्वप्रकारकप्रतीति
विषयत्वाभावात्। अतएव सद्विविक्तमित्यत्र सत्त्वं सत्ताजात्यधिकरणत्वं वा। अबाध्यत्वं
वा। ब्रह्मरूपत्वं वा। आद्ये पक्षद्वये विधकाभावे स्वपाः। अपुपगमेनासंभवः। द्वितीये वा
न्वरूपमिथ्यात्वपर्यवसानम्। तृतीये सिद्धसाधनमिति निरस्तमनभ्युपगमादेव। स
द्विलक्षणत्वपक्षे पुनः पश्चात्रानुसंधेयाः। अत्र सिद्धं च दृष्टांतसिद्धौ वक्ष्यामः। इ
द्वैतसिद्धौ मिथ्यात्वनिरुक्तिः। तत्र मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपंचसत्यत्वाऽपातः। एकस्मि
न्धर्मिणि प्रसक्तयोर्विरुद्धधर्मयोरेकस्मिन्मिथ्यात्वेऽपरसत्यत्वनिषेधमात्रं मिथ्यात्वस
त्यत्वे च तद्वद्वैव प्रपंचसत्यत्वाऽपत्तेरुभयथाऽप्यद्वैतव्याघातः। न। मिथ्या

१ गुणादिकमित्यादिग्रंथो व्याख्येयः॥ अत्र द्वैतलक्षणत्वं प्रपंचे सिद्धे वेति न सिद्धसाधनं। सत्त्वेन प्रतीयमानत्वविरोधाभावात्तेषां विशेषणमात्रपर्यवसानमिति सिद्धसाधनमित्यादि
नच युक्तिमत्त्वात्तेषां मतेऽलीकत्वस्वीकारेण प्रतिज्ञाहानिः। सत्त्वादिलक्षणत्वे प्रतिज्ञाहानिः। अप्यदृष्टांतासंभवेति। तत्र वक्ष्यामेत्यर्थः॥ ४

त्वे मिथ्यात्वेऽपि प्रपंचसत्यत्वानुपपत्तेः। तत्र हि विरुद्धयोर्धर्मयोरेकमिथ्यात्वेऽपरसत्यत्व
मुपपन्नं मिथ्यात्वावच्छेदकमुभयवृत्ति न भवेत्। एवं चापरस्य विरुद्धरूपयोरत्यन्तत्व
दृष्टाच्च पोः भुक्तौ। एवं चापरस्य विरुद्धव्यापकयोरत्यन्तमभिन्नत्वे तद्भावयोः भुक्तौ। प
थावापरस्य विरुद्धव्यापकयोरत्यन्तमभिन्नत्वे जनयोस्तत्रैव तन्त्रनिषेध्यतावच्छेदक त
भेदनिषेधमात्रं प्रकृते तु निषेध्यतावच्छेदकमेकमेव दृश्यत्वादि। एवं चाभिन्नत्वयो
रेकस्मिन्नाजे निषेधे गजत्वात्यंताभावव्याप्यत्वं निषेध्यतावच्छेदकमुभयोस्तुल्य
मिति नैकतरनिषेधेऽन्यतरसत्त्वम्। तद्वत्। एवं च सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्नैपरस्य
विरुद्धरूपत्वम्। नवापरस्य विरुद्धव्यापकत्वम्। तथोपपादितमधस्तात्। अपरस्य
विरुद्धरूपत्वेऽपि विषमसत्ताकयोर्विरोधाभावात्। किं मिथ्यात्वेन व्यावहारिक
सत्यत्वापहारेऽपि काल्पनिकसत्त्वानपसरणात्। किं च मनःसिद्धसंयोगतद्भावव
त्सत्यत्वमिथ्यात्वयोः समुच्चयाभ्युपगमाच्च। एकसाधकेनापरस्य बाध्यत्वादि

मिथ्यात्व

षमसन्नाकत्वे प्रपोञ्चकमू० पथा मुक्तिरूप्यतद्भावयोः एकबाधकबाध्यत्वं चसमसन्नाक
त्वे प्रपोञ्चकमू। पथा मुक्तिरूप्यमुक्तिभिन्नत्वयोः। अस्ति च प्रपंचतन्मिथ्यात्वयोरेकब्रह्मसा
नबाध्यत्वमू। अतः समसन्नाकत्वान्मिथ्यात्वबाधकेन प्रपञ्चस्यापि बाधान्नाद्वैतहानि
रिति कुतर्कमधिकेन मिथ्यात्वापपत्तिः। ननु मिथ्यात्वे साध्ये हेतूक्तं तपद्वैरूपत्वं तद्वैरूप्य
पपादनीयमू। नथाहि। किमिदं मिथ्यारूपत्वमू० वृत्तिव्याप्यत्वं वा० फलव्याप्यत्वं वा० सा
धारणमिथ्या० कदाचिन्कथं विद्धि द्विषपत्वं वा० स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदंतरापेक्षा
निषेधत्वं वा० अस्वप्रकाशत्वं वा। नाद्यः। अमतेश्चेदंतं तत्र वृत्तिव्याप्यत्वेन तत्र व्य
भिचारात्। अतएव नतृतीयोपि द्वितीयः। नित्यातीं द्वितीयेषु मुक्तिरूप्यादेश्चन
द्वैभावेन भागासिद्धिसाधनवैकल्यपोः प्रसंगात्। नापि चतुर्थः ब्रह्मपूर्वं नंदातमि
दानीं वेदान्तेन ज्ञानमित्यनुभवेनाऽमनित्यभिचारात्। नापि पञ्चमः। ब्रह्मणेप्यद्वि
तीयत्वादिविशिष्टव्यवहारे संविदन्तरापेक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावरूपः० नथाच

दृष्टेपहितत्वविशिष्टपः॥२ नित्यातिदृष्टेनेव्यभिचारात्कापि प्रसङ्गः सहिभावेप्यलेसाधनदोषः॥

मुक्तिरूप्यादेरप्यपरोक्ष्यव्यवहारयोग्यत्वेन साधनवैकल्यादिति चेन्न। एवमपि फलव्या
प्यत्वव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यापि पक्षस्य दृष्टेरूपत्वात्। नच वृत्तिव्याप्यत्वपक्षे ब्रह्मणि
व्यभिचारः। अन्यथा ब्रह्मपरोक्षं वेदान्तानां वैयर्थ्यप्रसंगादिति वाच्यमू। शुद्धे हि ब्रह्मनद्वै
रूपमू० पत्रद्वैरूपमिति श्रुतेः० किंत्वपहितमेव। नच्छुमिथ्यैव॥ नहि वृत्तिदृष्टापाम
नुपहितं तत्स्वनि। नच सर्वप्रत्यक्षवेद्ये ब्रह्मरूपे व्यवस्थितं तन्निश्चवचनविरोधद
निवाच्यमू। तस्याप्युपहितविषयत्वात्। नचैवं सति शुद्धसिद्धिर्नास्तीति वाच्यमू। शुद्धस्य स्वप्रकाशत्वेन तत्सिद्धेः नन्वज्ञानेऽधर्मिणि कस्यचिद्धर्मस्यापि धात्
निषेधत्वात्राक्यत्वेन शुद्धे द्वैरूपत्वमनिषेधत्वा शुद्धस्य ज्ञेयत्वमवश्यमूस्वीकरणीयमू
नच स्वप्रकाशत्वेन स्वतः सिद्धे शुद्धे वस्तुद्वैरूपत्वनिषेधदनिवाच्यमू। शुद्धं स्वप्रका
शमिति निरुक्तजन्यविशिष्टवस्तौ शुद्धप्रकाशोत्तस्य स्वप्रकाशत्वात्सिद्धेरिति चेन्न। वृत्ति
कालेवृत्तिरूपेणाधर्मेणाशुद्धत्वासंभवात्। शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वं तत्संभवति। अतः

शुद्धप्रकाशमिति वाक्यस्य लक्षणापया शुद्धत्वमप्रकाशत्वव्यापकमित्यर्थः। तथा च शुद्धत्व
व्याप्यत्वाशुद्धेः स्वकाप्रशतापर्यवसन्नपि तापद्यामेदनिषेधेनाभिन्नत्वम्। न च शुद्धपदेना
भिधेयपालक्षणया वा शुद्धाप्रकाशोत्पत्तापोगवैपर्य्यमिति वाच्यम्। पर्यवसितार्थमात्रा
पसार्थकत्वापपत्तेः एवं च शुद्धनरूपेनप्रिय्यत्वस्य शुद्धत्वद्रूपत्वमिथ्यात्वयोर्व्यापकमि
तसरत्वेन शुद्धद्रूपत्वमिथ्यात्वयोर्व्यतिरेकः पर्यवस्यति। एतेन स्फुरणमात्रमेव मिथ्या
त्वेनेत्रम्० लाघवात्। अतः स्वतः स्फुरदपि प्रपञ्चमिथ्यैवेति अन्यवादिमतमपास्तम्।
स्वतः स्फुरणेरूपतापाः मुक्तिरूपाद्दावभावात्। स्फुरणाविषयत्वस्य ब्रह्मणापसिद्धेः न
नु विशिष्टज्ञाने विशेष्यस्यापि भाने अन्यथा विशिष्टद्रूपत्वेनैव विशेष्यस्यापि द्रूपत्वाप
मिचारः। न च विशिष्टवैशिष्ट्यापेक्षया हेतुविशिष्टस्य हेतुत्वं वद्धिशिष्टस्य विषयत्वम्०
अग्नीषोमयोर्मिलितयोर्हेतुत्वात्ववद्धामिलितस्य विषयत्वम्० अतो न विशेष्ये विषय
त्वमिति वाच्यम्० तद्धेतुत्वे विशेषणस्याप्यविषयत्वे भागासिद्धिप्रसंगाद्दिनिवेन्द्रान विशि

स्वरूपसंबन्धेन विषयत्वस्य हेतुत्वे विशेष्यमिचारापत्तेः पर्याप्तिसंबन्धेनैव तस्य वाच्यत्वे भागासिद्धिः॥१

शेषतोऽपि तस्य विषयत्वेऽपि कृत्यभावात्। तस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमात्। अन्यथा चोपहितविषय
त्वेऽप्युपाधेर्विषयत्वमन्तर्भावेत्यपास्तम्। उपहितानां तस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमा
त्। ज्ञानान्तरविषयत्वेन विशेषणे भागासिद्धिप्रसंगाच्च। न नु वेदान्तजन्यापरोक्षत्वेनोप
हितविषयत्वेन तदानीमुपाध्यन्तराभावेन तस्याश्चोपधापकत्वात्स्वविषयत्वापत्तिः। न च
शापत्तिः शाब्दबोधेऽशाब्दानुपस्थितभानानिपत्तेन वन्तेः शाब्दानुपस्थितभानानुपपत्तेः।
पथाकथंचिदुपपत्तौ वानन्ततोऽज्ञानतत्कार्यपोर्निवृत्तिः स्यात्। अज्ञानतत्कार्यपोर्विषयकज्ञा
नस्यैव तद्भयनिवर्तकत्वात्। अन्यथा हमज्ञ अयं घटादिज्ञानानामप्युपहितविषयी
कुर्वाणात्तन्निवृत्तिहेतुरुपपत्तेः स्वस्याप्युपाधित्वाविशेषात्। एवं
च नानुपहितस्य विषयतानुपपत्तिः। अन्यथा उपपत्तेन भासमानपाविषयकोटिप्रवेशेनेति
। अपमसिद्धापः। पथाऽज्ञानोपहितस्य साक्षिचैतन्येऽपि नाज्ञानं साक्षिकोटौ प्रविशति० जडत्वा
त्०। किंतु साक्ष्यकोटावेव। एवं च अनुपहितस्य विषयत्वेऽपि न च निर्विषयकोटौ प्रविशति०

विषयत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वस्य संगतइति चेन्नाशाब्दत्वेनाज्ञानभासमानपाएवोपधापकत्वाभ्युपगमात्तदुक्तत्वात्॥
अद्वैतसि५

असंताभेदमेवंधर्मभावादिवर्षः।

स्वविषयत्वानुपपत्तेः। किंनु स्वयमविषयोऽपि चैतन्यस्य विषयतासंपादनीतिन काप्यनुपपत्तिः
किंनु स्वयमविषयोऽपि चैतन्यस्य विषयतासंपादनीतिन काप्यनुपपत्तिः। एतेन ज्ञानाज्ञानयो
रेकविषयत्वं व्याख्यातम्। अज्ञानमपि हि स्वोपधानदृशापामेव ब्रह्मविषयीकरोति। स्वानुपधा
नदृशापां स्वस्यैवाभावात्। तथा च ज्ञानाज्ञानयोरुभयोरप्युपाधिविषयत्वे सत्युपहितविषय
त्वासंभानविषयत्वमस्यैवाज्ञेनोपाधिविषयकज्ञानानामज्ञाननिवर्तकत्वं व्याख्यातम्।
अज्ञानस्योपाधिविषयत्वेन समानविषयत्वाभावात्। समानविषयत्वे तु वस्तुनो निवर्त्य
निवर्तकभावात्। वस्तुतस्तु ० शाशृङ्गजन्यवन्ध्यत्रिविषयत्वमेव दृश्यत्वम्। अन्यथा शशवि
षाणां तुच्छत्वमित्यादिशाशृङ्गजन्यवन्ध्यत्रिविषयत्वमेव दृश्यत्वम्। अन्यथा शशविषाणां तुच्छ
त्वमित्यादिशशशृङ्गजन्यवन्ध्यत्रिविषयं तुच्छे व्यभिचारस्य दुरुद्धरत्वात्। एवं च सति शुद्धस्य वेद्य
तज्जन्यवन्ध्यत्रिविषयत्वेऽपि न तत्र व्यभिचारः। तुच्छशुद्धयोः शाशृङ्गजन्यवन्ध्यत्रिविषयत्वानभु
पगमात्। पक्षासप्रकारकवन्ध्यत्रिविषयत्वमेव दृश्यत्वम्। प्रकारश्च सोपाख्यः। कश्चि

३ तुच्छेऽप्यस्तीति चाविषयत्वादिसंप्रतिपन्नत्वादिपरशुद्धं सत्तादात्म्यसत्तासत्तात्मत्वान्यतरवैतदर्थः। तुच्छे कर्तृत्वाभावप्रतियोगित्वधर्मस्तु तुच्छत्वस्वीकारात् तुच्छस्य तुच्छधर्मसंभवात्

र्मः तेन निष्प्रकारकज्ञानविषयीभूते शुद्धे निरुपाख्यधर्मप्रकारकज्ञानविषयीभूते तुच्छे च न व्यभि
चारः। अभावत्वस्यापि सोपाख्यत्वाद्भावत्वप्रकारकज्ञानविषयीभूतेऽभावे नाभावाद्भिन्न
उपाख्या चास्तीति प्रतीतिविषयत्वाद्दीपत्वन्नु। एतेन वन्ध्यात्वाप्यफलव्याप्यपोः साधारण
व्यवहारप्रयोजकविषयत्वरूपदृश्यत्वमपि हेतुः। ब्रह्मणि तु तुच्छे च व्यभिचारपरिहारेणापि
स्योक्तत्वात्। पक्षादृश्यत्वं चिद्विषयत्वम्। तच्च पक्षाकारे चिद्भिन्नसंबंधिरूपं हेतुः। त
च्च न चैतन्ये अभेदे भेदेनान्तरीपकस्य संबंधस्याभावाद्दोषेन व्यभिचारः। तुच्छे च व्यभि
चारः परिहरणीयः। पक्षे स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षानिपतितरूपदृश्यत्वं हेतुः सं
विच्छब्देन च विद्यमानाभिव्यक्तिवाचकत्वमभिव्यक्तमुताशुद्धं वा चैतन्यमात्रमभिप्रेतम्। त
थाच घटादौ नित्यातीन्द्रियेसाक्षिभास्ये च सर्वोऽपि व्यवहारः स्वातिरिक्तसंविदपि कृतिना
सिद्धः। व्यवहारश्च स्फुरणाभिव्यक्तिसाधारणः॥ तत्र ब्रह्मणा च स्फुरणरूपे व्यवहारो
नित्यसिद्धे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षा नास्तीति निपतितपदेन व्यभिचारनिवारणम्। स्वगो

अभिनवप्रकारकधीविषयत्वादिसमानाधिकरणत्वेनेत्यर्थः। ६ घटादौ वृत्तेरुत्पत्तिरूपेण व्यभिचारो नास्तीत्यपेक्षो नित्यातीन्द्रियेसाक्षिभास्ये चे

चरपाव घ्च चस्मरेस्वारिन्नसंविद्रूपेन्द्रूपांपर्ये वसानान्। अत एवास्वप्रकाशान्वरूपं दृश्यत्वमपिहेतुः।
स्वप्रकाशान्नहिस्वापरोक्षत्वेस्वाश्रिकानपेक्षत्वम्॰ प्रसाक्षादपरोक्षाद्वृत्तिनिश्चितेः। तथाचान्या
नधीनापरोक्षत्वंपर्यवसितम्॰ तन्निरूपितभेदाश्रयत्वहेतुः। नच्चनित्यपरोक्षे न्याधीनापरोक्षे प्रतियोगित्वं
त्वेवघटघटवत्तीतिनासिद्धिः। नच चक्षुरादेरपिकस्यप्रतियोगिकाकल्पनिकभेदचन्वात्रत्व
मिचारः। अकल्पितभेदस्यक्वाप्यसिद्धत्वाद्विनिवाच्यम्॰ तद्भेदस्यान्यानधीनापरोक्षत्वरूप
धर्मानिरूपितत्वात्॰ जीवत्वेश्वरत्वादिरूपस्यान्यस्यैव धर्मीस्यतनिरूपकत्वात्। एवं
चावेघत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावरूपेदृश्यत्वमपिहेतुः नचफल्पव्यापत्वा
भावविशिष्टदृश्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वंतस्यब्रह्मणीवविघात्तःकरणादेर्मुक्तिरूपा
दृश्यत्वेनासिद्धिसाधनत्वेकल्पेदृतिवाच्यम्। अज्ञानानिवृत्तेकष्टनिविषयत्वयोग्यत्व
स्यअपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वपक्षेविवक्षितत्वात्। नस्यचाविद्यादेर्मुक्तिरूपाद्धेवास
त्वात्। एवाचघटादेः फलव्यापकत्वंतथाग्रेवक्ष्यामः। अविद्यानिवृत्तेः पंचमप्रकारत्वा

१ नासिद्धिसाधनत्वेत्यो॰ सुषुप्तिपक्षेतत्रव्यभिचारवारणायाज्ञानस्यचित्वंहेतुविशेषणंदेयं तेनैवतु छेदिनव्यभिचारः॥१

एवमेवमर्वैष्टहेतुषुव्यभिचारपरिहारायप्रयत्नीयं॥ सद्विविक्तत्वमात्रेतुसाध्येतुहेतुषु पंचमप्रकारा विद्यानिवृत्तौच १

[illegible] गंधोऽपीनि सर्वमदृश्यम्॥ ॥दृश्यत्वहेत्वपपत्तिः॥ ॥तदन्व
मपिहेतुः॥ ननुकिंतदन्वम्॰ अज्ञानत्वंवा॰ अज्ञानत्वंवा॰ अनामत्वंवा। नाद्यः। त्वन्मते
न्नुनिन्निप्रत्यक्षेवाहमर्थस्यज्ञानत्वात्रासिद्धेः शुद्धचैतन्यस्यज्ञानत्वेनतत्रव्यभिचारात्। ना
पिद्वितीयः। चैतन्यपरोक्षत्वेतत्प्रत्यक्षज्ञानत्वेनकेवलापारोक्षेकेवलस्यचैतन्यस्यचाज्ञानत्वे
नच ज्ञानसिद्धिपरिहारेपिचैतन्येव्यभिचारस्तदवस्थान्। नापितृतीयः। आत्मनस्त्वस्यवनि
रूपणेनुमशक्यत्वात्। तद्धिनजातिविशेषस्वरूपानमनस्कत्वाभ्युपगमात्। विशिष्ट
मनोभेदेपितेषांपरोक्षत्वनिश्चितत्वात्। नाप्यानंदरूपत्वम्॰ वैशेषिकानंदस्यात्य
न्तिकस्यहेतोरसिद्धेः॰ नस्यात्मानन्देऽज्ञानपरोक्षत्वेक्षयेषः प्रसक्तनीपदृष्टिवत्। मैवम्॰ वि
नीपत्तेपपरोक्षयोर्दोषाभावात्। [illegible] तथास्वज्ञानत्वंजडत्वमिनिपन्दृज्ञानानिव्यभिचारः॰ अथापीपत्तिदि
तप्रकाशस्यवज्ञानत्वेनमोक्षदशायामतद्दनपायात्। नचाभावेसप्रतियोगित्ववद्दृश्य

वैनवविकाऽनानंदस्वे
नतत्रव्यभिचारः॥

दिष्वपि सविषयकत्वस्य स्वाभाविकत्वाद्दिच्छापामिवज्ञानेऽपि तस्य समानसत्ताकत्वमिति
वाच्यम्। ज्ञानस्य हि सविषयत्वं विषयसंबंधः स च तात्त्विकः किंत्वाध्यासिकः वक्ष्यमाणरीत्या
न्विकसंबंधस्य निरुपपित्तु मसत्ताकत्वान्न तो नतस्य स्वाभाविकत्वमनुहि मुक्तो रूपं स्वाभा
विकमुपेयं च ज्ञानोपाधिकस्यैव सविषयत्वस्य धर्मादिष्वप्युपपामानत्वं एतत्र तस्य स्वाभा
विकमुनचैवं तानवद्विषयसंबंधं विनापि कदाचिदिच्छापाः सत्वा पत्रिहितिवाच्यमुस्ति
षयत्वप्रयोजकोपाध्यपेक्षयाऽधिकसत्ताकत्वस्य नत्रप्रयोजकत्वात्तदुच्छापाश्चतस्य
मानसत्ताकत्वमनचत्वपामोक्षावस्थापामात्मनोनि विषयत्वाभीकाराद्दानंदप्रकाशो
नदृपुमर्थत्वं स्यादिति वाच्यमुनदोत्वानंदस्य प्रकाशो नत्वानंदस्य प्रकाशो नत्वमुं अर्थो
पलक्षितप्रकाशत्वेवानदोऽस्ति वेतिनज्ञानत्वहानिरिपुक्तमुनतु नथापितानुभावान
दात्मज्ञानमुनहि मोक्षहेतुनामुतिक्रियापाभवति नत्वानादित्वेनक्रियापाहपात्वाभावाद
नपेक्षत्वमिति वाच्यमुअनादेः प्रागभावस्य प्रतिपोगिनिज्ञाने व्यक्तो जीवब्रह्मविभाग

स्य धर्मिप्रतियोगिनोरज्ञानस्य चाश्रयविषयोर्ब्रह्मसान्नापाश्चकर्त्रपेक्षादृष्टीनामन्य
थासिद्धत्वेत्यादौ कर्त्रेत्यिकाणोनस्यानुएवं चातीनादिज्ञानस्य चाज्ञानस्य चोत्पत्त्यर्थो
मर्थानपेक्षत्वेऽपि तं निरुपणत्वदृष्टिनज्ञानस्य तत्रज्ञेपनिरुपणत्वं स्वभावः अन्यथे
हदमहंज्ञानमित्यनुभवानस्यानुज्ञानुरर्थप्रकाशस्य ज्ञानत्वादिति वैयर्थ्यं विरोधश्च स्यादि
तिचेन्नजाते र्थक्रिनिरुपणत्वेऽपि कदाचित्तदसंबंधवदुपपत्तेः संबंधप्रयोजकोपाध्यपेक्षा
पाऽधिकसत्ताकत्वादनएवज्ञानस्य सत्तेपत्वसज्ज्ञानदृष्टेवनस्वाभाविकमुनथाहिस
ज्ञेपत्वंता वद्ज्ञेपजन्यत्वेवा ज्ञेपव्याप्यत्वंवाऽन्यः परोक्षज्ञानेऽप्यस्तीनेश्वरज्ञानेवाभावान्न
नापिद्वितीयः पक्षस्तानंतदाऽर्थऽतिकालिकव्याप्तौ पूर्वचक्षुर्मिवाऽनुदैशिकव्याप्ति
स्तुदूरनिरस्तेवनचपदाऽपरोक्षज्ञानंनदाऽर्थऽतिकालिकव्याप्तौनास्तिव्यभिचारः अ
नावपसाक्षादपरोक्षज्ञानंनदाऽर्थऽतिकालिकव्याप्तौनास्तिव्यभिचारः
सोऽप्यर्थ व्याप्तइतिवाच्यमुईश्वरनेपोगिज्ञाने चव्यभिचारान्दृष्टेन्द्रियकंज्ञा

स्वविषयविशिष्ट
रूपोवप्रकाश
मानइतिः

अनुभवो

ज्ञेति ऋतेरपरोक्षज्ञान २

अनुभवस्य संसर्गरूपत्वेवप्रकाशमानवेति अनुभवस्य व्यक्तिप्रकाशव्याप्यत्वेपातिपावत्वः मोक्षा
दस्यादौ संसर्गरूपकाले मोक्षं बंधविनापुपपत्तेरित्यर्थः ॥५

नंनहाऽर्थाद्भिन्नत्वाप्तिः सर्वसंमतानवात्मरूपेज्ञानएन्द्रियकत्वमस्तीतिनतपाविरोधः ननुप
हाऽपरोक्षंज्ञानंनहर्थाद्इतिव्याप्तेनभ्युपगमेऽहंजडतमित्यपरोक्षज्ञानान्यथाऽनुपपत्त्याऽनि
र्वचनीयजडतासिद्धिर्नस्यात्० अर्थविनाऽप्यपरोक्षत्वोपपत्तेरितिचेन्नहंजडतमहंज्ञानामी
नानुसंधीयमानंपज्ञानविषयत्वंतस्याऽअर्थांतरानुपपत्त्याऽनिर्वचनीयजडतासिद्धेर्वेद्य
मानत्वान्नतएवपरोक्षत्वमेऽप्यनिर्वचनीयार्थसिद्धिः तस्यापरोक्षत्वेनवाऽर्थाप्यता
आर्थज्ञानस्यापरोक्षत्वानभ्युपगमात्तथाचनानिर्वचनीयजडतासिद्ध्यनुपपत्तिः ए
वंसज्ञानत्वमपिकिंज्ञाजन्यत्वमुतज्ञानव्याप्यत्वंवाआद्येईश्वरज्ञानेव्यभिचारःज्ञा
ननित्यत्वस्यहाधपिष्यमाणत्वाद्द्वितीयेऽप्यप्रयोजकताज्ञात्रजन्यत्ववत्ज्ञात्रस
मवेतत्वस्यापिसंभवात्ज्ञानस्यगुणक्रियात्वयोरनभ्युपगमेनद्रव्याश्रयत्वानुमानापो
गात्कदाविज्ञानद्वेषसंबंधेनैवानुभवस्यविषयत्वाद्वाक्यस्यचोपपत्तेः अस्तिब्रह्मति
चलकारोनब्रह्मसत्तांप्रतिब्रह्मणःकार्यत्वंमात्रमभिन्नंनज्ञानमुनचात्मरूपंज्ञानं

साहभिन्नत्वेनतद्दसंभवात्किंतुसाध्यत्वार्थइतिदृष्टव्यंननुप

प्रमानद्विषयस्यविधाद्देस्तात्विकत्वाऽपातात्नुनचाप्रमादेषजन्यत्वापातादितिवेदनतार्किकमि
द्धेश्वरज्ञानवद्व्यादिनिर्विकल्पकवत्स्वभावनभ्रमपक्षेप्रकारेणनाप्युपपत्तेः न त्रापीश्वरज्ञा
नस्यप्रमात्वेगुणजन्यत्वस्यभ्रमत्वेद्वेषजन्यत्वस्यचाऽपत्तेः।निष्प्रकारकेचनिर्विकल्पके
नहतिप्रकारत्वस्यनहभावनिनप्रकारकत्वस्यचानुपपत्तेः जन्यसविकल्पत्वेनभ्रम
माऽन्यतरत्वनियमेवाऽसकेंहस्यभावात्विलक्षणत्वनिद्धयोपपत्तेराचस्वभावतोभ्रम
प्रमाविलक्षणास्याप्यानमज्ञानस्यनहभयरूपेणगवहरूपोपपत्तेः नचज्ञानपदवाच्यभि
न्नत्वविवक्षायांतुद्वयाद्देपिज्ञानपदत्वरूपत्वान्नतत्प्रसिद्धिरितिवाच्यंज्ञानपदत्वस्य
प्रतीतिविरोधाभिन्नत्वस्यविवक्षायामुक्तदोषाभावात्एवमानन्दभिन्नब्रह्मरूपमानान्मत्व
मुपपाद्यमुक्तेषपिकानंदस्यापिब्रह्मरूपत्वान्नतद्दुपाधिमात्रस्यचोत्पत्तिविनाशप्र
निपोगित्वाद्ज्ञानचज्ञानभिन्नत्वस्यानंदभिन्नत्वस्यचकाल्पनिकस्यब्रह्मणिसत्वात्तत्र
व्यभिचारनियाच्यमुख्यभिसमसत्ताकतद्देहस्यहेतुत्वात्अनौपाधिकत्वेनवाभि

४ मुणधेरविज्ञानपदवाच्यत्वात्तत्रासिद्धिः ज्ञानपदत्वरूपभिन्नत्वविवक्षायां [redacted] ४

दोविशेषणीपः तुच्छेपंचमप्रकाराविधानिवत्रौचव्यभिचारपरिहारःपूर्ववत्एवमस्वप्र
काशत्वेवातडत्वमृ०नत्वपूर्वमेवोपपादितमिनिशिवम्॥ ॥ ॥तदत्वहेतूपपत्तिः परिछि
न्नत्वमपिहेतुःनत्वद्धेतानःकालानोवस्तुतश्चेतित्रिविधमुतत्रदेशतः परिछिन्नत्वमत
न्नाभावप्रतियोगित्वमुकालतःपरिछिन्नत्वंध्वंसप्रतियोगित्वमुवस्तुतःपरिछिन्न
त्वमन्योऽन्याभावप्रतियोगित्वमुननुसमवायसंबंधेनात्यंताभावप्रतियोगित्वमाभा
नियभिचारितस्पाप्याकाशादिवत्क्वाप्यसमवेतत्वात्संयोगसंबंधेनात्यंताभावप्रति
योगित्वमाकाश[redacted]
शादावसिद्धमुतस्पपावन्मूर्तसंयोगित्वनियमात्मूर्तनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगि
त्वानियमेनियभिचारस्तदवस्थःसर्वसंबंधित्वाभावविवक्षायामपिसचेस
बंधशून्येपरमात्मनियभिचारःअज्ञानेसर्वसंबंधिन्यसिद्धिःध्वंसप्रतियोगित्व
मप्याकाशादावसिद्धमुतेषांपरैर्नित्यत्वाभ्युपगमात्मूअन्योन्याभावप्रतियोगि

स्वतादात्म्यविषयतानिरूपितानवच्छिन्नप्रकारतावतीतिशावत्॥

त्वंचात्मनियभिचारिनस्पतडनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वात्रूपथाजडात्वाऽपत्रिरिनिचे
तुनअत्यंताभावेऽन्योऽन्याभावेचधर्मिप्रतियोगिसमसत्ताकत्वविशेषणानामनियभिचा
रपरिहारानूअतानाकथादेचस्वसमानसत्ताकत्वंताभावाऽन्योन्याभावप्रतियोगित्वस
त्वेनासिद्धभावात्मूअविद्याकाशादेर्व्यावहारिकस्पपारमार्थिकाभावपक्षेस्वात्पूनमूत्रा
केतिविशेषणंदेपमूअनएवप्रातिभासिकशुक्तिरूप्यादेर्व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वेऽप
पिनसाधनवैकल्पामूनिरूक्तमिथ्यात्वप्रकाशाणांचैवंरूपत्वाभावानासाध्याविशिष्टना
ध्वंसप्रतियोगित्वंचाकाशादेनासिद्धमूतस्माद्वाएतस्माद्वात्मनआकाशःसंभूतमूतिश्रु
तिसिद्धजन्यत्वेनानुमितत्वात्आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यद्रव्यात्रयात्मनिदृष्टौनत्वंस्वस
मानकालीनसर्वगतत्वेनाऽभूतसंस्पर्शवत्स्थापित्वेनचेतिदृष्टमूअतएवघटादयः
स्वानुगतप्रतिभासिकवस्तुनिकल्पिताःविभक्तत्वात्रूपथासर्पमालादिकंस्वानुगतप्रति
भासिरज्वादिकमंशोविभज्यतेएवंब्रह्मणएतुगच्छतिघटादिकंविभज्यतेसमूघटःसमूपट

अतोत्यदार्थमिति श्रुत्याऽनात्मशास्त्रस्यैवविनाशित्वप्रतिपादनात्३

इनिश्चानन्दवो घोक्रम पिसाधुविमक्रमाद्दृनस्वसमानसत्ताकमेदप्रतिपोगित्वरूपवस्तुपरि
च्छेदस्यविवक्षितत्वान्नब्रह्मनुच्छेदोर्थ्यमिचारः नचखण्डोगोर्मुण्डोगोरित्येवमादिस्वानुगत
प्रतिभासिगोत्वादौव्यक्तीनामकल्पितत्वाद्व्यभिचारएनिवाच्यमुसत्सामान्यातिरिक्तगोत्वा
दिसामान्यानभ्युपगमान्नगोत्वाद्यभ्युपगमेऽपिगोत्वादिव्यक्तताव्यवच्छेदकसामान्यान
भ्युपगमात्व्यक्तिविशेषाणामेवाननुगतानांसाक्षादिमत्वाद्युपाध्यनुगतानांवातच्छब्द
कत्ववच्छब्दत्रिविशेषविशिष्टत्वेनसत्सामान्यस्यैवतत्रव्यवस्थापनकत्वोपपत्तेः अनएव
घटादिकंसद्रूपेकल्पितमप्रत्येकंतद्दनुविद्धत्वेनप्रतीयमानत्वात्प्रत्येकंचंद्रानुविद्ध
जलतरंगचंद्रवदितिप्रत्यसिद्धिकाएक्रमपिसाधुननुसदर्थस्यब्रह्मणोरूपादिहीनस्यासं
सारमज्ञानावस्थस्यग्राहकाभावस्यकथं घटःसन्निहितेनापिघटगतमवसत्वंगृह्यते न
चस्वरूपेणाप्रत्यक्षस्यरूपोश्चंद्रवच्छेदेनेवब्रह्मणापिघटाद्यवच्छेदेनैवप्रत्यक्षतेति
वाच्यमुत्पादाद्यवच्छिन्नस्यापिगगनादेः आवरणत्वाऽपातादृगादौतुदृष्टेघेणाज्ञातस्य

त्वादिबुद्धिविषयतास्यात्। तथाच घटोऽनित्यइत्यनेनघटगतानित्यतेवघटःसन्निहित

नीलस्यपोपस्यचक्रमास्वाचंद्रसंबंधाद्भ्रान्तुषतापुक्तेतिचेत्नपक्षसहाननातप्रसंगा
मूलाज्ञानेनाव तत्वम॰ किंतु घटाद्यवच्छिन्नस्याक्षज्ञानेनैवतथाचन्द्रादिजन्यचक्रा
तद्दावरणभंगोसतिसन्घटादेस्फुरणेबोधकाभावात्नचरूपादिहीनत
पावाद्भ्रुषत्वाद्यनुपपत्तिर्बोधिकेतिवाच्यमुप्रतिनियतेंद्रियग्राह्यघटरूपाद्यपेक्षया
निपमान्दसर्वेंद्रियग्राह्यत्वसद्रूपंब्रह्मनानोरूपादिहीनत्वेपिवाभ्रुषत्वाद्यनुपपत्तिः
सत्तापाःपरैरपिसर्वेन्द्रियग्राह्यत्वाभ्युपगमाच्चनदुक्तंवार्तिककृद्भिः अतोऽनुभवए
वैकोविषयोहातत्वन्दृष्टाणः अन्यत्रादीनांस्वतःसिद्धोपत्तनेषंप्रमाणतेति॥ कालस्य
चरूपादिहीनस्यमीमांसकादिभिःसर्वेंद्रियग्राह्यत्वमभ्युपगमसुनचत्रावृत्तवच्छि
न्नस्याऽकाशस्यापिश्रवणत्वापत्तिरितिवाच्यमुस्वभावतोपोपस्यहिकेनचिन्निमि
त्तेनप्रतिरुद्धपोपताकस्यावच्छेदकादिनापोपनासंपाद्यतेपथाहृदेशेनप्रति
रुद्धपोपताकस्यराहोश्चंद्रसंबंधेनएवंचावरणेनप्रतिरुद्धपोपताकेब्रह्मघटाद्यव

च्छेदेनपोपपमवतिनमस्तुचभावापोपपमेवनप्रतिरूपोपपनाकंपेनमाद्रावच्छेदेनपो
पपमवेतुपद्रव्यग्रहेवस्तुपोरुपापेक्षेनत्वन्यग्रहेवस्तुनद्रव्यमस्त्रस्तमनएवहस्वम
दीर्घमिति अन्यावनुर्विधपरिमाणनिषेधेनद्रव्यत्वप्रतिषेधानुश्रुतोनानुपपत्तिः
स्तुवाद्रव्यमन्तथाऽपाधस्तद्रव्यत्ववतिगुणदोरुपानपेक्षचारूपत्वदृष्टेनन्धपन्पू
नस्त्राकद्रव्यत्ववसेवचमूरुपमपिरूतेक्रमणिचद्रव्यत्वंधर्मपेक्षपान्पूनस्त्राकमेव
तिनतद्रूपेरूपाघपेक्षाकेल्पितत्वंचस्वाभाव वतिप्रतीपमानत्वेवास्वरूपेज्ञाननि वर्ते
त्वंवेत्यन्पकृतस्मात्परिछिन्नत्वमपिभवतिहेतुरिनिसिद्धमः परिछिन्नत्वहेतूपपत्तिः
चिमुखावार्पस्तुअपंपदः एतत्रंतुनिष्पान्पंताभावप्रतिपोगिअंशिलाहिनांशिवहि
मुक्रमनन्तंतुपद्मुपादानपरमुक्तेनस्वोपादाननिष्पान्पंताभावप्रतिपोगित्वल
क्षणमिथ्यात्वसिद्धिःनवकार्पस्पकारणाभेदेनतदनाश्रितत्वात्सिद्धसाधनम्
अनाश्रितत्वेनानाश्रितत्वेनवोपपन्पाऽथोनरंवेनिवाच्यमृन्नभेदेकार्पकारणाभावे

ताभावस्यप्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वविवक्षावकाशः तस्यप्राप्तेचनि

आकस्मकंपंविदपिमेदस्यावकृष्णपुपेपन्वान्दनचतदन्यत्वमारंभणाद्वाहिपदस्यधिकरण
विरोधःउपादानव्यनिरेकेणोपादेपमुनास्तीत्यस्यैवतदर्थीत्वान्दुबाधान्तानात्राश्रित
त्वेनपरुविशेषणाद्वानार्थीनरसुन्यप्रकृतेऽपिवाधस्तस्योद्भीष्यमाणत्वान्दुनचा
यंरस्तत्वान्दुनचकस्यचित्परस्यसंपोगरूपेतत्रंतुपुसत्वेनतत्रव्यभिचारुनिचोदृत
मुमवेतस्यनविष्पान्पंताभावप्रतिपोगित्वमंगीकुर्वतस्तस्यपोगिनस्तनिष्पान्पंतभा
वप्रतिपोगित्वांगीकारेणपरुसमत्वान्दनवाच्यापरुत्वेनार्थात्रएमुपरतदभाव
पोरकाधिकरणाच नोविरोधस्यस्वगतिदृत्तत्तलांजलित्वप्रसंगात्दुसंपोगतदभावपो
रपिकाधिकरणाच्चत्वानभ्युपगमात्दुअभ्युपगमेवाएतत्रंतुत्वामपितेनकालांतरी
पाभावमारूपनार्थात्रमुनचेहतंतुपुपरुनिप्रन्पकृत्वाधः०नस्पभ्रमसाधारणान
पाचंद्रप्रादेशिकत्वप्रन्पकृत्वदप्रामाणपाशंकाकन्दितत्वेनाबाधकत्वात्दुबाधो
द्धारेचविस्तरेणोतदुरूपामःनचान्पासमवेतस्पांशित्वमेनत्रंतुसमवेतत्वंविनानपु

नश्चित्रत्वमत्वंताभावस्यविशेषणंदेयं॥ एवमेतत्कालीनत्व

क्रमिति विरुद्धो हेतुरिति चेन्न एतत्तु निष्ठासंतानाभावप्रतियोगित्वे पि एतत्तु समवेत
त्वस्य स्वत्वेनाश्रित्वस्य साधनेनाविरोधात् एतन्निष्ठासंतानाभावाप्रतियोगित्वं त्वेतत्समव
तत्वे प्रयोजकं न च तत्पर मते केवलान्वयिधर्ममात्रस्यैव समवेतत्वापत्तेः किं त्वेतन्नि
ष्ठप्राग्भावप्रतियोगित्वादिकम् तच्चेतन्निष्ठासंतानाभावप्रतियोगित्वेऽपि न विरु
द्धमिति सुपपादितमधस्तात् एतत्समवेतत्वं चेत् दुपादानकत्वम् न तु नित्यसंबंधशालि
त्वं तस्यानभ्युपगमात् न च प्रपंचपरं एतत्तु निष्ठासंतानाभावप्रतियोगि न एतत्तत्त्वा
भ्यत्वात् व्यतिरेकप्रयोजकाच्च हि प्रतिरोधः न चाप्रसिद्धविशेषणत्वम् एतन्निष्ठा
संतानाभावप्रतियोगित्वं किंचिन्निष्ठासंतानाभावप्रतियोगिसंसर्गाभावप्रतियोगित्व
व्याप्यत्वात् प्राग्भावप्रतियोगित्ववद्धिंसामात्यतस्तत्सिद्धेः न चाकाशासंतानाभाव
स्य घटादिसंसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वग्रहात् तस्य च केवलान्वयित्वेन किंचि
न्निष्ठासंतानाभावप्रतियोगित्वाभावात् व्यभिचार इति वाच्यम् संसर्गाभावप्रतियोगि

MEMORIAL

त्वानधिकरणे केवलान्वयिनि धर्मे सत्त्वेनाकाशासंतानाभावस्य संसर्गाभावप्रतियोगित्वाव्या
प्यत्वेन व्यभिचाराभावादिति चेन्न न पक्षे तत्तु निष्ठासंतानाभावप्रतियोगित्वम् तत्रैतत्त्वात्यन्ता
भावस्य तिरेकव्याप्यत्वेन निष्ठप्राग्भावप्रतियोगित्वस्योपाधित्वेन प्रतिरोधस्याहेतु
त्वत्वात् एतत्तत्त्वात् दुत्वाभावव्यापकस्य तत्तु निष्ठप्राग्भावाप्रतियोगित्वस्य पक्षत्वे
त्रैः पक्षत्वत्रितयासंहित्वमात्रेण तत्तु निष्ठासंतानाभावप्रतियोगित्वाव्यापकत्वात् दुत्वप्र
घनुपपत्तिप्रतिकूलतर्कपराहतेर्वस्तुमात्रात्वात् अत एव तत्तत्त्वनाश्रुत्वमपि नोपा
धिः उपाधिव्यतिरेकेसाध्यमानेसोपाधिकत्वस्यैव कत्वात् न अव्याप्यवृत्तिसोपा
धिघटप्रागभावेतत्त्वव्यभिचारात् अत्रैव पक्षे तत्तु निष्ठासंतानाभावप्रतियोगित्व
मुत्तरत्रैतत्त्वनाश्रुत्वमिति नसाध्यव्यापकताग्रहोऽपि तत्रैव व्यभिचाराद्धि
सर्वमनवद्यम् एवं च विमतं ज्ञानं व्यतिरेकेणासन्नुज्ञानव्यतिरेकेणानुपलभ्य
मानत्वात् स्वप्नादिवदिति विद्यासंगरोक्तमपि साधु ज्ञानव्यतिरेकेणासत्त्वं चि

ज्ञ्रमिथ्यात्वमतानुसाध्यमुत्तानव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वं विद्यामासेसत्येवोपलभ्य
मानत्वं हेतुरिति न किंचिदनुपपन्नं एवमन्येषामपि प्रयोगापयोगमुपपादनीयं निखिल
म् अत्रिन्वादिहेतूपपत्तिः ननु दृष्टपत्वादिहेतवः सोपाधिकाः तथाहि स्वबाधकाभिमतावा
ध्यदोषप्रयुक्तमानत्वम् स्वबाधकाबाध्यबाधकं प्रति निषेध्यत्वेन विषयत्वं वा विषयत्वं
ज्ञाप्यत्वं प्रयोजनमतएव व्यतिरेकव्याप्तिमदुपाधिः किं न ब्रह्मज्ञानमात्रबाध्यदेहा
तीतकेमिथ्याभूतेसाध्याव्यापकत्वात् पर्वतादावपर्वतत्वादिवत् साधनवदुपक्र
मात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वेन पक्षेतरतुल्यत्वाच्चेन बाधोत्तीतत्वानुसोऽप्युपाधिः
बाधस्यागतेतिरसिष्यमाणत्वात् अपि च यदि व्यतिरेकस्य साध्यव्यतिरेकसाधकत्वम्
तस्यैव साध्यव्यापकत्वम् इतरांशेनुकूलतर्कप्रसरात् तथा च हि स्वादिकं न कर्त्तृजन्य
शरीरजन्यत्वादिसत्त्रपथाशरीरविशेषाणां वैयर्थ्यात् शरीरजन्यत्वं कर्त्तृजन्यत्वव्यापकं
। एवं विषयत्वादिकं न मिथ्यास्वबाधकाभिमतबाध्यदोषप्रयुक्तमानत्वं न मिथ्यात्वव्यापकं

१ त्वरहितत्वादिति साध्यव्यतिरेकसाधने स्वबाधकाभिमतबाध्यभागवैयर्थ्यात् स्वबाधकाभिमतबाध्यदोषप्रयोक्तमानत्वं न

बाध्य २

दोषप्रयुक्तमानत्वं तु भवति साध्यव्यापकं तत्साधनव्यापकमपीति नोपाधिः दृष्टत्वादिनैव मि
थ्यात्वव्यापकत्वस्यापि साधनात् एवं द्वितीयोपाधावपि स्वबाधकाबाधकं प्रतीति विशेष
णं व्यतिरेकसाधने व्यर्थविशेष्यभागस्तु साध्यसाधनयोर्व्यापकत्वं नोपाधिः अतए
वाधिष्ठानत्वाभिमतसमसत्ताकदोषवद्धेतुजन्यज्ञानविषयत्वमुपाधिः अत्र
ब्रह्मणोपि बौद्धकल्पितदोषवद्धेतुजन्यज्ञानविषयत्वादुपमेयव्याप्ति
सिध्यर्थमधिष्ठानसमसत्ताकेति विशेषणं। न तु पक्षमात्रव्यावर्त्तकत्वमतो नपक्षेतरतुल्य
तेसपास्तो ब्रह्मणोविब्रह्मणि कल्पितेदृष्टिकत्वादत्र पि मिथ्याभूते धर्मिधिष्ठानसम
सत्ताकदोषवद्धेतुजन्यज्ञानाविषयत्वादुपाधेः साध्याव्यापेः। व्यतिरेकसाधने व्य
र्थविशेषणत्वस्योक्तत्वात्। नापि श्रुतितात्पर्यविषयत्वमुपाधिः। श्रुतितात्पर्यवि
षयत्वस्य ब्रह्ममात्रनिष्ठतापातद्भावस्य साधनव्यापकत्वात्। नापि प्रातिभासिकत्वमु
पाधिः तद्धि ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वं तस्य च देहातीतकेमिथ्याभूतेप्यसत्त्वेन साध्या

व्याप्तेः। व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वात्। नापि प्रतिभासमात्रशरीरत्वमुपाधिः। दृष्टिसृष्टिपक्षे साधन

व्यापकत्वात्परेषामसिद्धेति। अद्वैतत्वादिनां सोपाधिकत्वभंगः॥७॥ ननु विमतं प्रातिभासिकं
दृष्टं वात्ब्रह्मणि मिथ्या व्यवहारविषयत्वाद्द्वैतवद्विलक्षणत्वाद्वा। शुक्तिरूप्यवद्दृष्टसाध्या। भा
सस्साम्यमिति चेन्न। उक्तातो व्यावहारिकसत्त्वबाधे व्यवहारानुपपत्तिर्ब्रह्मणो मिथ्यात्वे मन्य
वाहपत्तिश्चेति प्रतिकूलतर्कपराहतेन तत्पोरसाधकत्वात् प्रकृते च प्रतिकूलतर्कस्य निरस्त
त्वमाशङ्क्यात्। किंच प्रातिभासिकत्वं ब्रह्मणस्तेतरबाध्यत्वं प्रातिभासमात्रेणाङ्गीकृतं वा। आ
द्यसाध्ये देहात्मैक्ये व्यभिचारी प्रयोजकत्वं च। द्वितीये दृष्टिसृष्टिमतेन सिद्धसाधनं। ए
वं ब्रह्मणि मिथ्यात्वे साध्ये सोपाधिके सिद्धसाधनं। अनुपाधिके व्यावहारिकविषय
त्वरूपो हेतुरसिद्धः। वेदान्तजन्यवृत्तिविषयत्वाभ्युपगमेऽप्यप्रयोजकः। एवमसिद्धविलक्ष
णत्वमपि ब्रह्मण्यसिद्धमेव। क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं हि असत्त्वं तद्विलक्ष
णत्वं च क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपं तच्छुद्धब्रह्मणि नास्त्येव न च बाध्यत्व
मसत्त्वं तद्विलक्षणत्वं च बाध्यत्वं तच्छुद्धब्रह्मण्यस्त्येव तिवाच्यं। अबाध्यत्वेन बाध्यत्व

वस्तुमात्रदूषणागमाग्रासात्र ५

लक्षणमिथ्यात्वसाधने विरोधात्। शुक्तिरूप्यदृष्टान्तस्य साधनविकलत्वाच्छुद्धब्रह्मस्वाद्वैतस्याग्रे निरा
करिष्यमाणत्वाच्च। तस्मान्न द्वैतपलाद्वैतानां भासस्साम्यमिति सिद्धं॥ आभासस्साम्यभंगः। ननु सत्त्व
दृष्टसाध्यध्वस्तबाधितविषयादृष्टत्वाद्यपरतिचेत्। न। वस्तुतो ध्यस्तदोषोपमिथ्यात्वविरोधिस
त्त्वानिरूक्तेः। तथाहि। नन्वत्र प्रमाविषयत्वं तद्दोषोपत्वं भ्रमाविषयत्वं वा तादृक्सत्त्वं वा। तत्रा
द्यपक्षे भ्रमप्रमाधटितत्वेन च सुरादोषोपत्वात् अन्योन्याश्रयापत्तिः। द्वितीयपक्षे तथा
हि। नाद्यः। असति प्रमाणाप्रवृत्तेः तद्विषयत्वात्प्रागसत्त्वस्यैव कल्पितत्वेन तत्स्वतदुत्पत्तात्। स
त्त्वनिरूपणे विनैव सदर्थविषयकत्वरूपप्रमात्वस्यानिरूपणेनान्योन्याश्रयापातः। मिथ्याभू
तस्यापि शुक्तिरजतस्य संशयव्यवसायदृष्टासाक्षात्त्वनिषेध्यत्वादिना प्रमाविषयत्वाभ्युप
गमात्। नाद्वितीयः। दोषोपतापाः अनिरूपणात्तृतीयः। असिद्धेः। सर्वस्यैव वस्तुनि कल्पि
तभ्रमविषयताभ्युपगमात्। अत एव नासत्त्वप्रकारभ्रमाविषयत्वमपि। अन्योन्याश्र
याच्च। नापि सत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वं। आत्मभ्रमपातः। नाप्यसत्त्वप्रकारकभ्रमावि

षपत्वं अन्योन्याभावात्मनापि प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकसत्त्वनिषेधविरहः। आत्मात्मनापि
। नापि सन्नाज्ञातिरर्थक्रियाकारित्वमसद्वैलक्षण्यं वा। एतेषां मिथ्यात्वाविरोधित्वेन तत्सत्त्वहे
णा मिथ्यात्वानुमानेबाधासंभवात्। नापि वेदांतेभिमतमिथ्यात्वाभावः सत्त्वं। तुच्छेति व्याप्तेः। ना
प्यसद्विलक्षणत्वे सत्यनारोपितत्वं। अनारोपितत्वं ह्यारोपाविषयत्वं तच्चासंभवि सर्वस्यापि ह
णि कत्वाद्धि नारोपविषयत्वात्। नाप्यस्तित्वप्रकारकप्रमां प्रति कदाचित्स्यात्वाद्विषयत्वं कालत्र
संबंधित्वं वास्तवं अस्तित्वं च वर्त्तमानत्वं न तु सर्वतो नाम्नात्मनः। अतीतादिरपि कदाचिद्वर्तत
एवेति नाव्याप्तिः। आरोपितं च कालत्रयासंबंधित्वेन बाधवाधितमिति नाद्वितीयत्वं हृषीति व्या
प्तिरिति वाच्यं। प्रमात्वस्य सत्त्वघटितत्वेन च सत्त्वपोषणत्वेन च पूर्वोक्तदोषात्। वर्त्तमानत्व
प्रकारकप्रमाविषयत्वेपि मिथ्यात्वाविरोधाच्च॥ द्वितीयमपि मिथ्यात्वविरोधि। सुक्तिरुप्य
स्यापि प्रतिभासे कालसंबंधित्वात्। बाधेन कालत्रयतात्त्विककालत्रयसंबंधनिषे
धेप्यतात्त्विककालसंबंधस्यानिषेधात्। नापि तात्त्विककालसंबंधित्वं तत्। तात्त्विकत्वस्या

घाप्यनिरूपणात्। निरूपणे वा त्रोषवेरपर्य्यात्। ननु भवन्मते यत्सत्यत्वं तत्। तात्त्विकत्वं ब्रह्म
णि तदेव हि मम। उक्तं हि पाद्मे ब्रह्मणः सत्त्वं तादृग्जगतस्यापि। तत्रास्य तद्दर्शनं वाच्यं च
हि। पितृपाल्यत्वात्। इति। नच तत्रापरिच्छिन्नत्वं सत्त्वं तच्च न जगतीति वाच्यं। तुच्छस्यापरिच्छिन्न
त्वेपि सत्त्वानभ्युपगमात्। नापि परिच्छिन्नत्वं सत्त्वं किंत्वन्यदेव तच्च ब्रह्मणीव जगति माधिष्ठानत्वा
च्छुक्तिकादेरपि भविष्यतीति चेत्। तूनं विवाहसमये कन्यापाः पित्रानिजगोत्रं दृष्टस्य पदेव भव
तां गोत्रं तदेव मम मापि गोत्रमिति वदतो वरस्य भ्राता भवान् पतो नामात्मश्च भुरपोरेकगोत्रत्वे
विवाहानुपपत्तिवज्जगद्ब्रह्मणोरेकसत्त्वे जगतो सत्त्वमेव स्यात्। नथाहि। स्वप्रकाशाद्वितीय
पदेतन्यस्य सत्त्वमेव ब्रह्मणः सत्त्वं तदेव चेज्जडस्यापि जगतस्तद्राजतत्वविरोधिशुक्तिसत्त्व
पाराजतस्यैव तन्न्यस्यैव वा वच्छिन्नानवच्छिन्नस्यानविषयत्वेन सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वाभ्यु
पगमान्नश्रमाधिष्ठानत्वेन शुक्त्यादेः सत्त्वसिद्धिः। नन्वेवमपि सर्वदेशीयत्वे कालिके
निषेधप्रतिपोगित्वमसत्त्वं तुच्छानिर्वचनीयसाधारणं तदभावः सत्त्वं तच्च ब्रह्मणीव जगति

६ वज३त्वविरोधिस्वप्रकाशमत्रयाजगतः स्वरूपतोमिथ्यात्वोपपत्तेः ३

[illegible]पि ब्रूमः। न च संयोगव्याप्तिस्तस्याव्याप्यवृत्तित्वानभ्युपगमात्। तदभ्युपगमे च व्या
प्यवृत्तित्वेनाभावो विशेषणीयः। नापि विषयप्रतिव्याप्तिः। तद्देशताभावः स्यात् केवलान्व
यित्वानंगीकारे पालसूपास्याविद्यमानत्वादिव। न हि कस्मिंश्चिद्देशे काले वा [illegible] भावः
। नित्यविभुत्वभंगप्रसंगात्। आकाशासंताभावस्य केवलान्वयित्वाभ्युपगमे च वृत्तिम
त्प्रतियोगिकत्वेनाभावो विशेषणीयः प्रतियोगित्वेन च सूर्याद्युपाधिनैकेन हार्थघटितत्वे
नैतादृशासत्त्वस्य ग्रहणे च सूर्यादेरसामर्थ्यात्। न हि सर्वदेशीयत्रैकालिकवृत्तिमत्प्रति
योगिकव्याप्यवृत्तिनिषेधप्रतियोगित्वं कस्यापि प्र
त्यक्षेणतदभावः प्रत्यक्षो [illegible] वृत्तिमत्प्रतियोगित्वव्याप्यवृत्तित्वपरित्यागेपि सर्वदे
शीयत्रैकालिकत्वपरित्यागात्। ननु स्वदेशकालवृत्तिनिषेधप्रतियोगित्वा
भावे गृह्यमाणे कालत्रयमध्यवर्तिमानकालस्य सर्वदेशमध्ये प्रकृतदेशस्यापि प्र
वेशो नतत्र निषेधप्रतियोगित्वाभावस्य गृहीतत्वात्तत्संकलितकालत्रयवर्तिस

र्वदेशीयनिषेधप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं तानुमानेन गृहीतं। न च यत्र स्वदेशकाल
वृत्तिसकलनिषेधप्रतियोगित्वस्य च सूर्याद्युपाधिनैव तदभावस्य सूर्यादेरुपाधित्वात्।
स्वदेशकालवृत्तिपत्तिं विनिषेधाप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वाविरोधित्वात्। स्वप्रतियो
गिकासंताभावा[illegible]प्रतिषेधाकेवलान्वयिनि
संबंधभेदेन घटादौ [illegible] सिद्धेः स्वासंताभावपावदधिकरणावृत्तित्वं वा स्वासंताभा
वपत्किंचिदधिकरणवृत्तित्वं वेति विकल्पे नपूर्वोक्तदोषाच्च। नच स्वाप्रकारांतरस्य नि
रूपयितुमशक्यत्वान्मिथ्यात्वाविरोधित्वाच्च। स्वसमानाधिकरणपा[illegible]वदसंताच प्रतियो
गित्वाभावरूपमेवसत्त्वमुपेयं। तच्च न च सूर्यादिप्रयोगप्रमिसुकं। ननु प्रमिनकस्मिंश्चित्स्वदे
शकालवृत्तिनिषेधे यतदेशीयतत्कालवृत्तिसकलनिषेधो नाप्रतियोगित्वस्याभावो घटे ग्राह्य
सार्वदेशि स्यात्सर्वदेशीयनिषेधप्रतियोगित्वग्रहणं घटे दुर्लभमिति चेन्न। एवं सामान्यलक्षणपास
वनिषेधेषु प्रस्तुतेषु पितत्प्रतियोगित्वाभावस्य च सूर्यादिनागृहीतुमशक्यत्वान्नोपग
निषेधत्वेन त्वोतेन मत्यासत्तिभूतेनोपस्थापितानां स्वदेशकालवृत्ति

प्रतियोगिकएव हि संसर्गाश्रावोपोगपः नचाद्वैषनिषेधानां प्रतियोगित्वमतींद्रियसाधारणं च
दृष्टिपोगपं। चस्तुतस्तु सामान्यनं द्विप्रत्यासत्तिः। मानाभावात्। नचमहानसीयधूमे द्रिय
पोगेनतत्रैवव्याप्तिग्रहपूर्वतीपधूमाद्दनुमितिर्नस्यात्। सामान्यस्यचधूमत्वाद्देः प्रसोसन्निक
तस्यापिप्रत्यासन्नत्वात्रैव व्याप्तिग्रहेततोनुमितिरितिवाच्यं। पर्वतीपधूमे द्रियसन्निकर्षदृशो
पांधूमत्वेनप्रकारेणरहितस्तत्रैव त्रिष्ट्यग्रहसंभवात्। सुरभिचंदनमितिव
त्त्रिष्टांद्रियसन्निकर्षविशेषणाध्यानासंसर्गग्रहस्यापापविशिष्टज्ञानसामग्र
पूर्णत्वात्। व्याप्तिस्मृतिप्रकारेणवापसृधर्मताज्ञानस्यहेतुता। महानसीपएवधूमो धू
मत्वेनव्याप्तिस्मृतिविषयोभवतिधूमत्वेनपर्वतीपधूमज्ञानंचजातंतद्व्यसामान्यत्वेहृष्ट
विनेवतावतेक्वानुमितिसिद्धिः। नचसामान्यप्रत्यासत्तिंविनाधूमोवह्निव्यभिचा
रीनवेसनुमापमाणः संशयोनस्यात्। प्रसिद्धधूमवह्निसंबंधावगमाद्प्रसिद्धस्यचाज्ञाना
दितिवाच्यं। प्रसिद्धधूमएवत्वद्धूमत्वादिनाव्याप्तिनिश्चयेपिधूमत्वेनतत्संशयोपपत्तेः त

डाक्टर भाऊदाजी इस्टीट्यूट लायब्रेरी
DR BHAU DAJI INSTITUTE LIBRARY

प्याचोक्तमणिकृताघटत्वेनेतरभेदनिश्चयेपिपृथिवीत्वादिनातत्रसंशयसिद्धिर्भवतीति। निश्चितेपर्वतेप्रामाण्यसंशयाहितसंशयवद्धूमत्ववह्निव्यभिचारिवन्निनचेतिसंशयादृष्टि
नाद्दासंशयोपपत्तेश्च। एतेनचापुरुषधर्मत्वेतिसंशयोपिव्याख्यातः। ननुसिद्धेनेष्टकिंत्वसि
द्धेसाचस्वसमानविषयज्ञानजन्यातद्ज्ञानंनसामान्यप्रत्यासत्तिंविनाचसिद्धोचस्तुत्वम्
प्रकारकत्वमात्रस्यनिषामकत्वादितिवाच्यं
रजतत्वेनजातेनुपमाने घटादेरजतत्वप्रकारकेष्टप्रसंगात्। नचप्रकारश्रपत्वमपिनि
षामकंरजतभ्रमाच्छुक्तादिष्टानुरूपप्रसंगात्॥ तथाचसमानप्रकारकत्वेसतिसमानविष
यत्वंतन्त्रं। अतएवचाख्यातिपक्षेरजतस्मरणस्यवस्तुकेप्रवर्त्तकत्वमित्यपास्तमितिचेन्न।
पतोरजतभ्रमाच्छुक्तादिष्टानुरूपेवकिंत्वतिरिक्तंभीषणीफः। तथाचप्रकारश्रपत्वस्यनिषा
मकत्वाद्न्यथाख्यातिपक्षेपिनिरस्तएवोक्तं। नचतर्हिश्रमत्वेनस्यहेतुरजतमितिभ्रम
त्वाभिमतस्थानस्यव्यधिकरणप्रकारकत्वानभ्युपगमादितिवाच्यं। बाधितविषयत्वेन

२ निर्वचनाभेदरजतइत्यनिर्वचनीयख्यातौ वक्ष्यते॥ प्रकारश्रपत्वेनिषामकंचदृष्टेख्यातिवादिपरमे

हि त्रमलं नतु अधिकरणप्रकारकत्वेन। तस्यापि विषयतया धर्मप्रयोज्यत्वा दिति हि वदन्ति। नन्वभावज्ञा
नस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यत्वात् प्रोक्तप्रकारापावच्छेदो विरहस्य प्रस्यतमसः प्रसक्तानस्यात्। स तु सा
मा प्रत्यासत्तिं विना प्रतियोग्यनुपस्थितेरिति चेन्न। अस्मन्मते तमसो भावांतरत्वात्। न च तथा
पि तद्धर्मजकत्वान्न दोष इति वाच्यं। स्वरूपसतस्तथा तादृक्तेजो विरहस्य तमोधर्मजकत्वं तु ज्ञानस्य
मानाभावा दित्यभ्युपगमात्। अन्ये तु तादृक्तेजो विरहस्य तमोधर्मजकत्वं तु ज्ञानस्य मानाभावा
दित्यभ्युपगमात्। अन्ये तु तादृक्तेजो विरहे ज्ञानस्यापेक्षितत्वे प्रतियोगितावच्छेदकप्रका
रकज्ञानादेव तत्संभवेन तद्धर्मसकलप्रतियोगिज्ञानजन्यनिकषाः सामान्यप्रत्यासत्तेरनुप
योगात्। न च गोत्वाभावज्ञानं गोत्वप्रकारकज्ञानजन्यं तच्च गवेतरत्वं त्रित्वेसति तत्कल
त्वं च त्रित्वरूपं सामान्यप्रत्यासत्तिमन्तरेण न ग्राह्यमवगंतुमिति सांप्रतं। पर्किंचिद्रूप्य
त्वेवं गोत्वत्वरूपत्वात्। एतेन प्रागभावप्रतीतिरपि व्याख्याता किंचानागतज्ञानस्यापे
क्षितत्वेऽनुमानादेव तत्संभविष्यति। तथा च न्यायकुसुमांजलौ। शंकाचेदनुमाद्येव चेच्छं

कातत्स्तरां। आद्यात्मावधिरांकातर्कः शंकाचधिर्पतद्रूपत्वशंकोपपादकमनागतज्ञानमनुमा
त्वेव नादेवेत्यर्थः। अनुमानं च वर्तमानपाकः। पाकपूर्वकालीनः। पाकत्वादृतीतपाकवदित्या
दि। न च चरमपाकेव्यभिचारः। साध्यसिद्ध्युपजीवकस्य व्यभिचारज्ञानस्यादोषत्वात्। अन्यथा
सिद्ध्यसिद्धिव्याघातात्। किंच शंकादपि सकलधूमपाकादिगोचरज्ञानसंभवः। न च शंका
दिपूर्वं शब्दोपस्थितिनियमाभावइति वाच्यं। केषांचिद्देवशब्दानुभूतस्य तद्दर्शनप्रमुष्ट
त्वा केस्मृतिसंभवात्। नन्वनुमिते र्विशेषणज्ञानजन्यत्वेन सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिः। न चानु
मानांतरादेव विशेषणज्ञानमनवस्थानादिति चेन्न चिद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादे
व साध्यविशेषणकपक्षविशेष्यकानुमितिसंभवात्। एतेन सुरभिचंदनमित्यादिविशि
ष्टज्ञानापकर्षितज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिरपि निरस्ता। चंदनत्वेन सुरभित्वानुमानोपप
त्तेः। अन्यथा साध्यविशिष्टदृष्टांतप्रसक्तौ उपपत्तेरनुमानमात्रोच्छेदप्रसंगात्। न चा साध्यकेवल
त्वव्यतिरेकिणि साध्यप्रसिद्धेरनंतत्वात्तत्र कुत्रापि अनुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षसामग्री

तोबलवत्त्वमिति चाच्यं। अर्थापत्तिवादिभिस्तदनभ्युपगमात्। पर्वतवह्निर्धूमो वह्निव्या
प्यइति परामर्शात्साध्यविशेष्यकपक्षविशेषणकानुमितिमभ्युपगमेतनैवकाप्यनुपपत्तिः। अ
नुमितेःपक्षविशेष्यकत्वनियमेमानाभावात्। किंच धूमत्वादिसामान्यंनस्वरूपतःप्रसाधनीयं
धूलीपटलेधूमभ्रामानंतरंधूमत्वेनसकलधूमनिश्चयनिष्पत्तिग्रहानुदयप्रसंगात्। तत्रस्वरू
पतोधूमत्वाभावात्। नचेष्टापत्तिस्तदुत्तरकालमनुमितिरूपापत्तेः। तथाच धूमत्वज्ञानंप्रसा
धनमिति चाच्यं। तच्च धूमेंद्रियसन्निकर्षदशायांधूमज्ञानात्प्राक्तनास्त्येव। निर्विकल्पकेमा
नाभावात्। विशेषणज्ञानत्वेनचकार्यकारणभावानभ्युपगमात्। अस्मत्पक्षेकार्यकार
णभावविशेषणेवसर्वव्यवहारोपपत्तेः। नचधूमत्वेनसन्निकृष्टधूमव्यक्तिज्ञानानंतरंत
त्समानाकारमसन्निकृष्टधूमगोचरंज्ञानांतरमुत्पद्यतइत्यत्रमानमस्ति। धूमत्वेनपुरो
वर्तिनिधूमंसाक्षात्करोमिनचैवहितमिसनुभवाच्च। अन्यथाजगतीगतसकलधूमव्य
क्तीरहंसाक्षात्करोमीतिसनुच्यवसीयेत। नचैवमनुभवमात्रारणेरभ्युपेयते। किंचसामान्य

विशिष्टज्ञानत्वेनच

प्रसाधनंगीकारेपतत्प्रमेयंतद्दमिधेयंपतत्प्रमेयंचतद्दमिधेयवद्दिसाध्यव्याप्यपरिच्छेद्दसार्वत्या
पत्तिः। नचेष्टैवसाधनविषयोघटोनवेसाध्दिसंशयानुपपत्तेः। नचघटत्वप्रकारकघट
विषयकनिश्चयोघटसंशयविरोधीप्रमेयमिति। निश्चयपक्षेघटविषयोपिनघटत्वप्रकार
कइतिवाच्यं। भासमानचेत्रिशिष्यप्रतियोगिनएवप्रकारत्वाद्घटत्वस्यापिप्रमेयमितिज्ञानेन
भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वात्। घटत्वप्रकारकनिश्चयस्यघटत्वज्ञानजन्यत्वविशेष
णाद्दोषइतिचेन्न। विशेषणज्ञानत्वेनैवतस्यजनकतावाच्या। तस्याःप्रागेवसिद्धत्वात्। स्व
रूपसंबंधविशेषाभ्युपगमेचानिर्वचनीयवादापत्तेरिसाद्धिदूषणानिबहुतरमूहनीया
नि। तस्मात्सामान्यप्रसाधनस्यानिषेधमात्रप्रतियोगित्वोपस्थितौतद्दभावग्राहकाध
इसनुपपन्नमेवाननुप्रसाधनस्यवन्नेमानमात्रग्राहित्वेनुक्तिरूपाद्दःप्रतिपक्षोपाधौ
त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगितारूपंमिथ्यात्वंकथंप्रत्यक्षंस्यात्। अथतत्रजगतविशे
षधिमुक्तित्वेसाक्षात्कृतेतद्दन्यथानुपपत्त्याचरजतस्याभावेनिश्चितेमिथ्यारजतम

भादितिनाद्वैतनिषेधप्रतियोगित्वंसंबंधसर्वभासकेनसाक्षिणैवोपपन्नः। तर्हि साक्षीतस्य विषयस्य
गगनादेर्भाविकालनिषेधाप्रतियोगित्वंसकलग्राहिणागृह्यतामितिचेन्नासाक्षिणोविभा
नसर्वभासकत्वेनाविद्यमानभाविबाधाभावभासकत्वानुपपत्तेः। साक्षिज्ञानस्य भ्रमप्रमा
साधारणत्वेनप्रमाणाबाधकत्वाज्ज्ञानस्य प्रामाण्यंगृह्णन्साक्षीघटादिगतमबाधत्वं
गृह्णातीवानहिविषयाबाधमनंतमीक्ष्यप्रामाण्यग्रहणनामेतिचेत्तन्नाव्यवहारकालाबा
धत्वमात्रेणैवप्रवृत्तौचसंवादोपपत्तेः। तद्रूपप्रामाण्यस्यसाक्षिणाग्रहणेपिविरोधा
भावात्। नहि चेत्[illegible] ज्ञानस्य संवादिप्रवृत्तिजनकत्वं
[illegible]दृक्प्रामाण्यंत्रिकालाबाधविषयकत्वं किंतुशुक्तिरूप्यादिज्ञानव्यावृत्तंव्यवहारका
लाबाधविषयकसकलज्ञानवृत्तिव्यवहारकालाबाधविषयकत्वमेवातद्वनभाविका
लबाधविरोधीसूक्तं। भाविकालबाधतद्भावौचनमानेविनासाक्षिणागृहीतंशक्यौ
स्यविद्यमानमात्रग्राहित्वादितिवोक्तं। ननुहिदेहात्मैक्यज्ञानमुक्तं तत्रमिथ्याज्ञान

वप्रमास्यात्व्यवहारदशायांविषयबाधादितिचेन्नाब्रह्मज्ञानमबाधितत्वेनतेषामपिघ
टादिज्ञानसमानयोगक्षेमत्वात्। ननुकालांतरस्थमपिपदार्थबाधकंतद्दृष्टिकिंकालावच्छे
दानेनस्वार्थेगृहीतस्तत्कालावच्छेदेनैवतन्निषेधति। नतान्यकालावच्छेदेन। आद्येकथम
स्यप्रामाण्यं। अंसत्वनित्यादिकमेवेतिचेन्नाअबाधत्वरूपप्रामाण्यस्यप्रपंचज्ञानेमपा
नंगीकारात्। यत्कालावच्छेदेनैवानेनस्वार्थेगृहीतस्तत्कालावच्छेदेनैवतन्निषेधस्यपु
पगमात्। पश्चात्प्रामाण्यमयाभ्युपेयतेतद्व्यवहारदशायांविपरीतप्रमारूपबाधस्या
नुत्पन्नत्वाद्दृश्यवनचपरूचताघटादिबुद्धेःप्रातिभासिकबुद्धितोवैलक्षण्यंविषयस्य
व्यावहारिकसत्त्वसाधकंतद्देहमात्रपारमार्थिकत्वसाधकमस्तितिवाच्यं। प्रातिभा
सिकबुद्धिवैलक्षण्यंहिघटादिबुद्धेःस्वप्रकाशकज्ञानाबाधत्वविषयत्वादिकिंचेद्देहप्यि
स्यत्रेदमितिचत्सनूघतइत्यत्रापिसदिसद्विज्ञानमभूतंबाधितंवभासतेनचासूक्षादिज्ञा
नेरूपादिहीनस्यब्रह्मणःकथंस्फुरणमितिवाच्यं। रूप्यादिहीनस्यापिकालात्रिपाद

रूपं तत्र पारमार्थिकसत्त्वं घटयद्दः साधयितुं प्राक् दृष्टान्तमेकं ब्रह्मानेब्रह्मणो नाश्रवहितं मत्रमेव
मिचारात्। ननु घटः सन्नूरूपं मिथ्येति प्रतीतेरनुरोधेन कथं घटो मिथ्यारूप मिथ्यात्वमिथ्ये
ति विरोधः। ननु तदपि मिथ्यैव रूप्यतात्विकत्वापत्तेरिति चेन्न मिथ्यात्वमिथ्यात्वेषि पथानरू
प्यस्यतात्विकत्वं तथोपपत्तेरुक्तत्वात्। न च पारमार्थिकसत्त्वस्य प्रसक्तौ चरत्वे तन्निषेध
कश्रुतीनामप्रसक्तप्रतिषेधकतास्यादितिवाच्यं। तासां चरुपादिप्रसक्तद्वैतनिषेधपरत्वा
त्। पारमार्थिकत्वे नद्वैतनिषेधपरत्वे विना प्रसक्तनिषेधकत्वपरीसप्रसक्तेः संभवा
त्। नांतरिक्षे ज्ञिश्चेत्यत्र्यूत्यादिवद्दप्रसक्तप्रतिषेधस्याप्युपपत्तेश्च। न च तात्विकेप्रपं
चे पदितात्विकत्वमध्यक्षेण नगृह्यते कथं तर्हितस्य तत्वावेदकत्वं। न हितद्वैतत्वेन वे
दयतात्विकं नाद्वैतस्य तेन सार्वलौकिकप्रपंचे पारमार्थिकत्वानुभवइतिवाच्यं। नस्य
स्माकं तत्वावेदकत्वं तद्धितत्प्रकारकत्वं अबाधितविषयत्वं च श्रुतेर्ब्रह्मस्वानएवनत
न्निन्नस्थाने तात्पर्यवद्दद्वैतेनैवतत्वावोधकत्वात्। तथा च प्रपंचप्रसक्तस्यतात्विकत्वा

तद्भलमतत्वावेदकत्वं किंत्वाबाधितविषयत्वे तत्वावेदकत्वेवाधितविषयत्वं चातत्वावेदकत्वं॥२

गोचरत्वेप्यतत्वावेदकत्वं संगच्छते। सर्वलौकिकीपारमार्थिकत्वप्रसिद्धिस्तु जलगतपिपासोपशमन
सामर्थ्यप्रसिद्धिवत्परोक्षतयाप्युपपन्नानापरोक्षत्वपर्यवसापि नीतिनासाद्यक्षपोरपस्यसत्व
स्यहानिरक्तिकत्वाध्यक्षबाधोमिथ्यात्वलिंगेनोपपद्यते। न लौकिकं नसामान्यजलस्य घृतमंचस्या
जगतप्रसक्तेबाधत्वेनिर्णीतमिथ्यात्वस्यानुमापकं। प्रत्यक्षपोरपसत्वानिरुक्त्याप्रसक्तबाधोद्भावः॥
किंचेदं रूप्यमित्यत्रेदमिति वत्सन्घटस्तत्रापिसदित्यधिष्ठानभूतंब्रह्मैवभासतेनचचा
क्षुषादिज्ञानेरूपादिभिन्नस्यबहिणः कथंस्फुरणमितिवाच्यं। रूप्यादिभिन्नेस्यापि कल्पितस्या
पिनस्फुरणस्यप्रमाणोपपत्तेत्वात्। नन्वेवं नीलोघटः मिथ्यारूप्यं असन्नश्वं गमिसाद्यपि
नीलरूपादिरधिष्ठानानुवेधइतिस्यात्। न चनीलंघटादिष्वस्तिसत्वंतुनेतिवाच्यं। अस्यारोपित
त्वसिद्धुन्नाकालीनत्वेनान्योन्याश्रयात्। अन्यथासत्यस्यानमित्यत्रापिसत्यमित्यधिष्ठाना
ज्ञातिस्फुरणनियमनंवा स्वरूपसत्वनियमनंवा कालत्रयाबाधत्वनियमनंवासामानाधि
करण्यं स्यात्। न च क्वचित्सामानाधिकरण्यसंबंधेन क्वचित्परासंबंधेनसदितिप्रतीतेरुपपत्तिः

२ तुवेधएवसमाहितिचेन्नसन्नितस्यघटइत्यनेनसामानाधिकरण्यस्यबाधितत्वात् तथाहिसन्ना० २ न चाभावादिसाधारण्यं
१ सत्यतीतोजातिस्फुरणस्यं भवति· अभावादिषुत्वपाधितदनंगीकारात्

।वितातीपसंबंधेनसमानाकारप्रतीसनुपपत्तेः।अन्यथासंबंधभेदेऽपचनसिध्येत।नचस्वरूप
सत्वेनाभावाद्वितत्प्रति प्रतिः अननुगमानु-अनुगतेनाप्यनुगतप्रतिपत्तौ नातिमात्रोछेदप्रस
ङ्गः।अतएवनसर्वत्रापिस्वरूपसत्वेनैवसद्व्यवहारः।एकेनैवसर्वानुगतेनसर्वत्रसत्प्रतिपत्तौ
हेतुत्वकल्पनेमानाभावात्।नापिकालत्रयाबाध्यत्वनिबंधनंतत्।तस्यचक्षुराद्यागम
स्योक्तत्वात्।सद्दिदंरजतमित्यादिभ्रमेऽभावाच्चात्स्मादेकंसर्वाधिष्ठानमेवसद्दितिसर्वत्रा
पतदुतिपुक्तं।नीलादेस्तुघटादिसामानाधिकरण्येकिमपिनास्तिबाधकं।नचानीलादेरधि
ष्ठानत्वंसंभवति।प्रागसत्वात्।नीलपीतादिप्रातिस्विकानंताधिष्ठानकल्पनेगौरवात्।अ
धिष्ठानपतुल्यपोगसत्वेमत्वाच्च।अधिष्ठानविषमसत्ताकमेवत्वधिष्ठानंभवतिमिथ्यारूप्यमस
त्वभंगमिसादेमिथ्यात्वासत्वयोरधिष्ठानत्वयोरपिनास्ति।अन्यथाहापत्तेः।अत्रेचानु
पत्तिरुक्तावद्यतेचापलुप्तसंज्ञानमिसत्तापितथास्यादितितन्न।पतोनत्रसत्तासंबंधेन
सत्वंकिंतुस्वरूपेणोवेक्तक्तदोषानवकाशात्।नचैवंघटादावपिस्वरूपेणैवतथात्वं।पू

डाक्टर भाऊ दाजी पुस्तकालय
Dr. BHAU DAJI

र्वमेवनिराकृतत्वात्किंचनिश्चितप्रामाण्यमेवप्रत्यक्षादेरबाधकंभवत्येव।नचात्रप्रामाण्यंनिश्चि
तागमविरोधादनुमानविरोधाद्वाविवाधानिर्णयाद्वानिनुप्रत्यक्षमेप्रबलमनुमानागमबाधकंना
नुमानागमौप्रत्यक्षाप्रामाण्यंतद्विरोधाभावेनानुमानागमयोःप्रामाण्यात्तयोःप्रामाण्यवतद्वि
रोधात्प्रत्यक्षप्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयात्।नहिप्रत्यक्षप्रामाण्येप्येवमन्योन्याश्रयस्यास्या
नपेक्षत्वादितिचेत्।चंद्रतारकापरिमाणप्रत्यक्षेनुमानागमविरोधेनतस्याप्रामाण्यदर्शनात्
त्रेनापिस्वप्रामाण्यसिध्यर्थमितरविरोधस्यावश्यमपेक्षणीयत्वात्।तथाचान्योन्याश्रयतु
ल्यत्वात्परस्परविरोधेनप्रामाण्यसंदेहेसत्यनाद्यप्रणीतत्वादिनाभ्रमाजनकत्वाभावेवेदप्रा
माण्यनिश्चयेजातेतेनस्वतःसंभावितदोषस्यप्रत्यक्षस्यबाधादस्मन्मतेकान्योन्याश्रयः।अ
न्यथादेहात्मैक्यप्रत्यक्षबुध्याबाधादेहभिन्नत्वमप्यात्मनोनुमानागमाभ्यांनसिध्येत्।न
नुप्रत्यक्षमनुमानाद्यपेक्षयातत्येवप्रबलंकथमन्यथोष्णप्रत्यक्षेणवह्निरौष्ण्यानुमिति
प्रतिबंधः।नतन्त्रोपतीव्यत्वनिबंधनंप्रत्यक्षस्यबाधकत्वं।धर्मादिचक्षुराद्यनेवसिद्धेस्त्व

चोनुपजीव्यत्वात्। किंच प्रत्यक्षस्य प्राबल्यमनुमानाद्यगृहीतग्राहकत्वादनुमाना
द्यनिवर्त्तितद्विरोधादिनिवर्त्तकत्वाच्चेति चेन्न। त्वाद्यप्रत्यक्षस्याप्युपजीव्यत्वेनैव तदुत्पत्ता नु
मितिप्रतिबंधकत्वसंभवात्। वस्तुतो धर्मादिग्रहेपि त्वदंविनाशाद्यप्रसिद्धेरभावात्। तथा
च नजातपक्षा बलमेमानमस्ति। तद्गृहीतग्राहि बलमपि न प्राबल्यप्रयोजकं। प्रत्यक्षाद्यगृहीतध
र्मादिग्राहकत्वे परोक्षप्रमाणस्यैव प्राबल्यापत्तेः। नाप्यनुमानानिवर्त्तितद्विरोधादिनिव
र्त्तकत्वेन प्राबल्यं। एतावताहि वैधर्म्यमात्रसिद्धेन च तावतेतरप्रमाणापेक्षया प्राबल्यं भवति
। अन्यथा त्वाद्यप्रत्यक्षनिवर्त्तितवस्तोरागमनिवर्त्तकत्वाच्छब्दस्य पित्वागापेक्षया प्रा बल्यं स्या
त्। तत्र चित्रनिम्नोन्नतः स्थानस्य वा सुषस्य तद्विरोधित्वाद्यथानाद्यधोमस्यात्॥ प्र सु
तागमस्यैव सर्वतः प्राबल्यं समर्पते। प्रबलप्रमागमस्यैव तासातेषु त्रिषु स्मृतमिति। न च
तद्वैदिकार्थविषयमिति वाच्यं। अद्वैतस्यापि वैदिकार्थत्वात्। क्व च प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमा
नागमाद्यधितमिति तु परीक्षितप्रामाण्यप्रत्यक्षविषयं। ननु प्रत्यक्षस्यासंतानविरोधि

त्वादुपक्रमन्यायेनैव प्राबल्यं युक्तं हि। असंतानविरोधित्वादर्थवादोपपाश्रयतः। आस्थेयस्तद्विरु
द्धस्य विधुद्देशस्य लक्षणेति चेन्न। यतएकवाक्यस्य परस्यापेक्षयापरत्वेनोभयस्यापेक्षत्वक्रमस्य
वेदद्वयानुरोधेनोपसंहारस्य गीदिपदानामंत्रमात्रवाचिनां कृत्स्नवेदपरत्वे निर्णीतेपि न प्रक्र
तेतन्यायः। संभवक्रमयोः साम्याभावात्। गृहीतप्रमाणभावश्चापेक्षया भवति लक्षण
त्वेनानिश्चितप्रत्यक्षस्यन्यूनबलत्वात्। अन्यथा दंडतनमिति भ्रमोपि दंडपुरुषिरिसा प्रापद्दे
शापेक्षया प्रबलः स्यात्। एतेन त्रिगा छ्रतेविद्युतो घ्रगामित्वात् प्रत्यक्षस्य प्रा बल्यं। तद्दु
क्तं। प्रत्यक्षेनानुमाने च यथा लोके बलाबलं। शीघ्रमंथरगामित्वात्तथैव क्रतिलिंगयोरित्य
पास्तं। परीक्षितस्य मंथरगामिनोपि प्राबल्यात्। न च पदार्थहवनी वेतु कृतीस्यस्मात्पदेतु होतीस
स्यविशेषविषयत्वेन प्राबल्यवदर्थविषयसाक्षात्कारिणः प्रत्यक्षस्य सामान्यतोदृष्टनिषे
धश्रुत्यपेक्षया प्राबल्यमिति वाच्यं। सामान्यविशेषन्यायस्य निश्चितप्रमाणभूतोभयवि
षयत्वात्। अन्यथा पंगोरश्वदृष्टादेर्गतिस्यपत्किं चिच्छब्दस्य प्रकृतवाचित्वेन सामान्य

१ रक्षिणो रथो न भवतीत्यादिनः प्राबल्यं भवेत् न च यथा यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्रेनोपांशु चरेती

विषयत्वेचिद्दृष्टीपाप्यतिरिक्तसाक्षात्कारत्वाद्यावद्भावाचाकामप्रीतितावत्पादृष्टीपाप्यानुवृत्ता
दिप्रपंचनिरवकाशेनसंकोचस्तथाप्रसक्तेणनिरवकाशेनचत्वंतरेणानेनैकार्थत्वेनवाविषयी
तारपरत्वेनसावकाशापाः श्रुतेःसंकोचःकिंनस्यादितिचाच्यं।तात्पर्यलिंगरूपक्रमादिभिर्द्व
तनिषेधपरत्वेअवधृतेअद्वैतश्रुतेरपिनिरवकाशत्वात्।प्रसक्तस्यापिव्यावहारिकद्वैतचि
षयतयासावकाशत्वात्।चिद्रूपोब्रह्मपोरहंमनुष्यइत्यादिप्रत्यक्षाकाशगतसर्वगतश्चनि
त्यइत्यादिश्रुतोरिवतात्त्विकप्रामाण्यानुपपत्त्याकस्यचिद्व्यावहारिकंकस्यचित्तात्त्विकंप्रा
माण्यमभ्युपेयं।अत्यंताप्रामाण्यस्यान्याप्यत्वात्।तत्राद्वैतश्रुतेर्व्यावहारिकप्रामाण्यसं
भवेद्वैतग्राहिप्रत्यक्षादेस्तात्त्विकंप्रामाण्यंभवेद्दसंभवेतुबलाद्द्वैतश्रुतेस्तात्त्विकंप्रामा
णमितिप्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकंप्रामाण्यंपर्यवस्यतीतिकृतबुद्धयोचिदृकुर्वंतुननुपंचदश
रात्रेप्रथमेहन्यग्निष्टुन्नामकेनामातिदेशेनैकाग्निष्टुधर्मभूतसुब्रह्मण्याग्नेयंप्रायश्चित्त
स्याश्रविषयापाप्तुतुदृष्टाहःसुब्रह्मण्यापावहुत्विषयपाबाधोबहु

बाधस्यान्याप्यत्वात्तत्रयाद्वैतग्राहिप्रत्यक्षंतदुपजीव्यमनुमानंकर्मकांडस्यगुणोपासनावाक्यदृ
ष्टफलबहुप्रामाण्यावाधापांद्वैतवाक्यस्यप्रतीतार्थबाधः किंनस्यात्।तदुक्तंबहुप्रमाणाविरोधे
प्रामाण्यंदृष्टंतुकिरतादिष्वानदृतिचेन्न।दृष्टांतेबहुविषयपाबाधोत्रबहुत्वाद्वेषम्यात्।देहात्मैक्यप्रत्यक्षानुमानशास्त्रादिभ्यो
धकस्यानन्यपरत्वेनप्रावल्यवत्त्वप्यनन्यपरत्वेनद्वैतश्रुतेःप्रावल्यात्।चिद्घनाभिन्नेनचिद्रूपेण
चिद्रूपसुखभेदेनचविरोधाभावात्।ननूक्तन्यायैःप्रत्यक्षस्यजात्याप्रावल्याभावेप्युपजीव्यत्वे
नप्रावल्यं।उपजीव्यत्वंचानुमानागमापेक्षितार्थग्रहकत्वात्।तच्चचिन्नास्ति
तत्रचित्यांपरपा।दृष्टेचापेक्षिकादेर्ग्राहिणामप्युपजीव्यत्वंतद्विरुद्धग्राहिणानेनबाधश्च
।एवंघटचिन्नत्वानुमानेपक्षग्राहिणासेणनरश्चिरुचित्वानुमानेसाध्यग्राहकेणाग
मेबेतभावानुमानेनसमावाप्यादारत्वहेतुग्रहकेणानुमानेन।किमुक्तंव्यमपेक्षितार्थो
षयाहिणास्वविरुद्धग्राहकबाधः।चक्षुरादेश्चक्षुरादिकृतत्वप्रत्यक्षप्रामाण्यबाधग्राहिणे

पितद्वा हि श्रोत्रसाक्षात्पाद्दिसजातीपत्वादुपजीव्यत्वंवदृष्टं नरशिरःकपालमनुपजीवतोधकाग्नि
स्पतच्छुविल्वानुमानोपजीव्यमनुपजीव्यग्नि मसजातीपत्वेन तद्दनुमानात्प्राबल्यं नचेंद्रियमपिस्व
ज्ञानार्थमनुमानमुपजीवतीतिसमश्चोपजीव्योपजीवकभावः। ज्ञानकरणत्वात्प्रत्यक्षज्ञान
नार्थमनुमानानपेक्षणात्। अनुमानाद्धिनातुज्ञानजननार्थमेवतदपेक्षसिद्धिविशेषा
द्धितिचेन्न। उपजीव्यविरोधात्। तथाहि पतुस्वरूपमुपजीव्यतेतन्नबाध्यतेबाध्यतेचता
त्विकाकारःसचनोपजीव्यतेकारणत्वेतस्याप्रवेशात्। तदुक्तं। पूर्वसंधनिपमहेतुत्वेतुत्व
एवनोहेतुत्वबहिर्भूतस्यासत्वकथावृथेति। किंचापेक्षितग्राहित्वमात्रेणाचेदुपजीव्य
तातथाचाबाधकत्वं। तदपेक्षितप्रयोजिग्राहित्वेनेदंतज्जनमिति भ्रमस्यबाधोपजीव्यत्वा
त्कथंतेदंजनमितिबुद्धिस्तद्विरुद्धेद्धिपात्। अनिषेधार्थकतयाप्रतिपोजिज्ञानत्वे
नतस्योपजीव्यत्वेपतत्प्रामाण्येनोपजीव्यंनहिप्रतिपोजिप्रमात्वेनाभावज्ञानजन
कताग्रोत्वात्। प्रतिपोजिभ्रमाभावज्ञानदर्शनाद्धि किंतुतद्दानत्वेनैवलाघवा

र्थवाहेपपत्तीनामानेष्टत्वसंभवाच्च तथाग्राह्यग्राहकरूपिताभेदवाक्यानामुपासनप्रकरणाश्रिता
नान्नुपासनपरतापानाभेदपरवाक्यविरोधः तत्त्वमसिवाक्यार्थनिरूपणम् बृहदारण्यकस्थि
तस्यतुब्रह्मवादइदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीतिवाक्यस्यानुपासनाप्रकरणस्थ
तयाअभेदप्रमापकत्वमेव० नचतद्धोपोहेवानांप्रत्यबुध्यतसएवतदभवत्तदृषीणांतथाम
नुष्याणामितिभेदपरवाक्यत्वोपविरोधः तत्रापिहेवाद्धिप्रबुद्धंपुरुषंनिद्रोपसएवतदभवद्धि
तिब्रह्मणोभेदपरत्वेनभेदपरत्वाभावात् नचात्रवाऽकोब्रह्मणएवप्रकृतत्वाज्ज्ञानेनतीवब्रह्मे
कसिद्धिरितिशंक्यम० पोपोहेवानामितितीवपरामर्शिवाक्यशेषात् तारेणब्रह्मपदस्यकार्यब्रह्म
परत्वात् शुद्धब्रह्मपरत्वेचबोधनिमित्तस्यतस्यात्सर्वमभवद्धितिसावोत्पलपत्रशतफलकी
र्त्तनस्यापुरुषत्वाऽपत्रैःनचनामब्रह्मेत्युपासीतआद्धिशोब्रह्मेत्याद्देशादुत्पादाचितिशब्दशि
रस्कतपानामाद्यमेघभावदत्रापिइतिशब्दशिरस्कतपाब्रह्मभेदाभावइतिशंक्यमुच्चनु
पासनाप्रकरणस्थत्वेनाभेदाविवक्षापानामब्रह्मेत्याद्दाविवक्षुमशक्यात् नचेतिशं

अ०सि० स्वैयर्थमुत्पत्तिमात्मन्येवोपोसितेन्याद्दाविवशाद्भूतानपोः स्वाभाविकाऽसकर्मत्वमात्मौतन्निराकरणा
णपरत्वेनोपपोगात् पश्चाहं शब्दो जीवान्तर्पामिणिमुख्यः अहं मनुरभवं सूर्य श्रुतिः अन्तर्पामिण
हं शब्दप्रपोगात् सर्वान्तर्पामिको विष्णुः सर्वनाम्नाविधीपते एषोऽहं ब्रह्ममसौ वेति नतु सर्वस्वरूप
तद्रूतिः वचनाच्छ्रुतितन्त्रशास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेववदिति न्यायेन वामदेवजीवचैतन्यस्यवस्क
तो ब्रह्मामेहेन सूर्यादिऽभावस्योक्तत्वाऽन्तर्पामिपरब्रह्मभावात् तद्वोपोहेवानां प्रत्यबुध्यतस
एवतदभवदिति पूर्ववाक्येतत्त्वबोधनिमित्तकब्रह्मभावस्यप्रकृततपापरूपन्प्रतिपेहदुःखादे
रपिनबोधनिमित्तब्रह्मभावपरतपोऽन्तर्पामिपरब्रह्मभावात् स्मृतेरप्यसधारणतन्त्रहात्मनिश
क्रेशवन्पकतपातत्सहचारिणांतर्पामिणिएषोऽहमित्यादिप्रपोगः नतु सर्वस्वरूपतद्रूतिनि
षेधस्यतूपहितपोरैक्याभावनिबंधनत्वाच्चविरोधः अतएवविशिष्टचैतन्यरूपेवामदेवे
विशिष्टचैतन्यरूपमनुसूर्यादिभावोनसंभवतीतिरत्नम्० शास्त्रदृष्ट्याऽत्वात् नचतर्हि
शुद्धचित्संभवमित्यपुत्रमपुरुषापोगःभूतपूर्वगत्यासंभवात् नचाहंभूमि मद्ब्रह्मापोपेस्या

नुत्पत्तिस्तद्विरुद्धचिषपकंज्ञानमुदिपादेवेतिब्रूषेतुल्यमिदंप्रकृतेपिपृष्टज्ञानत्वादिनाकारण
तानतुतत्प्रमात्वादिनापीति। अथपतप्रामाण्यस्वरूपसिध्यर्थमयादृमिरासार्थेवपतप्रामा
ण्यमुपजीवतितन्त्रस्योपजीव्यं। पथास्मृतेरनुभवः नचरजतभ्रमस्तथेतिचेत्। तर्हिव्याप्ति
धियोपिनानुमित्युपजीव्यत्वंस्यात्। लिंगाभासादृपिचक्रिमतिवन्हिप्रमादर्शनात्। ननुयेनवि
नापस्योत्थानंनास्तितन्त्रस्योपजीव्यमित्येववक्तव्यं। तथाचजतभ्रमस्योपजीव्यत्वमस्त्येव। न
तुप्रामाण्यं नहिउपजीव्यत्वमात्रेणप्रामाण्यंकिंतुपरीक्षितत्वपरीक्षावस्थातीपविज्ञातीपसंवा
दचिसंवादाभावौ नचनौरजतभ्रमस्तः। प्रकृतेवाक्यस्यपरीक्षितत्वेनप्रत्यक्षेकृत्यदृष्टादि
दोषाभावश्चएवमेचजीवेशाभेदश्रुतौनिषेध्यार्थकभेदश्रुतिः। साहिप्रसक्तंवाहोष
त्वात्परीक्षितमितितदपिनबाध्यं। एवमेवचदोषाभावादिज्ञानरूपपरीक्षापामप्यना
श्वासः वेदपौरुषेयत्वज्ञानाभावज्ञानेत्वदुक्तानुमानेवपोरपानुपत्तत्वादिनाहेत्वा
भासादिरहितज्ञानब्रह्ममीमांसापांप्रसिद्धिकरणसिद्धांतप्रमितार्थेनुपक्रमाद्यानुगुण्य

स्थाने चानाश्वासः स्यादिति प्रमाणतद्भासव्यवस्थानस्यादिति चेन्नापरीक्षाहि प्रवृत्तिसंवाद
विसंवादाभावदोषाभावाधिरूपतया वस्तुसमानदेशकालीनविषयाबाध्यत्वं प्रामाण्यस्य
वस्थापयति धूमेन वह्निसमानदेशकालीनवह्निरिव। तथा च व्यवहारदशायामाबाध्यत्वं दे
शकालैकसाधारणपरीक्षितप्रमाणेव्यवस्थितमिति कथमसंताबाधत्वाभावग्रास
कानुमानागमयोः प्रवृत्तिर्नस्यात्तस्माद्विश्वासप्रमाणतद्भासव्यवस्थानीचेशमेदाहि
कंचव्यावहारिकमिष्टमुपपन्नमेव सर्वजनानिष्टेति। ननु प्रत्यक्षप्रामाण्येतत्सिद्धस्य
प्रादर्बाधेनानुमेयादेरनुमित्यादिप्रामाण्यस्य च बाधः। अनुमेयादेर्भूत्याद्धिनानुमिति
प्रामाण्यादिना च समानयोगक्षेमत्वात्। अन्यथा प्रातिभासिकव्याप्त्यादिमता वा बाध्यस्त
धूमेन तात्त्विकोव्यावहारिको वा निर्व्यावहारिकव्याप्त्यादिमता धूमेन तात्त्विको निर्व्यव
हारिकेणबाधेन विरुद्धधर्माधिकरणत्वेन च विश्वस्यानीचेशमेदस्य च तात्त्विकत्वं सत्त्वं सि
द्धेति चेन्नाएतावता हि व्याप्त्यादिसमानसत्ताकमनुमेयं सिध्यति शौपत्रेः फलितोऽर्थः स

सा

वास्माकमिष्टमेवानहिब्रह्मभिन्नं किंचिद्व्यवस्थितं बाध्यमस्तीति न चायमनुमेयादेर्व्याप्ति
हितासमसत्ताकत्वनियमोस्ति। व्याप्तिचारिणापि लिंगेन साध्यचतिपत्तेनुमितिप्रमाहीनात्
। ध्वनिधर्मह्रस्वत्वदीर्घत्वादिविशिष्टत्वेन मिथ्याभूतैरपि निसर्गिभिर्वर्णैः समसत्ताकैः प्रमि
तिः क्रियतइति मीमांसकैरभ्युपगमात्। ध्वप्रागभावावच्छिन्नेघटे तात्त्विकव्याप्त्यादिमता
पि पृथिवीत्वेन तात्त्विकगंधानुमितिदर्शनात्। प्रतिबिंबेन च बिंबानुमितिदर्शनात्। न च तत्रापि बिंबरहिताकृत्रिमरूपाव्याप्तिस्तात्त्विकेति वाच्यं। एवं सति त्रिगगनादेर
पि व्याप्यतापत्तेः। न च तत्र बिंबपूर्वकत्वमेवानुमीयते बिंबव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्र
योगित्वकल्पनाप्रातिभासिकेनहेतुनेति वाच्यं। प्रयुक्तत्वं हि न तज्जनकत्वजन्यत्वादि
रूपं व्यतिरेकयोः परस्परं तद्भावात्। किंतु व्याप्यव्यापकभावः। तथा च बिंबव्यतिरेकव्या
पकव्यतिरेकप्रतियोगित्वं हेतुः। स चाकाशादौ व्यभिचार्येव। तस्मान्न तत्र प्रतिबिंबेन बिं
बानुमानं। अनुमेयस्य लिंगव्याप्त्यादिसमानसमानसत्ताकेन भाव्यं। अन्यथा

सत्ताकत्वनियमस्याप्रयोजकत्वात्। एतेन शब्दे पियोग्यता० १

पतावाक्यार्थयोः समसत्ताकत्वनियमाद्दिनिकर्यंवेदांतवाक्यार्थयोरपताबाधेप्यबाधितःस्यादि
तिचिपरास्तं। वेदांतवाक्येखंडार्थरूपवाक्यार्थबाधरूपयोरपताबाधश्च। नचतथापिवेदां
तज्ञानप्रामाण्यमिथ्यात्वेकथंतात्विकाद्वैतसिद्धिरितिवाच्यं। शाब्दतत्त्वनतात्विकत्वंहिनवि
षयतात्विकत्वेतंत्रं। इदंहि तत्प्रमिषुनात्पवाक्यस्यतत्त्वन्यभ्रमस्यचत्वन्मतेतात्विकत्वेपितद्वि
षयस्यातात्विकत्वात्। नचज्ञानप्रामाण्यस्यमिथ्यात्वेविषयस्यापिमिथ्यात्वं। शुक्तिरूप्यज्ञा
नेदृष्टमितिप्रकृतेपिज्ञानप्रामाण्यमिथ्यात्वेविषयस्यापिमिथ्यात्वंस्यादितिवाच्यं। प्रामा
ण्यमिथ्यात्वंहिनविषयमिथ्यत्वेप्रयोजकं। भ्रमप्रमाबहिर्भूतेनिर्विकल्पकेविषयबाधा
भावात्। किंतुतत्त्वंमिथ्यात्वादृष्टेस्यापिमिथ्यात्वंस्यादितिवाच्यं। अबाधितार्थविषय
त्वंहिपतप्रामाण्यंतस्यमिथ्यात्वंप्रकृतेनार्थबाधात्। तद्बाधकप्रमाणासंभवात्। नस्यसर्व
बाधावधित्वात्। किंतुतद्विषयत्वरूपसंबंधबाधान्नथा। तथाचाबाधितार्थविषयत्वरूप
प्रामाण्यमिथ्यात्वेपिनार्थोमिथ्याविशिष्टस्येशांशमिथ्यात्वेपपरांशासत्त्वात्। पथा

४ तद्भवतितत्प्रकाशकत्वादिरूपप्रमाणमेवतथातत्प्रकृतेनास्त्येव। नचार्थबाधरूपप्रमा- ४

दंडबाधनिबंधनदंडिपुरुषबाधेपिपुरुषोनबाधितएवेतिप्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वंगतं। किंचवि
पक्षबाधकसविषमनुमानमपिप्रत्यक्षस्यबाधकं। नचिदमोदुंबरीस्पृष्टोहापदेद्रपागार्हपत्यमुपति
ष्ठतेनारमपंबहिर्भवतीतिश्रुतित्रयग्राहिप्रत्यक्षंपथाक्रममोदुंबरीसर्वावेष्टयितव्येतिस्मृतिरू
पेणसर्वावेष्टनश्रुत्यनुमानेनलिंगरूपेणकुत्रचित्कदाचनस्तरीरशितेंद्रसश्रसिहाग्रा
दुतिमंत्रसामर्थ्यलक्षणोनेंद्रशोषत्वश्रुत्यनुमानेनचोदनश्रुत्यनुमानेनबाध्येतेतिसर्व
वमीमांसानुसारिलिंगास्यादितिचेन्नाविषम्यात्। तथाहिकिमिदमापाद्यते। श्रुतित्रयग्राहिप्र
त्यक्षमनुमानेबाध्येतेतिवा। प्रत्यक्षविषयीभूतंश्रुतित्रयमितिवा। नाद्यः। विरोधाभावेन
तद्बाध्यबाधकभावस्यशास्त्रार्थत्वाभावात्। अस्माभिरनभ्युपगमाच्च। नचानुकोपात्वं
भमात्रत्वेननिरनुपोत्थानयोगापत्तेः। अतएवनद्वितीयः। प्रत्यक्षविषयीभूतश्रुतित्रयस्य
लिंगबाधकत्वपरेपिशास्त्रेप्रत्यक्षस्यलिंगबाध्यत्वेविरोधाभावात्। नहिशास्त्रंप्रत्यक्ष

पोरैकमस्ति। ग्राह्यस्य च सर्वप्रमाणापेक्षया बलवत्त्वमवोचं तस्मान्नेदमात्रमेतन्मीमांसाद्विरोधो
ऽवनं। ननु प्रत्यक्षस्य लिंगबाधत्वे वन्ध्योष्णप्रत्यक्षं ग्राह्यानुमानस्य। आगमस्यापि स्वप्रत्यभिज्ञा
नं च क्षणिकत्वानुमानस्य बाधकं न स्यात् प्रकृतानुमानमेव तयोर्बाधकं स्यादिति चेन्न। अर्थ
क्रियासंवादेन क्षणिकत्वानुग्रहेण वस्तुप्रत्यक्षयोः प्राबल्येनानुमानबाधकत्वात्। अपरिहितप्रत्यक्ष
हि परिहितानुमानापेक्षया दुर्बलं। नीलनभ इति प्रत्यक्षमिव नभो नीलरूपत्वानुमानापेक्षया प्रत्यक्षं हि
परिहितानुमानापेक्षया दुर्बलं। नीलं नभ इति प्रत्यक्षमिव नभो नीलरूपत्वानुमानापेक्षया॥ अ
तो न सामान्यतो दृष्टमात्रेण सर्वसंकरापत्तिः॥ नन्वेवं पक्षत्वेन शृंगानुमानमपि स्यात्। लाघवा
त्पक्षत्वमेव शृंगित्वे तंत्रं न तु तद्विशेषगोत्वादि। किं च ननु गोत्वेन गोत्वादिज्ञानं तर्कसहचीन
त्वेन प्रत्यक्षापेक्षया प्राबल्यं। अनुकूलतर्कसाचिव्यमेव ह्यनुमाने बलं। एवं चेयमेकेन वि
तु सामान्यधर्मेणोत्पन्नापि किंचिदनुमेयं लाघवात्तर्कसाचिव्यस्य सत्त्वात्। ताचमेव ह्यत्यक्ष
बाधकत्वादिति व्यवहारेणापि व्यवस्थानं स्यात्। न ह्यत्र प्रत्यक्षबाधादन्यो दोषो हीनिचे

न्न। अपोऽपि शृंगादिसाधने प्रत्यक्षबाधस्यासम्भवेन तत्र व्याप्तिग्राहकतर्कोपाभासत्वस्य त्वयापि वक्त
व्यत्वेन व्यवस्थापाद्भावसमाधेयत्वात्॥ न हि तर्काभाससहचीनमनुमानं प्रमाणमिति केनाप्य
भ्युपेयते। अतश्च पक्षत्वं सचेत्रतर्कसचिवमनुमानं प्रत्यक्षस्य बाधकमिति। प्रत्यक्षस्यानुमानबा
धत्वसिद्धिः। किंच परिहितप्रमाणभावग्राह्यबाधत्वमपि प्रत्यक्षं। ननु यद्धि प्रत्यक्षं ग्राह्यबाधस्या
न्नहातैमिनिना तस्मात् धूमस्य वह्निं हि चाक्षुषो नार्चिः स्यात् घटवत्स्यादिति द्यौः स्यादिमंत्र
स्य चक्षुविरोधेनाप्रामाण्यं प्राप्तेर्गुणवाक्यस्तु गुणाक्षविप्रतिषेधः स्यादित्यादिना गौणार्थ
तानोच्येते। तस्मिन्हि नातिसाहस्यप्रशंसा श्रमस्तिंगसमचापाद्भिगुणाश्रय इति। तस्मिन्हि
पेक्षिकपांपक्षमानः प्रस्तरः इत्यादेर्गौणतानोच्येत। त्वपापि प्रत्यक्षाविरोधापत्त्वं यद्रूपो
र्लक्षणानोच्येत। श्रुतिविरोधे प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यसंभावात्। न चतात्पर्यलिंगानामुपक्र
माद्यानामत्रसत्त्वान्नाद्वैतश्रुतीनामप्रमाण्यार्थत्वमिति वाच्यं। पक्षमानः प्रस्तर इत्यादेर्वप्य
पूर्वत्वाद्येकैकलिंगस्य तात्पर्यग्राहकस्य विद्यमानत्वात्। एकैकलिंगस्य तात्पर्यनिर्णाय

कत्वे लिंगांतरमनुवादकमेव। तन्मते प्रत्यक्षसिद्धे भेदे श्रुतिरिव किं बाहुल्येनेति चेन्न। वाक्यशेषप्रमा
णांतरसंदृष्टार्थक्रियादिरूपपरोक्षापरोक्षातस्य प्रत्यक्षस्य प्राबल्येन व्यवहारदशायामेवेतद्विरु
द्धग्राहिणोर्धूमश्वाग्रेर्हिमवद्वह्नेरिति धीः पतमानः प्रस्तरदृत्यादेस्तद्विरोधेनामुख्यार्थत्वेप्य
द्वैतागमस्य परीक्षितप्रमाणविरोधाभावेन मुख्यार्थत्वोपपत्तेः प्रत्यक्षादेर्हि परीक्षणाद्व्यावहा
रिकप्रामाण्यमात्रसिद्धं। तच्च नाद्वैतागमेन बाध्यते बाध्यते नुतात्त्विकं प्रामाण्यं। तन्नुपरीक्षणा
नसिद्धमेव। अतो न विरोधः। धूमश्वाग्निरित्यादेस्तु मुख्यार्थत्वे प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकं प्रामा
ण्यं व्याहन्येत। अतो विरोधात्तत्रामुख्यार्थत्वमिति विवेकः॥ यत्तु प्रत्यक्षाविरोधापत्तत्वं पद
योर्लक्षणानाश्रयेतेति तन्न। षड्विधलिंगैर्गतिसामान्येन चाखंडत्वावधार्यमाणस्य ता
त्पर्यस्यानुपपत्तेर्नीवेशागमसर्वस्वात्वे किं विहत्वादीनामेकान्वयानुपपत्तेश्च तात्पर्ये द्वि
षयीभूतखंडप्रतीतिनिर्वाहाय्रदर्शनात्। न चैवं सत्यमुख्यार्थत्वं स्यादिति वाच्यं। तद्विप्र
तीपमानार्थपरित्यागे नार्थांतरपरत्वं चाश्रुतार्थत्वं चा। नाद्यः। सामानाधिकरण्येन

२ यत्तु लक्षणानाश्रयेतेति तत्त्वात्तात्पर्यविषयीभूतान्वयनिर्वाहायलक्षणाश्रयणस्य सर्व २

प्रतीपमानस्यैकस्यासाधारणात्। नांत्यः। तद्दहतद्वह्नेरसाधारणाश्रयणेनशक्यैकदेशपरित्यागेपि सोपंदेवद
त्तवदित्यादिवाक्यदृष्टवशात्तैकदेशस्यैवान्वयाभ्युपगमात्। विशेषणबाधेन विशेष्यमात्रान्वयस्यैवा
त्रलक्षणाशब्देन अपदेशात्। तथा चोक्तं वाचस्पतिमिश्रैः। प्रस्तरादिवाक्यमन्यशेषत्वादमुख्यार्थं
। अद्वैतवाक्यं त्वनन्यशेषत्वान्मुख्यार्थमेव। उक्तं हि शाबरभाष्ये। न विधापेः शब्दार्थ इति। तथा २
वापूर्वत्वाधिकेकेतात्पर्यलिंगेन पतमानः प्रस्तरदृत्यादयो वाक्यानां स्वार्थपरत्वं। तथा च दृष्टांतः।
। नन्वनन्यशेषत्वानन्यशेषत्वेन मुख्यार्थत्वामुख्यार्थत्वयोः प्रयोजकं किं तु मानांतरविरोधाविरो
धौ। अनन्यशेषेपि मानांतरविरुद्धे पंगोः। क्रियाबहुत्वीरित्यादौ लोके हित्यादेर्वेदे प्रस्ताव
दिवाक्यवदामुख्यार्थतेरनाश्रयणात्। अनन्यशेषेपि सोमेन यजेतेत्यादेर्वेयधिकरण्ये
नान्वये विरुद्धत्रिकद्वयापत्त्या सामानाधिकरण्येनान्वये प्रत्यक्षविरोधापत्तेरसंभवतापा
नेति मत्वर्थलक्षणापाश्रयणात्॥ एवं विचारे विधायकेः श्रोतो ब्रह्मेति शास्त्रे तद्विजिज्ञासस्वेति श्रुतौ चमानांतरविरोधेन विधान्वयापत्तिजिज्ञासाशब्देन विचार

लक्षणपाः सर्वं खल्विदं ब्रूमस्तात्पर्यैकवामुख्यार्थतापः स्वीकृतत्वात्। सर्वस्यापि वाक्यस्य वाच्यं ब्रूमः लक्षणा
लक्षणापाएव षष्ठ्येन मुख्यार्थत्वनिषेधापोगाद्वा। अन्वयानुपपत्त्रेस्तात्पर्यानुपपत्त्रेर्वा लक्षणा
बीजस्य विधावविधिसाधारणत्वाद्वा। ग्राव्णं तु वचनमर्थवादमुख्यत्वाय विधौ न लक्षणा। एवं प
रं तस्मान्नप्रत्यक्षं शब्दबाधमिति चेन्न। भावानवबोधात्। तात्पर्यविषयीभूतार्थबोधकत्वेहि मु
ख्यार्थत्वं नाशक्यार्थमात्रबोधकत्वं। अन्यार्थतात्पर्यकत्वं वा मुख्यार्थत्वं न लाक्षणिकत्वमात्रं।
न तथा चाद्वैतागमस्य स्वतात्पर्यविषयीभूतार्थबोधनिर्वाहाय लक्षणा अपणेपि मुख्या
र्थत्वमुपपन्नमिति चेन्न। एवं च सोमेन यजेतेत्यादिविधिश्रवणे तात्पर्याभावान्मुख्यार्थलक्ष
णापामपि स्वार्थपरित्यागाद्वा। नामुख्यार्थत्वं निरुपाधिपदे नुश्रावातुनेष्यमाणस्यानलक्षणांगी
कारानंगीकारमतश्चेदेवमपि सनुप्रत्यपस्यापि वारेतरलक्षणाभ्युपगमस्यायत्रतुल्यत्वात्। अ
क्यार्थपरित्यागेपि विधितात्पर्यनिर्वाहान्मुख्यार्थत्वमित्यनुपपत्त्यापदमात्रेलक्षणापामपि
वाक्यस्यामुख्यार्थत्वं प्रतीतार्थस्यानन्यशेषत्वेन मुख्यत्वात्पमन्यच्च वाक्यतात्पर्यसंबद्धमान

१ यत्रतु नः प्रतात एव मुख्यार्थो न्यशेषत्वेन ब्रूमस्तेतत्र वाक्यस्यामुख्यार्थत्वमेव॰ अनधिपदतात्पर्य १

यागं गापोवसतीत्यादौ पदतात्पर्यकेपि पदतात्पर्यमेव। विधेयमुद्देश्यस्यादौ पदतात्पर्यमेपि वाक्यतात्प
र्यमेव। अतएव यागोऽर्थ्यबहुक्षीरेत्यादिवाक्यार्थस्यावशेनैतच्चेति विधिशेषत्वेन तत्प्राशस्त्य
लक्षकत्वात्तु सोऽहिंसादिवाक्यार्थस्य चबर्हिषि रजतं देवहिरण्यं दक्षिणेति विधिविशेषत्वे
नरजतनिंदाद्वारा तत्प्राशस्त्यलक्षकत्वात्। सर्वं खल्विदं ब्रूमः तत्तद्वाक्यानि निवाक्यार्थस्य शेषतया
सीतेति शेषविधिशेषत्वेनात्मनापासमिद्धत्वारूपतत्प्राशस्त्यलक्षकत्वादमुख्यत्वमेव। अत
एव मानांतरविरोधएव लक्षणेत्यापास्तं। एवं गोबहुक्षीरेत्यादिना प्राशस्त्यलक्षणापांच्यभिचा
रात्॥ किंतु परमतात्पर्यविषयभूतार्थप्रतीतिनिर्वाहायैव सर्वार्थवादेषु लक्षणा। एतावांस्तु वि
शेषः विधिप्राशस्त्यलक्षणतः प्रागर्थवादवाक्यार्थस्यानंतस्य प्रमाणांतरविरोधे बाध एव
। यथा प्रतापतिरात्मनोवपामुद्दाखिदद्दित्यादौ अतएव तदुपपन्नावाधितास्थानशापकत्वरू
प प्रामाण्यशरीरनिर्वाहभूतार्थवादत्वं। यथेंद्रो वृत्रापवज्रमुद्यच्छदित्यादौ। अयमेव वदे
वदत्ताधिकरणन्यायः। ननु तर्ह्यादित्योयूपइत्यादौ वाक्यार्थप्रतीत्यर्थमेव लक्षणांगीकारा

अतएव तत्र गुणवादमात्रेप्रमाणांतरप्रत्यक्षोक्तनुवादमात्रे॥ अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादौ ३

अथेपशुंब ध्नातीति विधिशेषत्वेन तत्प्राशनस्य लक्षणत्वमस्त्येव · तेनैवाप्रयत्नेनाहितपदार्थो र

इमुख्यार्थत्वेन स्यात् न स्यात् मघाहित्यसदृशोपूपइति वाक्यार्थे पर्यवसानं स्यात्। किंतु गुणवद्वाक्यप्र
तीतस्य वाक्यार्थस्य णतयेति। तत् सिद्धिपेटिकायां सर्वोपहरणेऽप्यवांतरवाक्यार्थप्रतीतिगु
णवृत्तिप्रकारः प्रदर्शितेति द्रष्टव्यं। कर्मप्राशस्त्यलक्षणात् सर्वार्थवादसाधारणीतत्रास्य
वेति नामुख्यार्थत्वानुपपत्तिः। अतउपपन्ने प्रस्तराहिवाक्ये वेषस्य मद्वैतवाक्यस्य। पश्चा
मर्थवादमुख्यार्थत्वापविधौ न लक्षणेत्येवं परमित्येवं ग्रावस्तुतिवचनमिति। तत्। अथ
प्रतिग्रहेऽपि प्रतिगृह्णीयात्पाहितिविधौ प्रतिग्राहयेदिति व्यवधारणकल्पनापाः अर्थवा
दानुसारेण प्रयोगतकर्मापारलक्षणापाश्रीकरणात्। तस्माद्विधौ तात्पर्यं इतिवाक्यप्रती
पमानवाक्यार्थतिरिक्तोन्यः शेषिमास्तीत्येवं परमेव तद्वचनमतः सिद्धमद्वैतागमस्य लक्ष
णिकत्वेपि मुख्यार्थत्वं तत्प्रत्यक्षबाधकमिति शिवं। प्रत्यक्षस्यागमाबाधत्वं।११॥ कि
चापछेदनापेतापागमस्य प्राबल्यं पाहि। पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवद्विप्रधि
करणे उद्भात्रपछेदनिमित्तकसर्वस्वदक्षिणापागस्य पूर्वं सिद्धनिमित्तकस्वबाधः

तिस्थितं। तथोद्भिद्यागमेन पूर्वस्य प्रत्यक्षस्य बाधः ननु प्रतिहर्त्रपछेदनिमित्तकसर्वस्वदक्षिणापा
गः प्रतिहर्त्रमात्रापछेदपुरापदपछेदक्रमेणापछेदेपि प्रतिहर्त्रपछेदस्य पश्चात्वे चसावकाश
इति पुक्तः। उद्भात्रपछेदनिमित्तकादक्षिणापागेन बाधः। अन्यथापि प्रतिहर्त्रीपछिद्यते सर्वे
दसंदधाहितिशास्त्रमप्रमाणे स्यात्। अतश्च विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्याद्विप्रधिकरणे द्वयोर्पु
रापदपछेदविकल्पवत्। किंच पक्षकालाद्यल्पः स्यात् पुनर्पक्षेसर्वे दसंदधाद्यथेतर
स्मिन्नधिकरणे उद्भात्रपछेदस्य प्रतिहर्त्रपछेदात्परत्वेन उद्भात्रपछेदनिमित्तं पूर्वं यद्वेपू
र्वप्रयोगादक्षिणाहीनं संपाद्यकतोव्यज्योतिष्टोमस्य द्वितीयप्रयोगे तद्दद्याद्यत्पूर्वे सिनेदा
सं स्याद्दितिश्रुत्या पाद्दक्षिणासापूर्वभाविप्रतिहर्त्रपछेदनिमित्तकपूर्वप्रयोगस्य सर्व
स्वदक्षिणापाश्रबाधेन सर्वस्वरूपैव। ननु पाज्योतिष्टोमेनेत्याद्दिद्वादशरूपा। तस्मात्त
प्रतिहर्त्रपछेदस्य सर्वबाधः। किंतु प्रयोगांतरे निरपेक्षदृत्पक्षं। उक्तं हि दृष्टपुटीकायां। तस्य प्र
योगांतरे निक्षेपइति। अपि च क्रमिकनिमित्तद्वयेन क्रमेणादक्षिणासर्वस्वदक्षिणाक्रम

योगपोः संभावेन विरोधएव नास्ति। पश्चाद्दर्फलोक्तनिमित्तवतोः पूर्वापरक्रमरूपयोः। उक्तं च प
छेदाधिकरणे। नैमित्तिकस्य फलस्य पश्चात्पूर्वं निमित्तोपनतानुपागन्यथाकर्त्रोपि कृतनिमि
त्तेसत्येव कर्त्रेत्यादि। तस्माद्दृष्टछेदन्यायः सावकाशविषयः। अद्वैतागमेन प्रत्यक्षबाधे तु न प्र
त्यक्षप्रामाण्यस्यावकाशोस्तीति। उक्तं च प्रत्यक्षछेदाप्यधेयुगपदुभयोपछेदे प्रतिहर्त्रपछेदस्य
पश्चात्तेचात्पोत्तिष्ठामहे द्वितीयप्रयोगे प्रतिहर्त्रे पछेदनिमित्तकस्त्वेस्वदृष्टिणपागप्रतिपादक
शास्त्रस्य सावकाशत्वव्यावहारिकप्रामाण्येप्रत्यक्षस्यापि सावकाशत्वात्। तत्रैकप्रयोगे वि
रोधवदन्यापितात्विकत्वं शोधात्। अत एव सगुणसप्रपंचश्रुत्योर्निर्गुणनिष्प्रपंचश्रुति
भ्यामपछेदन्यायेन बाधइति सुष्ठूक्तं। तदुक्तमानेदबोधाचार्यैः। तत्परत्वात्परत्वाच्च निर्दोष
त्वाच्च वेदिकं। पूर्वस्य बाधकं नापि सर्वदृष्ट्यादिवाक्यवदिति। ननु मानांतरविरोधे श्रुतेस्तस्य
परत्वमसिद्धं। पश्चात्तु प्रमानंतरश्रमेव्यभिचारि। दृष्टपतेर्यान्तु क्वासेदिति परप्रतिमुद्गृह्य गुध
कुप क्लिशावदवसः क्वेति पूर्वमपि बाधकं निर्दोषत्वेत्यर्थतः प्रमाणेनान्यथासिद्धं। तदुक्तं तस्य

२

परत्वमसिद्धत्वात्परत्वव्यभिचारतः। निर्दोषतान्यथासिद्धः प्राबल्यं नैव सत्यपि। इति चेन्नाप्रत्यक्षादे
र्व्यावहारिकं प्रामाण्यं श्रुतेस्तु तात्विकमिति विरोधाभावेन तत्परत्वसिद्धेः परस्य दृष्टमानांतर
बाधितपरत्वं विवक्षितं तेन प्रमानंतरश्रमेनव्यभिचारस्तस्य तदुत्तरभाविमाने बाधत्वात्।
न क्वासेदित्यस्य तु पाठतः परत्वे पि स्वाव[illegible] सिद्धं किंत्वस्यानेनापाकर
णं विनापुनस्तत्प्रतिप्रसवार्थमदृष्टमदृष्टादिप्रवृत्तेस्तदपेक्षपार्थतः पूर्वत्र मेवापवादाप
चाहेत्सगेस्यैव स्थितत्वात्। अतो निर्दोषत्वमपि नान्यथासिद्धं। तात्पर्यविषयेएव प्रामाण्यस्या
प्युपेपत्वादित्यबोधमात्रविरहितं। अपछेदन्यायेन पम्पाभिधानमिति त्रिवं। अपछेदन्या
यवेषम्यभंगः॥१७॥ ननु प्रत्यक्षबाधितमप्यनुमानं साधयेत्तदावस्थानोक्तमपि साधयेत्॥
तथा च कालात्ययापदिष्टकथा सर्वत्रोच्छिद्येत। नचौष्णप्रतियोगिकाभावे साध्ये पक्षएव
प्रतियोगिप्रसिद्धिरितितत्र बाधः सावकाश इति वाच्यं। वह्निविरोधे औष्ण्याभावानुमा
नेवातद्भावात्। पक्षातिरिक्तस्य प्रतियोगिप्रसिद्धिस्थलस्य सत्वात्। नच यत्र प्रत्यक्षं प्र

वलंतत्रबाधकस्य स्यान्न चात्र तथेति न बाधकमिति वाच्यं। प्रकृते ऽप्यौष्ण्य प्रत्यक्षस्य प्रकृतस्य प्राबल्य
प्रयोजकस्य विद्यमानत्वात्। अनौष्ण्यानुमितेर्मिथ्यात्वानुमितेश्च समानयोगक्षेमत्वात्। न च मि
थ्यात्ववाहिन्यप्रतिपन्नोपाधौ औष्ण्यप्रतिषेधग्राह्यानुमानेन मिथ्यात्वानुमितेः समत्वमि
ष्टमेवेति वाच्यं। औष्ण्यानौष्ण्ययोर्भावाभावरूपतया तदनुमितिसाम्येऽपि क्रौत्यानुमितिसाम्ये
ऽपि क्रौत्यानुमितिसाम्यस्यानभ्युपगमात्। क्रौत्यस्यौष्ण्याभावरूपत्वाभावात्। तस्माद्बाधस्य
दोषतावत्याया॥ औष्ण्यप्रत्यक्षं पर्यालोचमानप्रत्यक्षादेः सत्वप्रत्यक्षापेक्षया विशेषो वक्तव्यः। न
चौष्ण्यप्रत्यक्षं परीक्षितोभयवाहिसिद्धप्रामाण्यसत्वप्रत्यक्षं तु न तथेति विशेषइति वाच्यं
। सत्वप्रत्यक्षेऽपि प्रामाण्यासंभवतो ऽस्तित्वाभावात्। परीक्षापास्तत्वादिति चेत्। मैवं। विरुद्धग्रा
हित्वेन विशेषात्। प्रत्यक्षसिद्धं। पर्यालोचमानत्वौष्ण्यादिवच्छब्दलिंगग्राह्यपर्यालोचमानत्वौष्ण्याद्य
पि व्यावहारिकमिति समत्वात्। प्रत्यक्षेण बाध्यते प्रकृते तु सत्वं व्यावहारिकं प्रत्यक्षसिद्धं
न विरुद्धं चेन्न मिथ्यात्वं तस्य पारमार्थिकसत्वविरोधित्वाद्धेतोर्न व्यावहारिकसत्वग्राहके

णाध्यक्षेण बाध्यते। नन्वेवं वह्नेस्तत्वकोटिप्राप्तः। किं तात्विकविषयत्वं बाधकत्वं वा मिथ्यात्वानुमा
नादेर्न बाध्यता। उत सत्वमिथ्यात्वग्राहिणो व्यावहारिकतात्विकविषयत्वेन परस्परविरुद्धविषयत्वा
भावान्न बाध्यबाधकभावः। अंत्ये किं प्रत्यक्षसिद्धव्यावहारिकसत्वमगृहीत्वैव तद्विरुद्धस्य
तात्विकसत्वस्यैवाभावं गृह्णात्यनुमानादि। तत्प्रत्यक्षविषयीकृतस्यैव तात्विकमभावं। नाद्यः
प्रत्यक्षविषयाभावग्राहिणि तद्बाधकत्वोपपत्तेः। नाद्यः। प्रत्यक्षागृहीतप्रतिषे
धेनाप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेः। प्रत्यक्षविषयस्य तात्विकत्वापत्तेश्च न प्रथमः। उपपत्तीयप्रत्य
क्षविरोधेनानुमीत्यादिविषयस्य तात्विकत्वासिद्धेरिति चेत्। न प्रथमे द्वितीये च प्रत्यक्षेनुपपत्त
भावात्। तथाहि। प्रथमपक्षे न तात्विकत्वासिद्धिः। यस्माद्धेरन्ततमित्यनेनैव हेरन्ततमि
त्यस्य बाधाभावेन परीक्षितमेव बाधकमभ्युपेयं॥ परीक्षा च प्रवृत्तिसंवादरूपयाच
हारदृष्टया। अबाध्यत्वं विना नुपपन्नात्तदृष्टया बाधग्राहिणं बाधते। नाद्यः। अस्य व्यावहा
रिकत्वमेव। द्वितीये विषयक्षेत्रे नाप्रसक्तप्रतिषेधः। परीक्षाप्रसक्तेः संभावात्। पर्यालोचि

दात्मानितात्त्विकसत्त्वप्रसिद्धाप्रसक्तिंव्युत्पादयंतितन्न। नहिप्रतियोगिज्ञानमात्रंप्रसक्तिः किंतर्हिनि
षेधाधिकरणकप्रतियोगिज्ञानं। नचात्मनिनिषेधाधिकरणंतस्मात्परोक्षप्रसक्तिरेवादृश्यनीपे
ति। अथवामास्तुप्रसक्तिः अभावप्रत्यक्षेहिसंसर्गोपलक्षणसोपपुष्यतेशब्दानुमानयोस्तुतस्याः
कथंप्रयोगः। नचप्रत्यक्षविषयतात्त्विकापत्तिप्रसक्तौनिषेधवैयर्थ्यं। अनर्थनिवृत्तिरूपप्रयोज
नस्यविद्यमानत्वात्। नचप्रत्यक्षविषयतात्त्विकापत्तिः। तद्विषयाधिकरणकस्यैवपारमार्थि
कत्वव्यतिरेकस्यबोधनात्। तथाचनकाप्यनुपपत्तिः। तदुक्तंखंडनकृद्भिःपारमार्थि
कद्वैतप्रविभक्तप्रपञ्चस्य श्रुतिः। विरोधादुपपत्तीच्चेननविभेतिकदाचनेति। नन्वेवमनौपम्य
मपितात्त्विकमितितदनुमितिरपिनबाध्येत। व्यावहारिकौपम्यग्राहिणाप्रत्यक्षेणएवंवा
दिनोपपद्यत्वाद्यपितात्त्विकादिपतोपपस्याश्रित्यप्रवृत्तिं श्रुतिर्विरोधादुपपत्तीच्चेनन
बिभेतिकदाचनेत्यपिस्यात्तदुक्तिश्चेन्न। अतौपम्यं तात्त्विकंस्यादितिकोर्थः। पदितत्वतत्त्वौ
पम्यंनास्तीत्यर्थः। तदाद्वैतपर्यवसानादिष्टापत्तिः। पदिव्यवहारतोपिनास्तीतितदाव

हारंविसंवादिरूपपरीक्षितत्वविशिष्टौपम्यप्रत्यक्षंबाधकमितिनौपम्यस्यतात्त्विकत्वसिद्धिःएतेनशौप्या
नुमानंव्याख्यातंएवमादिपदपूर्वपक्षेदस्यतत्त्वतोव्यवहारतोवानिषेधेपोक्तं॥ श्रुतेरन्यथोपपत्तादिपदपू
र्वपक्षेदस्यत्वाभावेनपरीक्षितप्रत्यक्षविरोधोनगौणार्थतापास्तात्त्विकत्वोपपत्तेश्चाअतएवतात्त्विकादि
पतोपपस्येत्यादिनाद्वैतश्रुतेरादिशब्दोपपदस्यादिश्रुतिसाम्यापादानमपास्तं। नचानुमितिसिद्ध
मिथ्यात्वग्राहकत्वेसत्यद्वैतश्रुतिरनुवादिकास्यात्। पश्यतिहिमस्यश्रेपतमितिश्रुतिःप्रमाणां
तरगृहीतहीप्रतिवारणत्वात्रूपनुवादेतिवाच्यं। स्वस्वचमत्कारानुसारिणोनुमानस्यसकलसाधा
रण्याभावेनतस्यश्रुत्यनुवादकत्वाप्रयोजकत्वात्। तदुक्तंतर्कप्रतिष्ठानादिपत्रवाचस्पतिमि
श्रैः। पत्रेनानुमितोप्यर्थःकृत्वालैरनुमाहरिः। अभिपुक्तरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यतइति। दृष्टा
तीकृतश्रुतौतुप्रमितिरत्रिकारणतापावद्भिःसर्वसाधारणप्रत्यक्षार्थापत्तिभ्यामवत्रोपपादि
तमपं। तस्मान्मिथ्यात्वानुमानस्यनवह्निरौष्ण्यानुमितिसाम्यं। मिथ्यात्वानुमानस्यकिंचपरीक्षित
त्वेनैवप्रावल्यं। नोपपत्तीच्चलापरोक्षत्वादिनाअनुमानस्यबाधत्वस्यप्रत्यक्षेपिदर्शना

नु तथाहि। इदं तत्तमिति प्रत्यक्षस्यानुमानाद्यवाक्याभ्यां भेदे त्वप्रत्यक्षस्य नीरूपत्वग्राहकानुमानेन गौ
रोऽहमित्यस्याहमिदेवास्मि सदेतानानदृष्टेरनुमानाद्यवचनाभ्यां बाधोदृष्टेन। ननु साक्षात्कारश्च
मे साक्षात्कारविरोधदर्शनमेव विरोधीत्यभ्युपेयं। अन्यथा परोक्षप्रमाणाद्यपरोक्षभ्रमनिवर्तक
त्वोपपत्तौ वेदांतवाक्यानामपरोक्षज्ञानजनकत्वव्युत्पादनप्रयासो व्यर्थः स्यादिति चेन्न। नायं संपदा
त्यादिवाक्यादिनासविज्ञासाक्षात्ननिवृत्तिभावेऽपि भ्रमकालीनप्रमाणत्वशापनेन भ्रमप्रमाण
त्वबुद्धेस्तद्विषयसत्यतावुद्धेश्च निवर्तनात्तावतापि भ्रमनिवर्तकत्वव्यपदेशात्। भ्रमेप्रामाण्यवि
भ्रमप्रमाणतद्विषयसत्यतावि भ्रमस्य च। परोक्षत्वेनापरोक्षबाधोनपेक्षत्वात्। नहि दुष्टकरणाजन्य
त्वमबाधितविषयत्वं वा। प्रामाण्यं कस्यचित्प्रत्यक्षे। नवासर्वदेशसर्वकालसर्वपुरुषाबाधत्वरू
पं विषयसत्यत्वं वा। अतस्तयोः परोक्षप्रमाबाधत्वमुचितमेव। तयोश्च बाधितयोरजनाहि-भ्रम
स्वरूपेणसन्नपि स्वकार्यपरोक्षमत्याहसन्निवेतिबाधितरूपव्यतरूपनवधीतन्विदं जनतमित्य
न्नसपुत्रिकंप्रत्यक्षंबाधकंनपुत्रिमान्गौरोऽहमित्यत्रापि मम शरीरमितिवत्तवत्प्रत्यक्षमे

वदहेवास्मि सदेतानानदृतितुप्रमाणमेव तीवस्यानुत्पादिति चेत्। तुल्यतामेदद्वारीरामेदप्रत्यक्षयो
तीगुतेरकृतेपुत्रप्रतिबंधकसमत्वतद्विषयप्रत्यक्षोपपत्तेरेवानावकाशात्। नच तत्रपरंपरासंबंधेन
कदमलिप्तेवनीलवस्त्रमितिवद्गौरेऽहमितिगौणं। कदमवस्त्रयोरिवशरीरात्मनोर्भेदेनध्यवसा
येनदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यात्। तथावात्रैकाध्यासएवोचितः। एवंचोक्तं ज्ञानमित्यत्रापि पदिक
दमवस्त्रयोरिवतोपतेतस्तोर्भेदग्रहस्तदाणतैवापदिचशरीरात्मवदेदनध्यवसापस्तदाध्यास
एव। तथांचपुत्रिबाध्यमेवेतिमदपुदाहरणंपलहमिहेवेतिप्रमाणमित्यक्रांतन्नात्मनआ
काशवत्सर्वगतत्वेनेहेवेति। चाव छेदस्याप्रामाणिकत्वात्। नचतीवोणुःपुराण
त्वस्यतीति श्रीमः। उत्सर्गसिद्धप्रामाण्यपरित्यागोबीजाभावात्। विस्तरेणचैतद्ग्रंथेवक्ष्यामः। नु
नुनभोनैल्यप्रत्यक्षस्यनीरूपत्वग्राहकानुमानेमनगाधः। लिंगाभावात्। नचपरममहत्वद्रव्या
नारंभकत्वाद्दलिंगत्वमतेसिद्धेः। निःस्पर्शत्वेतमसिव्यभिचारिपथिव्यादिभ्यपेतरूपत्वाद्दिवा

पुण्यपदेवपदार्थोरोवद्धेरेनमस्यदुःखानुभवात्। नहिनोलरंगद्रव्यरहितदेशकुमारछिन्नोभवति। नच ४

प्रयोजकं। तथा चानीरूपत्वग्राहकत्वाद्विप्रत्यक्षमेवतद्बाधकं वाच्यं। न चरूपग्रहणासमर्थस्य
पः कथं नीरूपत्वग्राहकत्वमिति वाच्यं। पिशाचाग्राहकस्यापि चासुपत्वद्भावग्राहकत्ववदुपपत्तेः।
परेणापि साक्षिणोपि रूपवत्त्वमग्राहकत्वाभ्युपगमाच्च। अथ चक्षुषेपि नभसि वापवि चक्षुषैव रूपा
भावग्रहणसंभवेन चाक्षुषप्रत्यक्षबाधाच्चेति चेन्न। नीलं नभ इति प्रत्यक्षे नाग्रतिरूपाभावस्य
चक्षुषासाक्षिणो वा संभवात्। तथा च बलवती युक्तिरेवाबाधिका। न च लिंगाभावः। चक्षुरन्वय
तिरेकानुविधायिरूपाविशेषितप्रतीतिविषयत्वान्यरूपवद्धितिलिंगसंभवात्। न चाप्रयोजकत्वं
औपाधिकरूपस्याक्षुषत्वान्वयव्यतिरेकानुविधायिप्रतीतौ रूपासंबंधितया विषयोनस्यादिति तर्क
प्रयोजकत्वं। न चेष्टापत्तिः। सविधेरूपासंबंधितया नभसः सिद्धेः सर्वजनसिद्धत्वात्। न भासः साक्षि
बाधा तथापि चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानमवर्जनीयमेव। अन्यथा बाधास्यापि तद्ग्रहणस्या
त्। न च पंचीकरणाद्रूपवद्व्यवहारश्चक्षुषा नभसो नीरूपत्वं बाधितमिति वाच्यं। त्रिवृत्करणपक्षस्य

[illegible]

दूषणस्यानवकाशात्। पंचीकरणपक्षेपि अपंचीकरणदशायां परमाणुमूर्तयो गुणः सपंचीकरणाद्व
वहारयोग्यो भाव्यमीत्येतावन्मात्राभ्युपगमान्नाकाशेरूपारंभप्रसंगः। न च नापंसर्वदृष्टुके किमेवं च
दृष्टिसिद्धरमपि पुनः परामर्शपरपसीति प्रवचनदर्शनान्नाकाशस्य तत्त्वेन नापंसर्वदृष्टा दृष्टुर्बलतया
नभ्रमनिवर्त्तकत्वं। पत्रतुतादृक्शंकानाकाशतत्त्वं तन्न भ्रमनिवर्त्तकतैव। अतएव तादृक्शंकानां
क्रांतपि नाद्विचसिनेदृक्प्रतिवचनं किंतु सिद्धवत्प्रवृत्त्याद्दिकमेव। वान्नेक्यप्रत्यक्षमप्येवमेव
युक्तिबाध्यं। न च निर्वाणितोपितस्थलेस्पष्टतरभेदप्रत्यक्षबाधितं न हि पत्रापि दीर्घपंनहस्वे
तिभेदप्रत्यक्षमेवतद्बाधकमिति वाच्यं। निर्वाणितोपि नातिरिक्तस्थलेतावद्दूपविचारस्तत्र च दीर्घ
पंनहस्वेतिभेदप्रत्यक्षं वक्रुमशक्यं। पेवद्दूस्यासेवेहानीं दीर्घेतिरिक्तस्वदीर्घत्वाभ्यामुपस्थितयो
रभेदसाक्षात्क्रियमाणत्वात्। तथा च ज्ञानप्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षमिथ्या पि युक्तिबाध्यैव। सर्वेहापि तद्दूपिन
नेत्रस्य पीतशंखदृतिप्रत्यक्षेवं द्रष्टाद्दिकत्वप्रत्यक्षेपरोक्षातिरिक्तस्य बाधकस्य शंकितुम
शक्यत्वात्। पुनर्याद्विबाधितेवक्रुच्या। ननु सर्वनैवान्यप्रकारांतरेणासत्कल्प्ये प्रत्यक्षेमा

नांतरप्रवृत्तिः। तथाहि द्विविधं ज्ञानं द्विमेरिकमेककोटिकं च। अंत्यमपि हि द्विविधं। अप्रामाण्यशंकाकलंकितं तदकलंकितं च। तत्राद्यौ सर्वप्रमाणवाक्यार्थाद्यौ अर्थौ परिच्छेदकत्वादप्रामाण्यशंकाकलंकितत्वाद्। अप्रामाण्यशंकाकलंकितत्वं च द्वेधा भवति। दुष्टकारणकत्वनिश्चयादर्थो भावनिश्चयाच्च। तथा च शैलाग्रस्थविटपिनां प्राहेशकत्वप्रतीतिर्दूरदेशनिबंधनं दृष्टे विदूरस्थस्थस्य चंद्रमसः प्राहेशकत्वप्रत्ययोहेशनिबंधनत्वेति निर्णीयते। एवमाकाशैलसमीपेनीस्थत्वनिश्चयात्। दूरस्थत्वधीर्दूरदोषजन्येति प्रागेव निश्चीयते। पीतः शंखइत्यादिप्रत्यक्षं तु प्राथमिकपरीक्षितप्रत्यक्षशंखोनपीतइत्यर्थाभावनिश्चयादप्रामाण्यशंकाकलंकितमेव जायते। एवं सवितृसुषिरादिप्रत्यक्षमपि। तथा च चंद्रादिप्राहेशकत्वादिप्रत्यक्षं दूरादिदोषनिश्चयात् पीतः शंखइत्यादिप्रत्यक्षे प्राथमिकार्थाभावनिश्चयादेव बाधितमिति। पश्चाद्धनुमानागमादिप्रसरइति न तासां तद्बाधः। येन हि पस्य भ्रमत्वं शापतेतत्तस्य बाधकमित्युच्यते। न च चंद्रप्राहेशकत्वादिप्रत्यक्षस्यागमादिना भ्रमत्वं शापते। भ्रमत्वशापनोत्तरकालमेव तत्प्रवृत्तेः। अप्रामाण्यशंकाकलंकितं तु स्वार्थप

रिच्छेदकं निर्णयं कुर्वत्तत्तत्पोषंपथावहिरुत्पन्नप्रस्तरोपतमानभिन्नघटसन्नवेशादितन्नान्यस्यावकाशदानेनान्येनबाध्यं। न च तत्र प्रागेव दूरादिदोषधीर्वाथोभावनिश्चयो वा कोटिसद्भावे तत्र नास्ति। किंच कुत्रचित्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षांतरं गौरवाद्वा क्रियावाध्यं भवतु कुत्रचिन्नेति गादिकं श्रुतिगौरवाच्छ्रुत्यनुसारिप्रकरणाद्बाध्यं भवतु। एतावता प्रत्यक्षगौरवेणैव तत्र श्रुत्यबाधः। तथापि न पुनिमात्रस्य प्रकरणमात्रस्य वा। प्रत्यक्षलिंगादिबाधकत्वं प्रत्यक्षाद्यनुसारित्वस्य सर्वत्र भावात्। नहि प्रधानभूतावमनआदिपदार्थविषयपाश्चात्यामेहुपवीतिदक्षिणाचारइत्यादिसूत्रपदार्थधर्मभूतक्रमविषयावेहंकृत्वावेदिं करोतीति श्रुतिवेदकरणानंतरं हुतनिमित्तकावमनोपनिपातेबाध्यतइत्यत्रापितथाभावितव्यमिति चेत्। मैवं। एतोपुक्तिरेवैषापद्यदूरस्थात्सपरिमाणदृशानेतदूरदोषनिबंधनमसाशैलाग्रस्थविटपाल्पपरिमाणदृशानवदिदमपितथेति। तथा चैवंरूपपापुक्तिर्वचंद्रप्राहेशकत्वादिप्रत्यक्षस्यबाधं वदनुपुक्त्याप्रत्यक्षस्यबाधइतिवचनेनातेषांपरमंदबुद्धेर्महाहसं नतु परं। एवं पीतः शंखइतिप्रत्यक्षेपिप्रा

चीनार्थाभावप्रत्यक्षेनबाधकंतस्येहानीमभावात्। नचतत्स्मृतिर्बाधिकास्या अनुभवादुर्बलत्वात्।
केवलंयुक्तिप्रमाणएवसोपपुष्यते। तेनपुत्रकाणमाभ्यामेवोद्धृतस्यत्वेपुत्राधः। पत्रुक्तविधक्रया
देर्बाधकत्वदर्शनमात्रेणसर्वत्रबाधकंवक्तुंशक्यंपुत्रादिबाधकतायाअनुक्रियमाणप्रत्यक्ष
गौरवनिबंधनत्वादित्यकं। तदनुकोपालंभानं। नहिमपाक्वचिद्दर्शनमात्रेणपुत्रे बोधकता
सर्वत्रोच्यते। अपितुचंद्रप्रादेशिकत्वांशवीतत्वप्रत्यक्षादेपावद्दगमादेर्बाधकताप्रपोत
कंदृष्टंतावत्सर्वत्र। नचतत्रानुक्रियमाणप्रत्यक्षमस्तिपि द्वैरवेणबाधकतापामन्यथा
सिद्धिंब्रूयाः। तस्माच्चंद्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षस्यप्रपंचसत्वप्रत्यक्षस्यवत्तत्पवदेवबाधता।
।पुत्रकाणमपोश्चतुरवदेवबाधकतेति। नहिचंद्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षेपिप्रागेवदृष्टकार
णत्वनिश्चयः। नैकस्यापिक्वचिद्दोषत्वेनसर्वत्रपरिमाणनिश्चयप्रसंगात्॥ किंत्वागमा
दिनाबाधानंतरमेवातद्वत्प्रकृतेपिमिथ्यात्वसिद्धानंतरमेवाविद्यारूपदोषनिश्चयः। त
थाचसर्वीमनासाम्यं। पनुदृष्टस्यवस्तुनःबलवद्दृष्टिविनान्यद्बाधकंनास्तीत्यकं तनुद

र्बलशब्दलिंगादिवाक्यं। यदप्युक्तंविवरणे। यत्रविचारपुरःसरमेवप्रत्यक्षाद्यमासमप्यनुमानादिना
बाधितमुच्छिन्नव्यवहारंभवतितत्रतथाभावतुपत्रपुनर्विचारपदवीमुपारूढयोर्द्वयोर्बलाब
लाचिंतयाबाधानिश्चयः। तत्रनानुमानादिनाप्रत्यक्षस्यमिथ्यात्वसिद्धिरितितदपिप्रामाण्य
शब्दतदुपजीव्यप्रमाणतिरिक्तपुक्तिविषयं। एकत्रप्रामाण्यनिश्चयेबलाबलचिंतायाएवा
नवकाशात्। यद्यत्प्रत्यक्षस्यलिंगाद्यबाधत्वेबाधकं॥ ९॥ एवंचभाविबाधनिश्चयाद्वेतिपा
दुक्तंतदप्युपपन्नतरमेव। प्रकारांतरेणबाधितस्यचंद्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षस्यपथागमे
नबाधःतथाप्रकारांतरेणबाधितस्यसनूघटस्यादिप्रत्यक्षस्यमिथ्यात्वेबोधकंमेनवा
धइतिनिर्णयात्। एवंचभोगभाविबाधकांशकामाद्यपपत्तेरेदूषणमुक्तंतदनुकोपालंभा
पापास्तं। वस्तुतस्तुबाधकांशकामादयापिप्रत्यक्षस्यबाधकतोद्धारसमीचीनएवाप्रत्य
क्षशब्दयोर्बलाबलविचारात्। प्राक्तिमपंप्रादुरुपचरितार्थ आहोस्वित्प्रत्यक्षमप्रमाण
मितिशंकापामुभयोरपिअबाधकत्वप्राप्तौतात्पर्यलिंगैः अप्रमाणार्थपरतयानिश्चि

तस्याग्रमस्योपचरितार्थत्वशोकाद्युद्दीपनलक्षणकारत्वसंभावात्। नचशब्दलिंगयोः प्रत्यक्षबा
धकतयाप्रत्यक्षांतरस्याप्रमाणतयाशंकमानत्वेनाबाधकतयाबाधकसामान्याभावेनिश्चिते
बाधशंकानुपपत्तेरितिवाच्यं। शब्दलिंगयोः प्रत्यक्षबाधकत्वस्य व्यवस्थापितत्वात्। विशेषा
भावनिश्चयेपिविशेषाणामिपत्तानावधारणहेतोपांसंशयसंभवात्। प्रत्यक्षस्याप्रमाणतयाशं
कमानत्वेनशंकाविरहोपपादनस्यासंभवदुक्तिकत्वाच्च। क्रियाशेषेचेतागृहादिज्ञानस्याप्रमात्वे
स्वप्नदृष्टस्यगुक्तिजतादेश्चबाधसिद्धेकथंदृष्टांतसिद्धिःस्यादितिवत्। आरोप्यसत्ताकविषय
त्वेनापेक्षिकप्रमाणत्वेनन्यूनसत्ताकविषयत्वेनवा। बाधाबाधकत्वात्। अतएवमदुक्तंबौद्धंप्रति
वार्त्तिके। प्रतिपत्तिनिदृष्टेचेतागृहादौ मृषाभावेत्। स्वप्नादिदृष्टिरस्माकंतथाभेदेपिकिंकृत
इतितत्संगच्छतेननुभ्रमकालीनापरोक्षबुद्धिविषयविशेषितविषयेबाधिकादृष्टा। नचवि
शेषाधिकाध्यक्षतयेतिवेत्। अधिष्ठानसत्वज्ञानत्वेनैवभ्रमनिवर्त्तकत्वात्। विशेषनिव
र्त्तकभ्रमज्ञानस्यतथात्वेतु॥ नचसप्रकारकेबधीर्भ्रमनिवर्त्तिकेपंतुनिष्प्रकारिका। कथं

अत्यथाकरसाकारतानादचितलिंगस्यापत्तेरिति चेत्सत्यं आकारत्वेनतानस्यभ्रमनिवर्त्तकता २

तयेतिवाच्यं। निवर्त्तकतायाःसप्रकारकत्वस्यगौरवादप्रवेशात्। नत्वावश्यकंसप्रकारकत्वनियमः
। व्याप्यत्वाकारज्ञानत्वेनैवाभ्रम निवर्त्तकत्वात्। नतुतत्रप्रकारविशेषप्रकारकत्वनियमः। तथा
हि। व्यवहारा काकारताहिद्विधाभावतिविशेषणादुपलक्षणाच्चातत्राद्येसप्रकारकत्वनियमः। द्वि
तीयेपिधर्मोतरस्यपदुपलक्षणंतस्मात्। व्यावहारिकाकारत्वेअप्रकारतैव। परिहितुस्वरूपोपलक्ष
णतुव्यवहारिकाकारतातदानिष्प्रकारतैव। उपलक्षणस्यतत्राप्रवेशात्। स्वस्यवस्वस्मिन्प्रका
रत्वात्। नचप्रमेयत्वादिवत्स्वस्यैतस्मिन्प्रकारत्वमितिवाच्यं। त्वयापिकेवलान्वयिन्येवाग
त्यातथांगीकारात्। नसर्वत्रप्रकारप्रकारयोरभेदात्। ब्रह्माकारतैवब्रह्मबुद्धेस्तत्प्रकारत
तिचेत्। विशिष्टबुद्धेर्विशेष्याकारत्वेयितद्रूपकारत्वात्। आकारश्चेद्दात्। आकारश्चवृत्तिनि
ष्ठः। काश्चिद्धर्मिसाधारणहेतुरितिवक्तव्यं। तस्माद्यथाकाशपदाच्छब्दोअपत्वोपलक्षित
धर्मिस्वरूपमात्रंज्ञापयतितद्वद्ब्रह्मापिद्वितीयाभावाद्यदुपलक्षितब्रह्मस्वरूपज्ञानंव्या
वहारिकाकारद्वैतनिवर्त्तकमपरोक्षंपथावशाच्छास्त्रादकुज्ञानसंभावस्तथावस्थितेनचबाध

प्रकारत्वोः

कधिपो भ्रमतद्वैत[illegible]ष्ठानदोषाध्यस्तद्रष्टृत्वेनाबाधकत्वदृष्टमितिकथं ब्रह्मस्थानस्यतद्बाधक
त्वंघटनामितिवाच्यंपदार्थस्वरूपदुष्टकारणवंतंकल्पयित्वातस्यभ्रमं कल्पयति।तत्रतारा
ष्ठानेनसर्वेषांनिश्चितिदर्शनात्॥ताग्रदृष्टान्तमपिमनुष्यप्रतिकृतौचैतन्यंकल्पयित्वातत्समी
पवर्त्तिनादृशीश्चादृशीकल्पयित्वास्वप्रतिबिंबमपंपश्यति कल्पयति।तदानापंचेतनोनचापमा
दृशीदृतिभ्रमपासर्वेनिश्चितिदर्शनाच्छ्रानेपमदृष्टचरीकल्पना।तथाचेपंशुक्तिरित्याद्यधिष्ठान
स्थानंब्रह्मस्वरूपंभ्रममपिचद्रष्टाध्यासमानिवत्।तत्कस्यहेतोस्तदधिष्ठानसाक्षात्कारत्वाभा
वात्।ब्रह्मस्थानत्वाकारादिप्रपंचभ्रममपिचद्रष्टृदोषादिभ्रममपिनिवर्त्तयेद्वस्तुकस्यहेतोः
अदोषभ्रमाधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारत्वात्॥एवंचबाधबुद्धित्वंनदोषाद्यबाधकत्वेप्रयोजकं
अपितुतद्भ्रमाधिष्ठानतत्वसाक्षात्कार[illegible]भिन्नत्व[illegible]मितिद्रष्टव्यं।कल्पि
तत्वाद्दृष्टांतेसद्बाध्यतामीस्तुकथमितिचेत्।हंतब्रह्मातिरिक्तस्यकल्पितत्वमंगीकुर्वतास
माकमिदमनिष्टंमहदापादितंहेवानांप्रियेणानतुस्वाहिप्रत्यक्षेनबाधंदोषाजन्यत्वात्।प्र

स्फतश्रुतिजनितादैतस्थानमेवबाध्यंतात्पर्यभ्रमस्तद्दोषजन्यत्वादितिचेत्।नाचैतन्यस्यस्वरू
पतोदोषाजन्यत्वेपितद्व्यक्तिकापाश्रितदोषाजन्यत्वात्।तत्प्रतिफलितचैतन्यस्यैव
साक्षिपदार्थत्वात्।अद्वैततात्पर्यग्रहस्यचप्रत्यक्षाद्यविरोधेनभ्रमास्पदतापादेषत्वाभावात्
।नतज्जन्याद्वैतस्थानंबाध्यंभ्रमजन्यत्वस्यविषयबाधप्रयोजकत्वाच्छ्रानचबाधकमान
तुल्यमानताकद्वैतश्रुतिसंवादिद्वैतप्रत्यक्षंकथंबाध्यमितिवाच्यंद्वैतस्यप्रत्यक्षादिलो
किकमानसिद्धत्वेनतद्बाधकश्रुतेरनुवादकतापाफलवद्भ्रांतस्वार्थतात्पर्यकद्वैतश्रु
तिसाम्याभावात्।ननुबाधकंबोध्यंनबाध्यंभेदोनुवादकतयाश्रवबाधकधीबोध्यःतथा
स्वविषयस्यभिन्नत्वेनैवग्रहाभेदंरजतमितिवद्भिन्नतयोद्भासीनतयाग्रहणेबाधकत्वा
योगादितिचेन्नाबाधकधियोभेदविषयत्वानभ्युपगमात्।प्रपंचस्फुरणेबाधबुध्यु
दयात्।तस्यास्तुनेदंरजतमितिभेदबुद्धिफलोव्यावृत्ताकारतैवबाधधियआवश्यकी
।साचस्वरूपोपलक्षणाबलान्निष्प्रकारकब्रह्मस्थानेप्यस्तीतिनबाधकाधियोबा

ध्यत्वं भेदस्य ननु स्वात्मविलक्षणफलपर्यंतं परीक्षणमपि वेतुं कास्यात्तद्द्वैतश्रुतितत्त्व
सक्षततत्प्रमाणादिशंकापामद्वैतश्रुतिरपि न सिध्येत्। ॥ बाधेऽपि बाधशंकापामबाधितबा
धप्रसिद्धिरपि न स्यात्। बाधितबाधशंकापाश्च बाध्यत्वाविरोधित्वात्। ॥ अबाधे बा
धशंकापाते न स्वक्रियाव्याघातश्च स्यात्। शंकाप्रत्यक्षेऽपि शंकापांशंकापि न सिध्य
त्। एवं सर्वत्र शंकाप्रसरात्सर्वे विपूर्वा यन्ति इति चेन्नैवं संस्थाः। पतः समत्वेन प्रमाणा
तरेण प्रस्थितस्य वनिश्चिते पि सत्वाद्दे शंकाभावतीति ब्रूमः। ननु निश्चितमात्रे शंकाभव
तीति। तथा च यदुक्तं बौद्धं प्रतिभद्वार्त्तिके। दृष्टस्य न गृहीतार्थप्रतिबंधोपि पुष्यते। गृहि
तमात्रबाधे तु स्वपक्षोपि न सिध्यतीति। तदपि न विरुध्यते। गृहीतमात्रबाधस्य तच्छंका
पाश्चानुक्रेः। ननु प्रत्यक्षादिप्रत्यक्षे कूत्यदूरादिदोषाभावनिश्चये कथं शंकोदयः। न च कू
त्यानामाभावनिश्चयेऽप्यकूत्यस्य शंकास्यात्। शाद्दे कूत्यवत्कूत्यनिबंधनदोषस्य नि
श्चयत्वेन वेदे भावेपि दोषांतरशंकायाः सुवचत्वात्। न च स्वप्रत्यक्षेतद्दृष्टभावनि

श्चयोपि अप्रामाण्यदर्शनेन तद्दृष्टापि शंकेति वाच्यं। सुप्ते वतत्वमिति स्वाप्नवेदेपि तच्छंकादि
दोषाश्चानिश्चयेऽप्यप्रामाण्यदर्शनस्य वेदेपि समानत्वात्। स्वप्नवेदस्यानुभवस्तुभपत्रापि सम
इति चेत्। सत्यप्रत्यक्षे द्वैतागमपोः कूत्यदोषाभावनिश्चयस्य समानत्वेन तस्य प्रत्यक्षेऽप्रामाण्यशं
कापामप्रतिबंधकत्वात्॥ न हि सत्यप्रतिपक्षोऽनुभवपत्रदोषाभावविश्चयः। किमत्र तत्त्वमिति जिज्ञा
सायां प्रतिबध्नाति। विरुद्धविशेषशंकानकालीनस्यैव विशेषदर्शनस्य शंकाप्रतिबंधकत्वात्। अत
छेदकत्वनिर्णयेन च स्वाहिप्रत्यक्षस्य दोषतन्यत्वोक्तेः। अतएव यदुक्तं तार्किकैः। तद्दृष्टा शं
कानेतस्मिन्नाशंकामानेस्वक्रियाव्याघातादयो दोषा न भवंति। उक्तं च भाट्टवार्त्तिके बौद्धं प्रति। इ
हजन्मनि केषांचिन्नतावद्रूपपद्यते। पोपायस्यागमानां तु नाविर्भावः किं न विद्यतीति। तथा च
प्रामाण्यस्योत्पत्तौ ज्ञाप्तौ च स्वतस्त्वादिहचोत्पत्तिः स्वतस्त्वापवादस्य दोषस्य ज्ञप्तिः स्वत
स्त्वापवादस्य बाधस्य च हेतोर्निर्मलशंकापाश्चस्वक्रियाविरोधेनानुष्ठानात्। ॥
सुप्तप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमिति तदपि निरस्तं। आगमादिप्रमाणमूलशंकापाश्च स्वीका

रात्। रूप्यादिनिषेधकस्यतु नेदं रजतमित्यादेरद्वैतश्रुतिरनुगुणत्वेन तत्प्रामाण्यं शंकास्कंदनं। अतो न वे
ग्रहमिच्छतो नमूलसत्यापत्तिः। नापि सत्यं घटत्वादेः नेदं रजतमित्यनेन समानयोगक्षेमता। अद्वैतश्रु
तिविरोधाविरोधाभ्यां विरोध्यता अतएव सौषुप्तानंदानुभवस्य प्रामाण्ये कथमात्मनः आनंदरू
पतात्त्विकी। आनंदब्रह्मत्वं तु विपक्षे चासत्परमार्थसद्वा प्रातिभासिकत्वानधिकरणत्वे सत्य
सद्विलक्षणत्वात् ब्रह्मवत्। व्यतिरेके णशशाभंगवदिति चेन्न त्वन्मते प्रातिभासिकस्याप्यस
त्त्वेन व्यर्थविशेषणतापाप्त्या सिद्धेः। अस्मन्मतमाश्रित्य श्रुतेरनुभवतात्त्विकानंदानुवा
दकत्वोपपत्तेरित्यपास्तं। आनंदस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेनाद्वैतश्रुतिविरोधाभावेन तद्प्रामाण्यप्रयो
जकाभावात्। अतएव नानंदश्रुतेरप्रामाण्यं। तदुक्तं खंडने। अत्यंतासत्यपि ज्ञानमर्थे निश्चा
यकं भवतीति हि। अबाधात्प्रमामात्रं स्वतः प्रामाण्यं निश्चितमिति। उक्तं चैतत्सुरेश्वरवार्तिके। अ
तो बोधकत्वेन दुष्टकारणवर्जनात्। अबाधाच्च प्रमाणत्वं वस्त्वन्यस्यापि दृष्टं तदिति
। अत्र वाहत्व दिति निदर्शनं व्यावहारिकप्रामाण्यमात्रे णेति द्रष्टव्यं एवं च तात्त्विकप्रामाण्या

भावे पि प्रत्यक्षादीनां व्यावहारिकप्रामाण्याभ्युपगमात्। न स्वक्तिपाव्याघातः। न च प्रत्यक्षमनुमानं च श
स्त्रं च विविधागमं। त्रयं स्वविहितं कार्यं धर्मं शुद्धिमभीप्सितं त्यादिस्मृतिविरोधः। तस्मात् सिद्धं बाध
निश्चयेन तच्छंकापाप्रत्यक्षादेरद्वैतागमानाद्यविरोधित्वं। भावि बाधोपपत्तिः॥१५॥ स्याद्वैतत
। अथ सत्यस्य भिन्नविषयत्वाद्भिन्नाबाधाक्षमत्वेपि अनुमानमेव बाधकं स्यात्। तथा हि। ब्रह्मप्रमा
ण्येन वेदांततात्पर्यप्रमितिजन्यज्ञानात्मेत्वात्मोक्तहेतुज्ञानात्मेन वाबाध्यत्वे सत्यसत्त्वानधिक
रणत्वे सति ब्रह्मत्वात् विमतं वासत्परमार्थसद्वा प्रातिभासिकसत्त्वानधिकरणत्वे सत्यसद्वि
लक्षणत्वात् ब्रह्मवत् व्यतिरेके णशशाभंगवदिति चेन्न त्वन्मते प्रातिभासिकस्याप्यसत्त्वे म
व्यर्थविशेषणतापाप्त्या सिद्धेः। अस्मन्मतमाश्रित्य हेतुकरणे च दृष्टसत्त्वे ब्रह्मज्ञानेत
रबाधेव्यभिचारात्। न हि प्रातिभासिकत्वं ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वादन्यत्। त्वया हि प्रातिभासि
कस्य शुक्तिरूप्यादेरपसृत्वापसत्यं तमाद्यं विशेषणत्रयं विकल्पेन पक्षे प्रक्षिप्तं। तत्र ब्रह्मज्ञा
नेत्यस्याप्यमितिमते नाद्यं तदन्यभ्युपगमे तु ज्ञानप्रमाणप्रतितात्पर्यप्रमाहेतुरितिमते न द्वितीयः। अ

न्योन्याश्रयत्वान्न साहेतुरिति मते नहेतीपंतथा च प्रातिभासिकस्य सत्वानधिकरणत्वं सिद्धमेव।
अन्यथा तु तुच्छवारकासत्वानधिकरणत्वविशेषणेनैव तद्व्यावृत्तावेतत्प्रपासवेद्यप्युपपत्तेः। एवं च दृ
ष्टान्तैकस्यापि पक्षत्वे बाधएव। बाधे च सति पक्षविशेषणस्य पक्षत्वस्य सिद्धिः। अपाप्तिश्चापि। अ
तएव स्ववाधकाभिमतबाधाबाधविषयत्वे सतीति वा। समानाधिकरणकमेप्राग्भावसमान
कालीनस्थानाबाधत्वे सतीति वा विशेषणप्रक्षेपे पितनिस्तारः। हेतौ तु पूर्वदोषाव्यावृत्तेरेव
। पक्षप्रथमसाध्ये व्यावहारिकसत्त्वमाहापसिद्धसाधनं। द्वितीये तु वादिनः परमार्थत्वविशेषण
व्यर्थं व्यावृत्ताप्रसिद्धेरिति तन्न। व्यावहारिकसत्त्वेन व्यवहारमात्रमिति मते न प्रथमप्रयोगा
त्॥ अथ गतं पृथग्व्यावहारिकसत्त्वमिति तु मते द्वितीयः प्रयोगः। न च विशेषणव्यर्थं। पर
र्थानुमाने परप्रतिसिद्धसाधनोद्धारस्य तत्प्रयोजनत्वात्। ईश्वरानुमाने तत्प्रकृतजन्यत्वानि
सत्रमीमांसकं प्रति जन्यत्वस्यैव विश्वपारमार्थिकत्ववादिनं प्रति परमार्थत्वस्य प्रमेयत्वाद्वि
वदुपरंजकत्वेन विशेषणत्वोपपत्तेश्चातस्मात् पूर्वोक्त एव दोषः। हेतौ च व्यर्थविशेषणत्वं

एम
५२

षःपक्षपि मतद्वयेपि अप्रामाणिकस्यापि निषेधप्रतियोगित्वाभ्युपगमाहार्योपितत्वेनोभयसं
मतत्वरूपस्य वा। प्रतिभासमात्रशरीरत्वरूपस्य वा। प्रातिभासिकत्वस्य प्रसिद्धिरस्ति। अन्य
थासिद्धेतेपि मिथ्यात्वानुमाने प्रातिभासिकान्यत्वौ उपसंहर्तव्यत्वात्। हेतुपसंहारस्य
। तथापि हेतौ प्रातिभासिकत्वविशेषणं व्यर्थं। अनधिकरणत्वे सत्यसत्त्वानधिकरणमात्र
स्यैव परमार्थसत्त्वसाधकत्वोपपत्तेः। शुद्धमेव हि ब्रह्म दृष्टान्तत्वेनाभ्युपपेयं। धर्मवतो दृष्टान्त
त्वे साध्यवैकल्यापत्तेः। साध्यं तु बाधाभावरूपत्वाद्दृष्टान्तस्वरूपमेव न धर्मः। धर्मस्यैति
रिक्ताभावनभ्युपगमस्योक्तत्वात्। तथा च सुतोजसत्त्वानुमानेरूपादिषु मध्याद्दृष्टान्ता
सिद्धिवारकस्यापि व्याप्तिग्रहोपपिकत्वेन व्यभिचारवारकविशेषणतुल्यतयापक्षपि सार्थ
कत्वं। व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे व्याप्तिग्रहकत्वमात्रस्यानेत्रत्वात्। तथापि हि
त्वादिकं न कर्तृजन्यशरीरजन्यत्वादित्यत्र शरीरस्यैव व्याप्तिग्रहानुपयोगित्वेनप्रातिभा
सिकत्वस्यैवेस्य पक्षेनैव। आकाशादावजन्यत्वं कर्तृजन्यत्वाश्रावणोरिव निर्दुष्टकेब्रह्म

णि अनधिकरणत्वपरमार्थत्वयोर्व्याप्तिग्रहोपपत्तेः। तथा चैकासिद्धिं परिहरतो द्वितीयापपत्तिः स्व
रूपासिद्धिपरिहारार्थं विशेषणं प्रक्षिपतो व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः। व्याप्यत्वानुपयोगस्य दर्शितत्वा
त्। किंच व्यावहारिकसत्त्वमात्रेणोपपत्तेरुक्तहेतोरप्रयोजकत्वं। परमार्थसत्त्वेबाधानुपपत्तिल
क्षणप्रतिकूलतर्कपराघाताच्च। ननु ब्रह्मण्यसत्प्रातिभासिकव्यावृत्तिरूपं हेतुं प्रतिभावर्त्तकत
पप्रयोजकत्वेन परमार्थसत्त्वं कुतः। अपृथिवीव्यावृत्तिं प्रतिपृथिवीत्वस्येव सद्भावव्यावृत्तिं प्र
तिद्विरुद्धसत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वात्॥ इदानत्वानंदत्वादिकं तु नतत्प्रयोजकं। साक्षादसत्त्वावि
रोधित्वात्। प्रपंचेतद्भावाच्च। तथा च ब्रह्मविश्वसाधारणं परमार्थसत्त्वमेव तत्प्रयोजकं।
नच विश्वमिथ्यात्वात्परमार्थसत्त्वमपि न विश्वसाधारणं। इदानत्वानंदत्वादिवदिति वाच्यं। अ
न्योन्याश्रयत्वापत्तेरिति चेत्। अपुरुषमेतत्। नहि प्रातिभासिकसत्त्वातिरेकाद्व्यावृत्तिरुभयो
र्वा। समव्याप्त्या वा। पेनैकप्रयोजकप्रयोज्यो भवेत्। किंतु प्रातिभासिकव्यावृत्तिप्रयोजकं ब्र
ह्म विश्वमसत्साधारणमेव वक्तव्यं। असत्त्वेपि प्रातिभासिकत्वाभावात्। एवमसद्भा

राम
५३

चृत्तावपि प्रयोजकं ब्रह्म विश्वप्रातिभासिकसाधारणमेव वक्तव्यं। असत्त्वेपि प्रातिभासिकत्वाभावात्। एवमस
द्भावेपि प्रयोजकं ब्रह्म विश्वप्रातिभासिकसाधारणमेव वाच्यं। प्रातिभासिकेप्यसत्त्वाभावात्। तथा
च यस्य प्रयोजकरूपसमावेशस्तदेव वस्तु। यथा घटत्वरूपावच्छेदकरूपसमावेशो प
न्नीलघटत्ववत्। तिरस्क्रियप्रयोजकत्वं नापामस्तीति किं विन्मानमिति कृतबुद्धिः एव विदं कुर्वे
तु। नित्यत्वं चोपाधिः। तुच्छप्रातिभासिकयोर्नित्यत्वव्यतिरेकेसाध्यप्रतिरेकदर्शनात्। अतएव
निषेध्यत्वेन प्रमांप्रतिसाक्षाद्विषयत्वाद्दिरपि न हेतुः। किंच प्रमात्वं तद्वृत्तितत्प्रकारकत्वं तत्त्वा
वेदकत्वं वा। आद्ये दृष्टांतस्य साधनवैकल्यं। न हि परमार्थसतः शुद्धस्य ब्रह्मणः। सप्रकारकज्ञान
विषयत्वं। नच धर्मवतः दृष्टांतत्वे तत्कांतस्य पक्षकुक्षिनिहितत्वेन निश्चितसाध्यत्वाभावा
त्। द्वितीयेतत्त्वावेदकत्वस्य वा धितविषयत्वरूपत्वेन साध्यविशेषणपर्यवसानात्। हेतुग्रहेसि
द्धसाधनं। हेत्वग्रहे तु स्वरूपासिद्धिः। पक्षप्रमाविषयत्वमात्रे तेवपरमार्थत्वोपपत्तौ विशेषण
व्यर्थ इति सन्न-पुरोवर्तिनं रजतमपा[illegible] जानामीत्यनुव्यवसायनिषेध्यत्वेनेश्वरं प्रतिसाक्षा

वसायस्य प्रमाविषये प्रातिभासिके व्यभिचारदर्शनकृतात्मा ज्ञातस्मृतत्वैव व्यभिचारात्। सतीतेः साक्षाद्विषये व्यभिचारदर्शनात्। निषेध्य
त्वेन तस्य नहि नवसायस्य प्रमे प्रमेन भवतः। नाप्य २

दृष्टेहेतुत्वं हेतुः। सत्यत्वसिद्धिं विना निषेध्यत्वेन संभाव्यसिद्धेः। तथा चान्योन्याश्रयः। अपि च ज्ञानविषयस्य प्रपंचस्य मिथ्यात्वे तस्य श्रौतत्वप्रसंगः। मिथ्या श्रुतस्य मिथ्यात्वेनैव प्रहाणाद्दृष्टान्तालिकवन्नो
तत्वापोगात्। अन्यथा सविषयकभ्रमज्ञानत्वेभ्रान्तत्वमिथ्यात्वयोरभिन्नत्वमिति स्पष्टं वारितापत्तेः।
अथ निषेध्यत्वेन ज्ञाते तत्पालनार्थमीश्वरस्य प्रवृत्तिर्न स्यात्। न ऐंद्रजालिकप्रवृत्तिवद्ईश्वरप्र
वृत्तेरपि तथात्वविधत्वात्। नापि सप्रकाशबाध्यार्थक्रियाकारित्वं हेतुः। सप्रकाशताग्रहो बाध्यस्य
ज्ञानावगाहनप्रियासंगमादिविशेषितप्रमाणीभूतज्ञानस्यार्थक्रियाकारित्वदर्शनेन तद्विषयेतत्रय
भिचारात्। अथ तत्रज्ञानमेव सुखादिनकं। तच्च बाध्यमेवेति मतं। तदसत्। ज्ञानमात्रस्य तादृक्
सुखादिनकत्वेन किं विद्धि विशेषितस्यैव तथात्वं वाच्यं। ज्ञाने च विशेषो नार्थक्रियाकारित्वं। तदुक्तं अर्थने
व विशेषो हि निष्कारणतयाधिपामिति। अर्थनेत्यर्थ एवेत्यर्थः। तथा च मिथ्याभूतविशेषितस्य तन
कत्वाभ्युपगमे मिथ्याभूतस्यापि तनकत्वात् व्यभिचारएव। तथा चोक्तं। शास्त्रदीपिकायां बोधप्र
ति अथ सुखज्ञानमेवार्थक्रियातज्ज्ञेयमिचार्थवि। न हि क्वचिदप्यसति सुखे सुखज्ञानमस्तीत्या

श्रीः ननु विशेषणत्वेन प्रसंभवि अकार्यतज्ज्ञानत्वेन तत्कालाविद्यमानसविषयत्वपूर्वभावितकृतनकत्वसंभ

यं हेतुसत्यमेतत्। ननु तेन पूर्वज्ञानप्रामाण्याध्यवसानं पुंक्तो अप्रमाणेनापि प्रियासंगविज्ञानेन स्व
प्रावस्थायां सुखदर्शनादिति। ननु विषयविशेषणलक्षितस्यैव ज्ञानस्य सुखजनकत्वमस्तु। तद्वत्तु
विषयस्य तनकत्वमिति चेन्न। तस्य स्वरूपाणामननुगतत्वात् ज्ञानत्वादेश्च अतिप्रसक्तत्वात् अननुगतानति
प्रसक्तोपलक्षणतावच्छेदकाभावाद्उपलक्षणत्वासंभवाद्दिति चेन्न स्वव्यापारतन्त्रे व्यापारिणो
प्रसक्तेजनकत्ववत्स्वज्ञानतन्त्रे प्रसक्तेजनकत्वसंभवात्। अतीतानागतावस्थस्य सत्वधर्मो अ
पत्वेनैवाभ्युपगमात्। अन्यथा ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वतज्ज्ञानविषयत्वादीनां अनाअपत्वा
पत्तेः। प्रमाणबलात्कारणत्वाभ्युपगमस्यात्रापि तुल्यत्वात्। किंच स्वरूपबाध्यस्य विषयबा
ध्यस्य सदृशेन विषयबाधे स्वरूपबाधस्य स्वरूपकृतपास्वप्नादिज्ञाने सदृशेत्यस्य वक्तुमशक्य
त्वात्॥ अनादित्वस्य विषयस्य सूत्रस्योपाधित्वाज्ज्ञानचार्थक्रियाकारित्वं प्रति परमार्थ
सत्वस्य ब्रह्मणि प्रयोजकत्वेनावधारणाद्कारणककार्यत्वतिरूपदिपसत्वाधकतर्कणहेतोः
साध्यव्याप्यतयातद्धर्मापकतयोपाधेः साध्याव्यापकत्वादिति वाच्यं। प्रातिभासिकरज्जुसर्प

दोषपकंपादिकार्यकारित्वदर्शनेन प्रातिभासिकसाधारणस्य तुच्छाद्वैतस्य प्रतीतिकालसत्त्वे
वार्थक्रियाकारित्वं प्रतिप्रयोजकत्वात्॥ प्रातिभासिकस्यार्थक्रियाकारित्वानभ्युपगमे सप्रकारा
बाधेतिहेतुविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः। कस्मिन्नपि देशे कस्मिन्नपि काले केनापि पुरुषेण बाधत्वे
हि। परमार्थसत्त्वं तदपेक्षया प्रतीतिकालसत्त्वस्य लघुत्वाच्च किंच शुद्धस्यार्थक्रियाकारित्वाभा
त्साधनविकलत्वं गृहीतस्य पक्षनिक्षेपात्साध्यविकलत्वं शोधितमिथ्यात्वकत्वाद्विपक्षे पि
नहेतुः। अशोधितत्वं प्रातिभासिकत्वं चेत्। प्रपंचे हेत्वसिद्धेः। तत्सिद्धेः परमार्थत्वसिद्धेः। तत्रकाल
लीनत्वात्। व्यावहारिकत्वं चेत्। शुक्तिरूप्यादौ व्यभिचारः। उभयसाधारणे पक्षे दोषः।
कालकरहितत्वाद्विपक्षे पि नहेतुः। असतिव्यभिचारात्। यथा श्रुतस्य सिद्धेश्च न तु नासिद्धिः
शुद्धे हि चैतन्ये कल्पकं अदृष्टत्वात्। नोपहितं कल्पितत्वादेव अन्यथानवस्थानात्। तथा
चेपावद्विशेषे शावे कल्पकसामान्याभावसिद्धिरिति चेत्। शुद्धस्याप्यनाद्यविद्यो नवे शोन
कल्पकत्वोपपत्तेः। कल्पकत्वं हि कल्पनाप्रत्यभिज्ञापत्वं विषयत्वं भासकत्वं वा। तच्च समसत्त्वा

MEMORIAL

कत्वेन शुद्धत्वाद्याघातकं। तदुक्तं संक्षेपशारीरके। आ अपत्वविषयत्वभासिनी निर्विभागविविधके
वलापूर्वसिद्धतमसोहि पश्चिमोनाअपोभवतिताद्विशोवरइति। अस्तु वोपहितस्य कल्पितस्य
कल्पकत्वेन चक्रतवस्था। अविद्याध्यासस्य ध्यासांतरानपेक्षत्वात्स्वपरसाधारणस्य वेनिर्वा
हकत्वोपपत्तेः। अकल्पितस्य कल्पकत्वादृशीत्वाच्च कल्पितप्रतिबिंबविशिष्टादृशादृशोन
रेप्रतिबिंबकल्पकत्वदृशीनाच्च बिंबस्य द्विसंमुखत्वाभावे पि नतत्र कल्पकत्वापोगात्। अन्य
थातिप्रसंगात्। विस्तरेण वैनंग्रंथे वक्ष्यामः। तदेवं निराकृतसत्त्वेसाध्ये शुक्तिरूप्यादिहेतवः। एवमन्ये पि
निराकार्याः। अथ विमतं सद्विलक्षणं असद्विलक्षणत्वात्। आत्मानांतरं भविष्यतीति मतं
। तन्न प्रातिभासिके शुक्तिरूप्यादौ व्यभिचारात्। नवतत्रासद्विलक्षणत्वं हेतुरेवनास्तीत्यं। अस
द्विलक्षणत्वाभावे त्वपरोक्षतापत्तिरेवनस्यात्। ननु तत्रापि सद्विलक्षत्वेतद्विरुद्धसद्वि
लक्षणत्वापोगः। तथावसाध्यस्यापि विद्यमानत्वान्नव्यभिचारइति चेन्न। सत्त्वे सर्वतनसिद्धि
बोधविरोधात्। गजादौगोवैलक्षण्ये पि तद्विरुद्धाश्वत्वैलक्षण्यपोगावत्सद्वैलक्षण्ये पि अ

तीजा
५६री

सद्वैलक्षण्ययोगात्परोक्षत्वे। प्रथमं मिथ्यात्वनिरुक्तायुक्तत्वात्। ननु विमतं न चैतन्याज्ञानकार्यं न तत्का
र्यधीविषयः। न तत्कार्यसत्त्ववत्। नत ज्ञानबाध्यसत्त्ववद्ब्रह्मतस्मिन्परोक्षत्वनिषेध्यत्वेन साक्षा
त्सम्भवात्। पदे चंतदेवं। पथा घटे परोक्षत्वनिषेध्यत्वेन साक्षात्सम्भवतः परोक्षघटज्ञा
नकार्यधिविषयत्वे चतद्ब्रह्मपरोक्षे तद्ज्ञानव्याहतिरेव बाधिका। न चासिद्धिः। अधिष्ठानतया सुखादि
साक्षित्वेन चेद्धनीमपि चैतन्यापरोक्षत्वं दृष्टमिति चेत्। न। सामान्याकारेणापरोक्षेपि शुक्त्यादौ रजतादे
रनिषेध्यत्वेन साक्षात्सम्भवात्। तथापि तत्र व्यभिचारात्। अथ व्यावृत्ताकारेण परोक्षमिति भासमा
नेपदे निषेध्यत्वेन साक्षात्सम्भवति तन्न तद्ज्ञानकार्यं। इति व्याप्तिरिति मन्यसे। तत्रासिद्धिः।
न हि चैतन्यमिदं तन्न मन्निवर्त्तकत्वाभिमतव्यावृत्ताकारपरोक्षप्रतीतिविषयः। तथा स
त्यधिष्ठानमेव न स्यात्। पदार्थवेदांतवाक्यतत्पदत्वौ व्यावृत्ताकारतया परोक्षं तद्दृष्टि
निषेध्यत्वेन प्रपंचे परोक्षसंकल्पितास्ति। अतः प्रमाणतत्पसाधारणाकारस्यानस्यैवा
ज्ञानविरोधित्वान्नापरोक्षतामात्रेणाज्ञानपराहतिप्रसंगः। यत्तु अज्ञानपदेनज्ञाना

पदेनाभावो क्तौ सिद्धसाधनं। अनिर्वचनीयाज्ञानाभावो क्तौ वतस्यैव पुण्यापमानत्वेन प्रतियोगिप्रसि
द्धिरिति तत्तु [illegible]। असत्प्रतियोगिकाभावं स्वीकुर्वतः परायुपगमात्रेणैव प्रतियोगिप्रसिद्धिसंभ
वात्। ननु विमतं नात्मन्यध्यस्तं। अतत्साक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयत्वात्। पदे चंतदेवं पथा घटसा
क्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयो घटो नतत्राध्यस्तः। न चासिद्धिः। दृश्यजीवन्मुक्तपरोक्षात्मसाक्षात्कारवतोरपि
जगद्रक्षणाभिहारनाहेप्रवृत्तेः। त्रीविध्यस्तमपि पीतत्वेन शंखस्य चेतत्वसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविष
यत्वात्। न तत्र व्यभिचारः। तिचेन्न। प्रतिबिंबे व्यभिचारात्। सन्मुखैकसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविष
यमुखेध्यस्तः। न हि प्रतिरेकेणोपलभ्यमानत्वस्योपाधित्वाद्। एवं च विमतं। न चरमापाकल्पि
तं प्रत्यपरोक्षत्वात्। पदे चंतदेवं पथा चैत्रप्रत्यपरोक्षो घटो न चैत्रमापाकल्पितः। विमतं न जीवक
ल्पितं। तस्मिन्सुषुप्तेपि व्यवस्थितत्वात्। आत्मवत्। न चासिद्धिः। प्रत्यभिज्ञानात्। अदृष्टाभा
वेपुनरुक्त्यापत्तिः। [illegible] चेत्यपि निरस्तं। आघेरेद्रतालिकं प्रत्यपरोक्षे तन्मापाकल्पितेप्य
भिचारात्। मापाविद्यपोरभेदे हेतुतोक्यभेदव्यभिचाराच्च द्वितीयत्वसिद्धेः। न च प्रत्यभिज्ञा

पाप्रपंचस्यस्यापित्वसिद्धौसिद्धिः।सुषुप्तिकालस्यापित्वासाधकत्वस्यप्रत्यभिज्ञापादृष्टिसृष्टिसमर्थ
नेवस्यमाणत्वात्। अदृष्टादेकारणात्तनावस्थितत्वेनपुनरुत्थानसंभवाच्च।मिथ्यात्वमात्मान्यसर्व
स्यवृत्तिनामिथ्यामात्रवृत्तित्वात्।युक्तिरूपत्वदृष्टिरूपत्वेनमिथ्यात्वन्पूनरवृत्तित्वस्योपाधित्वात्।मि
थ्यात्वंवसद्विलक्षणत्वंसद्विलक्षणत्वमात्रंवा।आद्येसिद्धसाधनंतस्यात्मान्यसर्वमध्यप
तितासद्वृत्तित्वाभावात्।द्वितीयेतुमिथ्यात्वहेतौमिथ्यापदस्यसद्विलक्षणपरत्वेस्वरूपा
सिद्धिः।सद्विलक्षणपरूपेपदेतुछलसाधारणसद्विलक्षणो।नराश्वत्रित्वरूपहेत्वभावात्
।तस्यापिसद्विलक्षणपमात्रपरत्वेसंदिग्धानैकांतिकतासाध्याभाववत्सामानेदेहतुसंदेहात्।अ
प्रयोजकत्वादिकंचपूर्वोक्तंदूषणमवर्त्तत एव।आत्मापरमार्थसद्रूपःपदार्थत्वादात्मव
त्।नचकल्पितात्मप्रतियोगिकत्वेनाप्यंतरंकल्पितमिथ्यात्वेनमिथ्यात्वानुमानेपिसिद्धसा
धनतापत्तेरित्यपिनाव्यवस्थितकपदार्थमात्रपसिद्धसाधनेतिप्रसंगाभावात्।आनंदत्वस्योपाधि
त्वाच्च।आत्मापावत्स्वस्वरूपमनुवर्त्तमानः।नात्मवान्पावत्स्वरूपमनुवर्त्तमानभावरूपाना

स्वतानावाध्यानात्मवान्।

त्मवान्नात्मस्वरूपानाबाध्यावद्रूपानात्मवान्वा।पदार्थत्वात्।भावत्वाद्घटवत्।अत्रपंचमप्रकार
विधानिरत्यपुपगमपक्षेसिद्धसाधनपरिहारपक्षाभावरूपपदत्वेपिमंदेपावत्स्वरूप
मित्यस्यपक्षिचित्स्वरूपपरत्वेसिद्धिसाधनात्।अथस्वरूपपरत्वेसाध्याप्रसिद्धिः।नहिपावत्आत्म
स्वरूपमनुवर्त्तमानानात्मप्रसिद्धेस्ति।तथासत्यनुमानवैयर्थ्यात्।अथस्वरूपपदस्यसमभि
व्याहृतपरत्वाद्व्याप्तिग्रहदशायांदृष्टांतस्वरूपेपक्षधर्मताग्रहदशायांपावत्स्वरूपमेवप्राप्य
तइतिनसाध्याप्रसिद्धिर्नवासिद्धसाधनमितिचेत्।नराश्वस्वभावोपन्यासस्यानुमानेनुपयोगा
त्स्वरूपानाबाध्येत्यत्रस्वशब्देपितुल्योदोषः।अतएवविमतावंधनिवृत्तिः।स्वप्रतियोगिविषय
विषयकशानाबाध्यानात्मसमानकालीना।उक्तशानाबाध्यभावरूपानात्मसमानकालीनावाबं
धनिवृत्तित्वात्।निगडबंधनिवृत्तिवदित्यपिनिरस्तं।पक्षदृष्टांतयोर्वैपदार्थस्यैकस्याभावेनस्व
रूपासिद्धिसाधनवैकल्यात्पतत्यपात्।स्वपदेवोक्तःसाध्याप्रसिद्धिदोषः।हेतौचबंधेतिविशेषणा
वैयर्थ्याच्च।व्याप्तिसिद्धिः।अप्रयोजकत्वंच।कस्याश्चिन्निवृत्तेरात्मसमानकालीनत्वदर्श

नं निवृत्तिमात्रस्य तथात्वसाधने। संसारकालीनतापदुःखनिवृत्तेः समानाधिकरणदुःखप्रागभावका
लीनत्वदृष्टान्तमिव दुःखनिवृत्तिमात्रस्य तथात्वसाधने। ननु एवं सामान्यानुमानेषु निराकृतेषु विशे
षानुमानेभ्यो विषयति आत्मधीर्न स्वविषयविषयकधीबाध्या धीत्वाच्छुक्तिधीवद्दृष्टापि बाल्याभा
षितं स्वविरोध्यविषयकत्वस्योपाधित्वात्। अं घोपं रूपज्ञानवानित्यं धस्य रूपविषयतपाकल्पि
तं पतद्ज्ञानं तस्य रूपं तं धगम्यमिति स्वविषयविषयकप्रत्ययबाध्यत्वदृष्टेनेत्यपि वाच्यं क
ल्पितत्वात्तत्रतद्बाधने प्रकृते पि वृत्तेः कल्पितत्वं समं। धीपदेनचैतन्यमात्रविवक्षायां तु सिद्धसाध
नमेव आत्माधिष्ठानकभ्रमहेतुः। न स्वकार्ये भ्रमाधिष्ठानज्ञानबाध्यः। भ्रमहेतुत्वात्। एवं त
देवं यथा शुक्त्यधिष्ठानकभ्रमहेतुकाबाहीत्यपि न साधु। यावत्तत्काराधिष्ठानज्ञानानव
धित्वस्य स्वकार्ये भ्रमाधिष्ठानानारोपितत्वस्योपाधित्वात्। दृष्टहेतोषादुपत्वाद्दोषाकवि
कल्पनातेन च वाकविकल्पदोषेण शुक्त्यधिष्ठानकल्पनात्तत्राधिष्ठानज्ञानेन च कवि
कल्पस्योरुभयोरपि बाधदृष्टेः। न च श्रिवाणश्चे। ब्रह्मान्यानादिपरमार्थसत्त्वं अनादित्वाद्ब्र

ह्मवद्दृष्टापि न जेदध्वंसप्रतियोगित्वस्योपाधित्वात्। ब्रह्मदेशकालासंबद्धनावतिष्ठते प्रदार्थत्वात्घटव
द्दृष्टापि न कालसंबंधं विना नावतिष्ठत इत्यस्य पक्षे ब्रह्मतदावरणकालसंबंधद्वये वैरूप्याव्याप्तिरर्थः
तथा च सिद्धसाधनं न हि यस्मिन्काले ब्रह्मतस्मिन्काले ब्रह्मणः कालसंबंधो नास्ति एवं पत्रा
त्रकालसंबंधद्वयेति दृष्टिकव्याप्त्या वापि सिद्धसाधनं। न हि देशः कालासंबद्धः कश्चिदस्ति। परमार्थ
तु न देशो न कालः इति सुस्थिरं सिद्धसाधनं। ब्रह्मान्यदेकमप्यं धर्मादिपरमार्थसत्त्वं श्रुतितात्पर्य
विषयत्वात्ब्रह्मवद्दृष्टापि न साधु। परमार्थिकत्वेन श्रुतितात्पर्यविषयत्वस्योपाधित्वात्। सा
हि वेदांसुखादिपरमार्थसत्। अतिषेधात्वेतद्वेधात्मन्यज्ञानं प्रति साक्षाद्विषयत्वात्। आत्म
वद्दृष्टापि न शुक्तिरूप्यादिषु व्यभिचारात्। ते षां दोषजन्यवृत्तिविषयत्वे पि दोषाजन्यसाक्षिविषय
त्वात्। शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वानभ्युपगमे दृष्टांतस्य साधनविकलत्वात्। दोषजन्यज्ञानाविषयत्व
विवक्षायां चासिद्धेः हेतुः। साक्षात्वच्छेदिकायां अविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वात्। असद्वा चारणाद्यानां
मकविकल्पस्य दोषाजन्यत्वेनासत्त्वेपि व्यभिचारश्च। आत्मनो वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे दोषजन्यदृ

सत्त्वे वा विभ्रम विषयत्वासाधनविकलोदृष्टांतः तदनभ्युपगमे त्वविषयत्वमात्रस्यैव परमार्थसाधक
त्वोपपत्तौ हेत्वजन्यत्वस्यानेतिविशेषणवैयर्थ्याद्व्याप्यत्वासिद्धिः। तावन्मात्रं वपक्षे स्वरूपासिद्धिरित्यन्य
त्र विस्तरः। विमतं परमार्थसत् स्वविषयज्ञानात्पूर्वभाविज्ञानवद्दिसंपि नादृष्टिसृष्टिपक्षे सिद्धेः वि
षमव्याप्तस्यानादित्वस्योपाधित्वाच्च। अन्योन्याभावातिरिक्तं तत् घटसमानाधिकरणे तत् घट
प्रतिपोगिकाभावत्वं॥ एतत्घटसमानकालीनावृत्तिः। अन्योन्याभातिरिक्तं तद्घटसमानाधिकर
णे तद्घटप्रतिपोगिकाभावमात्रवृत्तित्वात्। एतत्घटप्रागभावत्ववत्। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावपक्षे व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नेत्यपि विशेषणीयं। अत्र च स्वसमानाधिकरणः स्वसमा
नकालीनोपात्तभावस्तद्प्रतिपोगित्वलक्षणस्य त्वसिद्धिरित्यपि न साध्यसाधनावच्छिन्नसा
ध्यव्यापकस्यैतद्घटप्रतिपोगिकत्वस्य तदन्यतदन्यतरमात्रवृत्तित्वस्योपाधित्वात् न च पक्षीकृतध
र्मस्यासंताभाववृत्तित्वसंदेहे साधनाव्यापकत्वसंदेहः इति वाच्यं। विपक्षबाधकतर्कानवतारद
शायां संदिग्धोपाधेरपि दूषणत्वसंभवात् घटासंताभावत्वे व्यभिचारात्। संयोगसंबंधेन घ

४न्यत्वात्तथा

टवत्यपि भूतले समवायसंबंधेन घटासंताभावस्य सत्त्वात् साध्याभाववति तत्र हेतोरभावे सिद्धमतिवि
स्तरेण॥ इत्थं द्वैतसिद्धेर्विश्वसत्त्वानुमानभंगः॥ ६॥ अस्त्वेवं विशेषतोनुमानानि ब्रह्मस्थानेतु
राबाध्यब्रह्मान्यासत्त्वानधिकरणत्वं। परमार्थिकसत्त्वाधिकरणावृत्ति ब्रह्मावृत्तित्वात् युक्ति
रूपं [illegible] परमार्थसद्भेदवद्भिन्नं [illegible] स्वप्नवत् परमार्थसत्त्वे स्व
समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतिपोगपवृत्ति सहितरावृत्तित्वात् ब्रह्मत्वं। एकत्वं वास
त्वद्व्यापकसमानाधिकरणत्वात्। असद्वैलक्षण्यवत् व्याप्तिवृत्तिघटादिनन्योन्याभा
वातिरिक्तसमानाधिकरणाभावमात्रप्रतिपोगी। अभावप्रतिपोगित्वात्। अभिधेयवत्। अभिधेय
त्वं हि परमते केवलान्वयिस्वान्योन्याभावमात्रप्रतिपोगित्वं स्वसमानाधिकरणएव अस्मन्म
ते तु अभिधेयत्वे नोभयथापि साध्यवैकल्यं। असंताभावः प्रतिपोगपरावच्छिन्नवृत्तिः। नित्याभा
वत्वात्। अन्योन्याभाववत्। असंताभावत्वं प्रतिपोगपरोपाधिकरणवृत्तिमात्रवृत्तिः प्र
तिपोगपवच्छिन्नवृत्तिमात्रवृत्तिर्वा। नित्याभावकालीनतद्घटप्रतिपोगिकाभाववृत्तित्वात्।

१ मात्रवृत्तित्वात् अन्योन्याभावत्ववत् घटासंताभावत्वं प्रतिपोगिजनकाभावसमानाधिकरणवृत्ति एतत्कपालसमान

प्रमेयत्ववत्-एतत्कपालमेतद्घटत्वंतत्ताभावाधिकरणं। आधारत्वात् पटादिवत्। ब्रह्मत्वं न परमार्थसत्
न्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं ब्रह्मवन्नित्यत्वात्। सद्वैलक्षण्यवत्-परमार्थसत्प्रतियो
गिकोभेदो न परमार्थसन्निष्ठः। परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वात्। परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि
काभाववत्। भेदत्वावच्छिन्नं-सद्विलक्षणप्रतियोग्यधिकरणान्यतरवत्। अभाववत्वात्। रजत
किरूप्यप्रतियोगिकाभाववत्। परमार्थसन्निष्ठो भेदः। न परमार्थसत्प्रतियोगिकः। परमार्थ
सदधिकरणकत्वात्। शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकभेदवत्। मिथ्यात्वं ब्रह्मतुच्छाभपातिरिक्तत्व
व्यापकं सकलमिथ्यावृत्तित्वात्-मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वा
द्वैतरूपत्ववत्। द्वैतरूपत्वं परमार्थसद्वृत्ति। अभिधेयमात्रवृत्तित्वात्। शुक्तिरूप्यत्ववत्। द्वै
तरूपत्वं परमार्थसद्भिन्नत्वव्याप्यं। द्वैतरूपं न शशवृत्तिधर्मत्वात्। प्रातिभासिकत्ववत्। उभयसिद्ध
मसद्विलक्षणं मिथ्यात्वासमानाधिकरणधर्मानधिकरणं। आधारत्वात्। शुक्तिरूप्यवत्-
प्रतियोग्यवच्छिन्नो देशः। असंताभा। वा अपः। आधारत्वात्। [illegible] कालवत्। [illegible] सत्त्वावच्छि

डाक्टर भाऊदाजी दत्तात्रय संग्रहालय
DR. BHAU DAJI

न्नं परमार्थसत्त्वाधिकरणप्रतियोगिकभेदत्वावच्छिन्नरहितं परमार्थसत्त्वात्-परमार्थसत्त्ववच्छिन्नवत्।
परमार्थसति परमार्थसद्देशीकपटादिमति सभेदो न परमार्थसत्त्वावच्छिन्नत्वनिष्ठः। किंतु घटत्वाद्य
वच्छिन्नत्वनिष्ठ एव। शुक्तिरूप्यं मिथ्यात्वेन प्रपंचान्तर्भवति। व्यवहारविषयत्वात्। ब्रह्मवत्। साध्यस
त्वमत्र त्रेधा। स्वमिथ्यात्वेन उभयोर्मिथ्यात्वेन वा उभयोर्मिथ्यात्वेन वा। तत्रांतिमपक्षस्यासंभवात्-
पक्षे साध्यसिद्धिपर्यवसानं। प्रथमपक्षेण दृष्टांतेन प्रथमपक्षेणेति विदेकः। विमतं मिथ्या मोक्षहेतु
ज्ञानाविषयपक्षे सत्यसदन्यत्वात्। शुक्तिरूप्यवत्। मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वं परमार्थसत्त्वव्याप
कं। परमार्थसत्त्वसमानाधिकरणत्वात्। पारमार्थिकत्वेन श्रुतितात्पर्यविषयत्ववत्। एतत्पटा
त्यंताभावः। एतत्पटत्वं तु निष्ठः एतत्पटत्वाद्यभावात्। एतत्पटान्योन्याभाववत्। तंतुनाशतत्पटत्वा
द्यास्यकदापि तंतुवृत्तिता नास्तीति तत्र प्रमाणं वारणा पानादिपदं। पस्यपटस्यांशे पटविभागे
नाशस्तदत्यंताभावस्य पक्षत्वे त्वनादिपदमनादेयमेव। अत्र वेतत्पटप्रतियोगिकात्यंता
भावत्वावच्छिन्नस्य पक्षीकरणान्न संबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः। दृश्यत्वात्-समवायसंबंधावच्छिन्नेऽधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वं

चारः॥ कार्यकारणयोर्भेदेन च पटोपादानसिद्धसाधना१

दिदूषणानि प्रागेव तत्प्रदीपिकानुमानोपनोपन्यासे निराकृतानि। पक्षासमवायसंबंधावौपमित
तत्पराप्तेतभाक्। एतत्रंतु निष्कृष्टपटप्रतिपोगिकाप्तेताश्रावत्वात् संबंधांतरावच्छिन्नेतत्पराप्ते
ताभाववद्दिति विशिष्टानुमानं॥ अव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणत्वे सत्यकरूपसृतावच्छेदकवत्स्वसं
मानाधिकरणाप्तेताभावप्रतिपोगिअनात्मत्वात्। सेपोगवप्रेगितपासाधास्येवसत्वात्। न चा
प्तेताभावस्याप्तेताभावे तत्प्रतिपोगित्वलक्षणमिष्यत्वासिद्धिरिति वाच्यं। अवेभावप्रतिपोगित्व
स्यभावगताभावप्रतिपोगित्वाविरोधित्वात् प्रागभावस्याप्तेताभावप्रतिपोगित्वेपि। तत्प्रति
पोगित्वस्य घटादौ सर्वसिद्धित्वात्। उपपादितं चैतन्मिथ्यात्वमिथ्यात्वे। अत्रचाव्याप्यवृत्ति
त्वानधिकरणाद्वेनएकदेशावच्छेदेनाविद्यमानत्वं पक्षविशेषणं विवक्षितं तेन स्वसमाना
धिकरणाप्तेताभावप्रतिपोगित्वोक्तेर्बाधः। अवयवावृत्तित्वानधिकरणत्वोक्तौ चयद्वीनाम
पक्षत्वापत्तिरितिदूषणद्वयमपास्तं। अनात्मत्वहेतुस्तु व्याख्याने नैव व्याख्यातः। अतएव नि
त्यद्रव्यान्यद्व्याप्यवृत्तित्वानधिकरणमुक्तपक्षत्वावच्छेदकवत्। केवलान्वयप्तेताभावप्रति

८ तः नच विश्वाप्तेताभावे समिचारः। तस्याधिकरणस्वरूपत्वेऽनात्मत्वहेतोरेवाभावात्। अतिरिक्तत्वे तस्यमिथ्या
त्वेनात्यंताभावसिद्धेः ८

पोगिपक्षपर्यवसानात्। निसद्रव्यवद्दिस्यपिसाधुदृष्टांतश्चायं परीत्यास्वमतेतु गुणक्रियारूप्यवद्दिस्येवान
वस्वरूपेणाप्तेताभावप्रतिपोगित्वे प्तेताप्तत्वापातात्सद्धेतुलक्षणप्रयोजकाभावाद्दिति वाच्यं उप
पत्तिवत्योरन्यतरप्रतिपोगित्वेन परिमाणात्। आत्मत्वावच्छिन्नधर्मिकोभेदः। नपरमार्थसत्प्रतिपोगि
कःभेदः आत्माप्रतिपोगिकत्वात्। गुणक्रियारूप्यप्रतिपोगिकभेदवत्। न च घटपटसंयोगेनिचारः। हेतु
मत्त्वापत्तिर्वीजांकुरादिवत्साधासंदेहस्यादोषत्वात्। एवमन्यपिप्रापेणापश्चोचितभावरणीपाविप
श्चिमिरितिदिक्। हेतवोभीष्टसिद्ध्यर्थसंपंचोबहवश्चनः। अत्राः परस्पदुष्टाश्चेत्तत्रस्पष्टमुद्दीरितं
। अभीष्टसिद्धावनुकूलानकेवलाधत्तेवात्रपपरीक्ष्यपलात्। प्रवक्षातेदोषगणः परेषां नस्वदृनो
पंतुमधुनैव॥ इत्यद्वैविश्वसीभिः समाम्यक्त्वादिक्रमिभिः। असत्समप्रतिपंतेतगाद्दुरनाच्च
रमिभिरमरतिभिः। नाभावनुपलब्धेः। वैषम्याद्भुनस्वप्नाद्विद्दिस्यादिसूत्रेश्च विश्वसत्यत्वप्रति
पादनादिति चेत्न अतेस्तत्रनात्यंताभावात्। तथाहि विश्वसत्यं मध्यवोनापुवोरिदाप्श्चनप्र
मिरोमिश्रनंवा। अछेद्रब्रह्मलक्षणस्यनिहविर्नान्नंपुनेवचांनिगतमिति क्रमसंहिताद्वितीयाष्टक

४ तस्मिन्नौ विश्वमिथ्यात्वेविरोधतोऽनुमानानि। नन्वनुशरीरबाधः। तथाहि विश्वसत्यं यद्विरोधमत्यमितन्नमोघंयथातथा
द्विना१

स्यावाक्यस्यापमर्थः। हे इंद्राब्रह्मणस्पती मघवानौ मघवानौ धनवंतौ। मघमिति धननामसु पठितं। विश्वं सर्वं सत्यं कर्मसम्भवं वात्। फलस्यावश्यंभावित्वाद्वा। तद्दृष्टं कर्म पुवोरिति पुवयोः द्विवचनं अवधारणे वा। पुवामेवोद्दिश्य सर्वाणि कर्माण्यनुष्ठेयानीत्यर्थः। अपो व्यापनशीलाद्देवताः। वने सेवतं पदद्वयसमुदायः एकपदं वा ध्यापकसंप्रदायमिदं वा पुवयोः व्रतं संकल्पं। कर्म वानप्रमितं। नहि संतिमिदं हिंसायाः क्रयादिकं किं तु अनुमोदं तदुक्तिपावत्। नोस्माकं। हविर्दध्यादिकं। अन्नं च पुरोडाशादिकं च। अच्छ अभिलक्ष्य वाजिनावेगवंतावश्वाविव। पुनापुक्रौ संतौ विगातं देवयजनमागच्छतं। विगातिगतिकर्मा तत्प्रत्यादिकः। अन्नं। घासं प्रति अश्वाविवेति वा। पद्धहे इंद्राब्रह्मणस्पती। विश्वं सर्वं सत्यं सत्यत्वेन परिदृश्यमानं तत्र। पुवोरिति। युवयोरेव। पुवामपि वस्तुं। अथवा पुवयोरेव विश्वं। सर्वं लोकं। सत्यं पदार्थं। पद्धहे इंद्राब्रह्मणस्पती। विद्यमानमेव वनत्वा सेवितमित्यर्थः। अपो व्यापनशीलाद्देवताः। अनुपलक्षितानि पंचभूतानि वः युवयोर्व्रतं। तद्गाद्रुत्यादिनाख्यं कर्म नहिंसंति। इत्यमहानुभावौ पुवांतिगातं देवयजनं पूर्वं वेत

---

१ अ० ः

चाख्येयं। तद्ब्रह्मस्तुतिपरतया नास्ति विश्वस्य सत्यत्वेनास्ति। शाक्यनाशाकोऽरुणः सुपर्णः आपो महः अनाद्यनीलः। पश्चिकेतसत्यमित्यन्नमोघं वसु स्याहं मुक्तेनोत्तरेण। तस्याप्यष्टमाष्टकस्य द्वे द्वे स्तुतिपरतया नास्ति विश्वस्य सत्यत्वेनास्ति। शाक्यः नाशाकैः शाक्यः तेन शाक्यनाचलेन। शाक्यशाक्यः। स्वशाक्यैर्वसर्वैकर्मभिः शाक्यइत्यर्थः। नहि द्रस्य साक्षात्पातरापेक्षास्तीत्यादेत्। अरुणः अरुणवर्णः सुपर्णः। कश्चित्तु सुपर्णः पक्षी आ छ्यतीत्यध्यासः। उपसर्गश्रुतेः पोमहो महानुभावः। विक्रांतः सनातनः पुराणः। अनीलः अनीडः। नीडस्याकर्त्ता नहि द्रोणिवत् कुत्रचिदपि पक्षिणि केतनं कर्मेति। एकं सुपर्णरूपं परत्वाद्धिरूपं द्रमाहः सद्रा इदमिदानीं कर्त्रेयमिपत्रं चिकेतः ज्ञातानातिनत्। सत्यमिति सत्यमेव नमोघेनव्यर्थं स्याहं स्यां। वसु निवासार्थं नंजेताप्रपतिशत्रुभ्यः सकाशात्। तत्र अपिहाताद्दहाति चस्तोत्रभ्यः। तेतामेव दाते ति तृणं तेनमलोकेविषयेप्रतिषेधः एवमेवान्यदपि सत्यप्रतिपादकमुत्तरं। पाथात व्यतीर्थानूद्यदधादिस्यपि वाक्यं प्रपंचसत्यत्वे प्रमाणं। तस्य पूर्वं सृष्टप्रकारेण सर्वं नम

र्थेनिनु ज्ञगतसत्त्वं ज्ञमतवस्त्वनुगतसत्त्वं वा। पत्रचाद्दिपरत्वं नास्ति। तत्रापि प्रत्य
क्षसिद्धानुवादकतपाग्निहिंसस्य मेघत्वमित्यादिवाक्यवन्नतत्परत्वं। नच त्वन्मते सर्वत्र ब्रह्मत्वस
त्त्वस्यैव स्फुरणात्रद्दतिरिक्तस्य कालत्रयाबाध्यत्वरूपस्य घटादिसत्त्वस्य प्रत्यक्षेणाप्राप्तेस्तद्बा
धकत्वेन श्रुतेर्नानुवादकत्वमिति वाच्यं। तत्रसत्त्वबाधपुरःसरत्वाद्ब्रह्मसत्त्वस्फुरणाभ्युपगम
स्य। तत्रैव सत्यादिपदवृत्तिस्वीकारेण तद्दतिरिक्तविश्वसत्त्वस्य बाधो धाविषयत्वेन तद्
द्दापानुवादकत्वापरिहारात्। अथ पृथिवीतरभिन्नानहिंस्यानि सर्वभूतानीत्यादौ धर्मद्वा
कत्वेप्रत्यक्षेण प्राप्तेऽपि द्वावेकदेशौ वाक्यांतरेण विधेयसिद्धावपि सर्वत्रासिद्धत्वाद्ध्यानु
नुवादकं। तथा विश्वमात्रं सत्यत्वस्य प्रत्यक्षेणाप्राप्तत्वान्नानुवादकत्वमिति। मैवं। दृ
ष्टांते हि पृथिवीत्वं हिंसात्वं चैकेनुगतो धर्मः इति तद्वच्छेदेन विधेयस्याप्राप्तत्वेन तत्र तत्तु
वादकत्वं पुनः। इह तु विश्वत्वं नामनैको धर्मोस्ति। किंतु विश्वशब्दः सर्वनामत्वान्नैतत्तेन स्व
रूपेण घटपटादिनामुपस्थापकः। तेषु प्रत्येकं सत्त्वं गृहीतमेवेति कथं नानुवादकत्वं। प्रकारवै

लक्षण्याभावात्। नच्चैकत्रास्त्यस्य विधिवाक्ये कर्मणि शब्दांतरस्य विधिवाक्यस्य पुरुषांतरं प्रतीत्य
पेन पुंसा वादिविप्रतिपत्तिनाघटादिसत्त्वप्रत्यक्षेणननिषीनां प्रत्यक्षत्वेन नानुवादकत्वमिति
वाच्यं। एवं सत्यनुवादस्यत्वस्यैवाभावप्रसंगात्। नच सर्वविधिवाक्यस्य दमेवोद्धरणासर्वविधिवाद
स्यनिश्चितुमशक्यत्वात्। पुरोवादपूर्वकत्वाद्दनुवादस्यात्वं पुरोवादस्यैवाभावात्प्र
शब्दांतरस्य वाक्यस्यानुवादकत्वप्रसंगः। पत्रुरुद्धारणपक्षाभ्युपेहेतिन्नात्मनो बाधिकाप्रा
प्तस्तेषोपलब्धव्यस्यादिश्रुतेः प्रत्यक्षप्राप्तानुवादित्वमाशंक्य वादिविप्रतिपत्तिदर्शना
द्दिनातत्परिहारं। तथाचप्रत्यक्षसिद्धसत्त्ववादकत्वेपि वादिविप्रतिपत्तिनिरासार्थकत्वेनाननु
वादकत्वं प्रकृतेपि स्फुटं। तदपुनः। भाष्यार्थीनवबोधात्। यथा हितत्रवादिविप्रतिपत्तिदर्शनेन
दृष्टव्यतिरिक्तत्वेनात्मनः प्रत्यक्षतैवनास्ति। अन्यथाप्रत्यक्षप्राप्तेपि वादिनश्चावाकादेस्तत्र
विप्रतिपत्तिर्नस्यादिस्फुटं। नुवादिविप्रतिपत्तिनिरासेनास्तीत्यादेः सार्थकत्वमननुवादकत्वं
वा। तथाचोक्तं तत्रैव तस्यननांतसंबंधात्मास्तित्वेनांतरेणानिष्टत्वेपि परिसरविरोधो पा

येवशात्स्वंप्रवर्त्तन्तइति। ननुवातुर्मास्यमध्यापर्वणोर्ध्वपोःप्रणयंतीवा कास्यर्वेदकप्राप्तानिप्रणयन
व्यतिरिक्तानिप्रणयनविधापकत्वंतत्सत्यत्वप्राप्तव्यावहारिकसत्वविलक्षणत्रिकालनिषेधा
प्रतियोगित्वरूपसत्वप्रमापकत्वंप्रकृतेस्त्रितिचेत्। नत्रैकालिकसत्वनिषेधकश्रुतिविरोधे
नविश्वसत्यत्वश्रुतेस्त्रैकालिकसत्वपरत्वाभावात्। नचवैपरीत्यमेवकिंनस्याद्विनिगमका
भावादितिवाच्यं। तात्पर्यान्यथानुपपत्तिसामान्यमेवविनिगमकत्वात्। अद्वैतश्रुतिर्हिष
ड्विधलिंगतात्पर्यपेता। तत्रत्रिविधंतात्पर्यलिंगंप्रामाण्यशरीरघटकमर्थनिष्ठं। अप्राप्त
त्वमबाधितत्वंप्रयोजनवत्त्वंच। त्रिविधंतुशब्दनिष्ठमतिप्रसंगवारद्वैतमेवंप्रत्यक्षत्वात्। मा
कंउपक्रमोपसंहारयोरेकरूप्यं। अभ्यासः। अपूर्वतादृश्चेति। तत्रशब्दनिष्ठलिंगत्रयेणा
वन्नविवादः। सर्वासामेवोपनिषत्सांतरासिद्धतपामोक्षहेतुज्ञानविषयतपावाप्तत्वं
सप्रयोजनत्वंचनिर्विवादमेव। अबाधितत्वमात्रंसंदिग्धं। तस्यान्यथानुपपत्तिगतिसा
मान्याभ्यांचनिर्णीयते। नहिसर्वप्रपंचनिषेधरूपमद्वैतंव्यावहारिकंप्रामाण्यं। परस्पर

१ येवतत्रश्रुतेर्व्यावहारिकप्रामाण्यंस्याद्द्वैतस्यत्रतात्त्विकमेवप्रामाण्यंद्वैतसत्यत्वंतुव्यावहारिकंकृतंतत्रनश्रुतेस्तात्त्विकत्वं

विरुद्धयोस्तात्त्विकत्वायोगात्। वस्तुनिवचिकल्पासंभवात्। तात्त्विकव्यावहारिकप्रामाण्यभेदेनच
व्यवस्थोपपत्तेः। श्रुतिपरत्वेनावधारितस्यविश्वसत्यत्वस्यचान्यथाव्याख्यानमुचितत्वात्
। तथाहिवस्तुधर्महिसामानाधिकरण्यं। अध्यासेदृष्टंतमित्यादौ। बाधापांस्थाणुःपुमानित्ये
वमादौ। विशेषणविशेष्यभावेननीलमुत्पलमित्यादौ। अभेदेनतत्त्वमसीत्यादौ। अत्रबाधा
पामध्यासेवासामानाधिकरण्यपोपपत्तेर्नसत्यत्वबोधकश्रुतेः। षड्विधतात्पर्यलिंगोपे
ताद्वैतश्रुतिबाधकत्वं। ननुआत्मनआनंदत्वबोधिकाश्रुतिरपिसुखंसुप्तोस्मीतिसाक्षि
प्रत्यक्षसिद्धानंदानुवादिनीसत्यश्रुतिवन्नवेदितिचेत्। नसाक्षिणउपहितानंदविषयत्वेन
श्रुतेश्चनिरुपाधिकानंदविषयत्वेनभिन्नविषयत्वादनुवादत्वायोगात्। नहिस्वरूपानंदे
परत्वेतेस्वरूपंचाज्ञानोपहितमेवसाक्षिविषयः। ननुतत्त्वमसीत्यादौनवक्तृत्वोपदेशवत्
पिपासितस्यतत्त्वगोचरप्रमाणसंपूर्णवत्त्वाद्येकेषड्विधलिंगतात्पर्यवत्। भावरूपाज्ञा
नप्रत्यक्षसिद्धतमआसीदित्यादिश्रुतिवत्सत्यश्रुतिर्हार्दार्थेतिचेत्। अत्रोपप्राहिप्रत्य

स्प्राप्तेदृष्टार्थमप्यानपेक्षणात्। पिपासितस्य ग्राह्यलिंगानंतरं तत्प्रत्यक्षमपेक्षितं। नतु प्रत्यक्षा
नंतरं ग्राह्यलिंगे॥ न च तर्हि तमश्रावीद्दिव्यादेर्नैकिंचिद्दृष्टेष्टमिति प्रत्यक्षसिद्धाप्यानस्यार्थत्वेन
स्यादिति वाच्यं। तमश्रावीदित्यस्य सृष्टिपूर्वककालसंबंधित्वेनाप्यानग्राहितया सुषुप्तिकाल
संबंधित्वेनाप्यानग्राहकं प्रत्यक्षमपेक्ष्यमित्रविषयत्वेनैव प्रामाण्यसंभवात्। तिनुषद्विंशतिरस्य
वंक्रपद्रतिमंत्रस्याश्वमेधे चोदकप्राप्तस्य चतुस्त्रिंशद्वा त्रिंशद्वा दृष्टबंधादेरिति वैशेषिकमंत्रेण
पोहितस्य षड्विंशतिरित्यवबूपाहितिवचनवत्। प्रत्यक्षप्राप्तजगत्सत्यत्वस्य। मिथ्यात्वश्रुत्यापा
ततो पोहितस्य प्रतिप्रसवार्थं सत्यश्रुतिरिति चेत्। न मिथ्यात्वश्रुतेः प्रत्यक्षबाधकत्वाभ्युपगमे
तस्याः प्रबलत्वेन तद्विरोधात्। सत्यत्वश्रुतेरल्पपरत्वाद्देवताधिकरणन्यायासंभवाच्च प्र
तिप्रसवार्थत्वस्य चक्रुमशक्यत्वात्। ननु सत्यप्रत्यक्षप्रमाण्येते नैव मिथ्यात्वश्रुत्यनुमा
नाद्विबाधः। तद्प्रामाण्येन तेन सत्यश्रुतेरनुवादत्वमिति चेत्। प्रत्यक्षाप्रामाण्येपि तत्सि
द्धबोधकस्यानुवादत्वसंभवात्। न हि प्रमितप्रमापकत्वमनुवादकत्वं। किंतु पश्चाद्बोधक

त्वमात्रं। पश्चात्त्वं प्रमाणावधिकमप्रमाण्यावधिकं चेति नकश्चिद्विशेषः। न च श्रुतेः सर्वसिद्धप्रमा
णभावापाः सहर्थत्वापानानुवादकत्वापवप्रत्यक्षप्राप्ततात्त्विकसत्त्वविषयत्वमावश्यकं वक्तव्यं।
तथा वा प्रमाणेन प्रत्यक्षे एकरूपं श्रुतेरनुवादकत्वमिति वाच्यं। सत्यत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि
वाक्यार्थस्य क्रियादिसमभिव्याहारसिद्धस्यापूर्वत्वेन तद्विषयतयैव ननु वादकत्वापपत्ते
र्वेदश्रुतिविरुद्धतात्त्विकश्रमाधिष्ठानत्वेन। लिंगेन च मिथ्यात्वस्य दृष्टत्वाद्यनुमानेन श्रवे
दमूलप्रयाणानां सत्यविषयत्वकल्पनापास्तदर्थमपोगात्। परमार्थसद्विषयतातु सर्वश्रुती
नां शुद्धब्रह्मतात्पर्यकत्वेनैव श्रवांतरतात्पर्यमादाय व्यावहारिकसद्विषयतेति कर्मकांडप्रा
माण्योपपादनेवद्यपत्तेनच प्रत्यक्षस्वप्रमाण्यं श्रुतिसंवादमपेक्षतइति ततेन श्रुतेर
न नुवादकत्वं। अन्यथा सत्यं ज्ञानमिति नेहनानेत्यादिश्रुतिरपि अनुवादिनी स्यात्। ब्रह्मस
त्यस्य लोकतो दिविज्ञानवाहिता च प्राप्तेरिति वाच्यं। पदिहदृष्टेप्यर्थप्रत्यक्षस्वप्रामाण्य
निर्णयापाश्रुतिसंवादमपेक्षते मतद्वा श्रुतिसंवादनिरपेक्षत्वे श्रुतिसंवादविरहिणि दृष्टेकु

त्वापि निःशंकं सिद्धिप्रसत्वेन तु अवलत्वहिंसत्वश्रुतेर्मोक्षांतरप्राप्तविषयत्वेन निषेधश्रुतेश्च
प्राप्तविषयत्वेन तु अबलत्वाभावाच्च। अत एव निषेधवाक्यप्रावश्यात्वदनुरोधेनेतरस्त्रीप
ते। अथाप्राप्तान्यप्राप्तार्थत्वे प्यलौकिकस्यापश्चनप्रपिपांतीत्यादिपदार्थसंसर्गस्याविधेयस्य
सत्यमित्याद्यपि। न सत्त्वेनासद्व्यवहार इति। असद्वा इदमग्र आसीदिति च। निषेधापसनुघटः। स
द्दृष्टानं सत्सुखस्फुरणमित्यादिसिद्धब्रह्मसत्वानुवादित्वादिति चेत्। न ब्रह्मत्वसामानाधि
करण्येन सत्वस्य प्रत्यक्षादिभ्योऽप्राप्ते। शून्यवादप्रसंगेन तस्य निषेधायोगाच्च। दृष्टं सर्वं ब्रह्म
मात्रमेवेत्यनुवादलिंगसमत्वेन कल्पनाच्च। एवमानंदश्रुतेरपि अदुःखमसुखं सममिति
निषेधापनप्रत्यक्षप्राप्तानंदानुवादित्वं। दुःखसंहर्षेण सुखस्यापि वैषयिकस्यैव ग्रह
णं न तन्निषेधापब्रह्मरूपसुखानुवादायोगात्। एतच्च सर्वं मुक्तिविवरणे निष्प्रपंचतायाः
पुरुषार्थत्वदर्शनादिति। अनिष्प्रपंचतान पुरुषार्थः। मूर्छायां तत्वदर्शनात्। न च तद्दर्शन
दृष्टानमात्रं। न तु तद्भावदर्शनायां समं सुखैः। इति चेत्। न मूर्छायां स्वरूपसुखस्फुरणा

शास्त्रत्वादिवाक्यानुसारेणैव दृश्यमात्रेत्यादि। निनिषेध्यसमर्पकत्वेनैव वाक्यतां प्रतिपद्यते सुषुप्तौ निःप्र पं ३

भावात्। अथ च सूत्रं। मुग्धे पर्यसंपत्तिः परिशेषादिति। सुषुप्तिमुक्तिकालीनतिष्प्रपंचतायां स्वरूपसुखा
नुभवेन तस्याः पुरुषार्थत्वात्। तथा च श्रुतिः। द्वितीयाद्वै भयं भवतीति। अथ तस्माद्वै कामो नरमत
इति श्रुतेः। सप्रपंचतापि पुरुषार्थः। न तस्या दुःखसाधनत्वेन पुरुषार्थत्वायोगात्। कर्मकांडवद्
स्याः। श्रुतेरविवेकिपुरुषपरत्वाच्च। ननु एवं यागादिमानेप्रेरितात्वमात्वानुष्ठितेनामृतत्वमेतीति
मेदृष्टानसामोक्षहेतुत्वश्रवणात्कथं न सप्रपंचता पुरुषार्थ इति चेत्। न। मतेः पूर्वमपि प्रेर
कदृष्टकत्वेष्टेः सगुणब्रह्मज्ञानवत्प्रेरकत्वेन ब्रह्मज्ञानस्यापि परंपरयोपकारकत्वात्। ए
कधैवानुद्रष्टव्यमित्यादिवाक्यस्यारम्भादमेदृष्टानस्यैव सामोक्षहेतुत्वात्। अतएव प्रे
रकत्वदृष्टानस्य हेयत्वमुक्तं। नयोत्तरत्रापि वेदविहितविद्यात्वेनाब्रह्मणितपरापोनिमु
क्तः। तद्दानतत्वं प्रसमीक्षहेतुत्वं एतेन नेत्यनेनेति श्रुतिरेव विश्वं सत्यमिति सबाधत्वरूपबाधनिषेधा
दृष्टानस्य मोक्षहेतुत्वं एतेन नेत्यनेनेति श्रुतिरेव विश्वं सत्यमिति सबाधत्वरूपबाधनिषेधा
पविज्ञानयाहद्रिप्रोत्पविश्वनिषेधानुवादिनी किं न स्यादिति निरस्तं। भावाभावयोः पर

स्पर विरहस्तत्र वेसमो पि भावग्राहो निरपेक्षत्वान्नाभावग्रहमपेक्षते। अभावग्राहस्तु स्वप्रतिपोगिकतया
भावग्रहमपेक्षते। अतो नेति नेति श्रुतेरेव सत्त्वस्वरूपेक्षा। नतु सत्त्वश्रुतेर्नेति श्रुत्यपेक्षा। अन्य
पान्योन्याश्रयापत्तेः। ननु सर्वापवादस्यापोस्तु पर्याहिंस्यात् सर्वभूतानीति श्रुतिरविशेषप्रवृ
त्तावपि हिंसात्वसामान्यस्य प्रत्यक्षादिप्राप्तत्वान्निषेध्यो पस्थितो नाग्नीषोमीयपशुवाक्यम
पि निषेध्यसमर्पणापापेक्षते। तथा नेति नेत्यादिश्रुतिरविशेषप्रवृत्तापि प्रत्यक्षप्राप्तघटा
दिसद्वस्तुनिषेध्यमाहापनिषत्कोक्तासती न प्रत्यक्षप्राप्तधर्मी धर्मादिसत्त्वबोधिका
पि श्रुतिः सत्यमित्यादिश्रुतिमपि निषेध्यसमर्पणापापेक्षितुमर्हति। पत्रतु मानांतरेण निषे
ध्यस्याप्राप्तिस्तत्र निषेधश्रुतिर्निषेध्यसमर्पणापश्रुत्यंतरमपेक्षते एवं यथा षोडशी गृहाणा
गृहणयोः। मानांतरेण निषेध्योपस्थितावपि वाक्यापेक्षणे अग्नीषोमीयहिंसापा अपि निषे
ध्यत्वेन अधर्मत्वं स्यादिति चेन्न मैवं। अग्नीषोमीयवाक्यस्य निषेधविषयपुनर्विषयत्वे
नान्यशेषतयास्वार्थतात्पर्यत्वेन वचननिषेध्यसमर्पणद्वारेण निषेधवाक्यशेषता। विश्व

संत्यमित्यादेस्तु निषेधविषयपुनर्विषयत्वेनान्यशेषतयास्वार्थतात्पर्यत्वेन वचननिषेध्यसमर्पणद्वा
रेण निषेधवाक्यशेषतोचितैव। अतएव प्रत्यक्षप्राप्तधर्मादिसत्त्वो
पस्थापनेन वाक्यस्य साफल्यमपि। स्वार्थतात्पर्यरहितत्वेन नाग्नीषोमीयवाक्यतुल्यत्वमित्य
क्तं। अतोऽसत्यत्वादिहितो नेधर्मोऽपि श्रुत्या बाधः। अथवा व्यवहारिकसत्त्वपरेयं विश्वसत्य
त्वश्रुतिः। नच व्यावहारिकसत्त्वे सर्वो विप्रतिपन्नस्तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यं इत्याविशेषस्वर्गनरक
हिंसत्वप्रतिपादनेन तत्प्राप्तिपरिहारार्थं प्रवृत्तिनिवृत्तयोरेव तत्प्रयोजनत्वात्। व्यावहारिकत्वं
च बाह्यप्रमाणेतराबाधितत्वं नत्वबाध्यत्वं मिथ्यात्ववत्। त्रैमासिकमित्यत्र व्यावहारिकमिति। न
नु मिथ्यात्वश्रुतेर्लक्षणपाठस्य रविमात्रपरत्वेन सत्त्वबोधनाविरोधित्वमेवानः आखंडार्थत्वो
धस्य द्वितीयाभावबुद्धिद्वारत्वेन गतसत्त्वविरोधित्वात्। नच प्रपंचसत्यत्वश्रुतेरप्रामाण्य
प्रसंगः॥ अतत्त्वावेदकत्वस्यांतरतात्पर्यमात्रापेक्षत्वात्। परमातात्पर्येण तु तत्त्वावेदकत्वं

सर्वश्रुतीमपि सम। प्रातिभासिकव्यावहारिकस्य तद्वत्तित्प्रकारकत्वाद्विरूपस्य निरुक्त
त्वेमत्राकत्वात् संव्यावहारिकं प्रामाण्यमपि सव्याहतमिव। अद्वैतदृष्टमग्र आसीदित्यादि श्रुत्यनु
रोधेनापि तत्सत्यमित्यादि श्रुतिर्ब्रह्मणि व्यावहारिकसत्यत्वपरा। ब्रह्मणो व्यवहारातीतत्वात्।
तस्यापारमार्थत्वेन निरधिष्ठानतयाशून्यवादापत्तेः। किंचित्तत्वमगृहीत्वा बाधानुपपत्तेः। अ
तएव सत्यत्वश्रुतिविरोधेन मिथ्यात्वश्रुतिरेवाल्पपरेत्यपि न षड्विधलिंगात्तात्पर्यीयतत्वेन मि
थ्यात्वश्रुतेरनन्यपरतया प्रबलत्वात्। वैदिकतात्पर्यविषयस्य चतात्त्विकत्वनिय
मेन तात्पर्यस्थापकानामपि लिंगानामर्थतथात्वे एवमप्यवसानात्। सत्यश्रुतिवाक्यस्य प
दानां चान्यपरत्वान्नसत्वे तात्पर्यलिंगाभावः। ननु परिसत्वश्रुतिः प्रत्यक्षप्राप्यर्थत्वात्तत्त
त्वार्थपरा। तर्हि मिथ्यात्वश्रुतिरपि तद्विरुद्धार्थत्वात्तत्वार्थपरा न स्यात्। तस्मात्तद्विरोधपो
स्तात्पर्याभावहेत्वोरुभयत्रापि समत्वादिति चेन्न प्रत्यक्षापेक्षया चंद्राधिकपरिमाणबो
धकागमस्यैव मिथ्यात्वबोधकागमस्य बलवत्त्वेन प्रत्यक्षप्रत्यानुवादिसत्वश्रुत्यपेक्ष

पापि बलवत्त्वात् मुख्यार्थो प्रत्यार्थयोर्विरोधे प्रत्यार्थस्य प्राप्तविध्यर्थत्वेनान्यशेषत्वनियमाद्
प्रत्यार्थस्यैवानन्यशेषत्वेन बलवत्त्वात्। अन्यथा भयोरप्यप्रामाण्यापत्तेः। तत्र संक्षेपशारीर
कोक्ततया तत्पदेत्यादिकोर्विरुद्धभागानां गुणवादत्वेति। अतएव नानन्यशेषमिथ्यात्वश्रुति
विरोधान्नप्रत्यक्षागमितत्रिकालाबाध्यत्वस्य सत्यपरत्वगतसत्यत्वश्रुतिरिति कश्चित्। अद्वै
तश्रुतेश्चाप्राबल्ये निरवकाशत्वतात्पर्यवत्त्वादिकमेव प्रयोजकं। न निषेधवाक्यत्वं तेन नि
षेधवाक्यत्वेन प्राबल्ये किंतु द्वैतेतरद्वैविधापकात्किंत्विति सूत्रात्सामान्यतो गुण
रूपीनिषेधकं किंनिद्वेति सूत्रे बलवत्त्वस्यात्। अग्नीषोमीयवाक्यादहिंसावाक्यं। पौर्ण
मासीग्रहणवाक्यादग्रहणवाक्यं। सत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्यादसद्वादित्यादिवाक्यं बलव
त्स्यादिति परास्तं। सामान्यविशेषभावादितासावकाशानिरवकाशत्वादिरूपबलवैप
रीत्यात्। विश्वं सत्यमित्यादेस्तु व्यावहारिकसत्यविषयत्वविषयतयान्यशेषतया वसा
वकाशत्वाद्प्रागुक्तत्वात्। तस्मान्नसत्वश्रुतिविरोधः। नाप्यसत्यमप्रतिष्ठं तत्तगदाद

८ नेति चेन्न सूत्रार्थानवबोधात् । तथा हि सद्रूपाद्वस्तुनो जगत्सर्गं विदतः समन्वयस्य सर्वमसदित्यनुमानेन विरोधसंदेहे

नीश्वरं । एतादृष्टिमवष्टभ्य नष्टज्ञानोल्लबुद्धयः प्रलापिन्यः प्रतिविरोधः । सद्विविक्त्वादिनो मम
जगत्सद्वैलक्षण्यं पारीकारेण तत्प्रतिपादकस्मृतिविरोधाभावात् । ननु नाभावस्योपलब्धेः । वै
धर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति सूत्रद्वयेन जगतः पारमार्थिकसत्त्वबोधनेन विरोधः । नचानेन सू
त्रद्वयेन निरासार्थेन सद्वैलक्षण्यमात्रप्रतिपादनान्न विरोधः । अथ क्रियाकारित्वलक्षणस्या
सद्वैलक्षण्यस्य ग्रन्थवादिमते पि सत्त्वेन तन्मतनिरासार्थत्वानुपपत्तेः । निषेधाप्रतियोगित्वरूपस्या
सद्वैलक्षण्यस्य त्वया पाण्यनंगीकारात् । असद्वैलक्षण्यमात्रस्य साधने सूत्रेस्व प्रवेलक्षण्यो
पोगाच्च । व्यावहारिकत्वमात्रेण अस्य प्रवेलक्षण्यस्य तन्मतेपि सत्त्वाच्च । तदुक्तं बौद्धैः । द्वे सत्ये स
मुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना । लोकसंवृतिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः । विमतं तत्कर्मकारित्वान्नरवि
षाणवत् । कथमिति चेत् । सर्वसाधारणपानिस्तत्त्वतापोप्राप्तापोसूत्रेणपरिहारः । सतो ब्रह्मणो नाभावः
नभ्रान्तत्वमुपलब्धेः । स्वेन प्रमाणेन प्रतीतेस्तथा च किं विस्तरमार्थसद्ध्यर्थं ग्रन्थवादिनापि
स्वीकार्यं । अन्यथा बाधस्य निरवधित्वप्रसंगादिति सूत्रार्थः । सर्वं न प्रपंचमिथ्यात्वविरोधी

एतत् तद्भेदेनाभिरूपत्वात् ज्ञानाकारोर्थ इष्यतो विमतो धीनज्ञानातिरिक्तो ज्ञेयत्वाद्धीवत्
विपक्षे च ज्ञानाभावे प्यर्थभानप्रसंगो बाधकः । न हि भिन्नयोरन्यमाहात्म्यो सहोपलंभनियमो भि
तस्मान्नज्ञानातिरिक्तं सदिति सूत्रे परिहारः सूत्रं । नाभावोपलब्धेरित्यादि । बाधेन सोपाधित्वा
नुमानेन तथाभावो न सहोपलंभः । साकल्यतो बुद्धितदर्थभेदः स्यात् । अर्थभंगो भवतो चित्तुल्यः स
त्यार्थस्तु नाभावः । ज्ञानातिरिक्तस्य नासत्त्वं किंतु व्यवहारदशायां अर्थक्रियाकारित्वरूपं सत्त्व
मेवोपलब्धेः । ज्ञानातिरेकेण प्रमाणेन उपलब्धेः । स्वप्नवैधर्म्यं च बाधस्य त्वया सोपाधित्वप्रदर्शनाय
तेन बाधाभावात् सोपाधित्वाच्च प्रवीनुमेहेतुत्वं । तस्मान्नैवमपि विरोधशंका तदु
क्तं । तस्माज्ज्ञानोकारोर्थः किंतु वास्तवः । सर्वार्थक्रियाकारित्वसत्त्वे तोप्य द्वैतस्य नि
वश्च द्वैलक्षण्यं कल्पितो न परमार्थसन्निति सिद्धं । तस्य सत्त्वं न मंदूरवदिति । उक्तं चात्रामतत्व
विवेकेन ग्रासभेदमवधूय धियो सिवृत्तिसाक्षाधने नलिनि वेदनपेक्षयश्रीः ॥ नो
चेदविद्यमिदमीदृशमेव विश्वं तत्पं तपागमनस्य तु कोवकाशः इति । धर्मिग्राहकमा
नबाधश्च प्रमाणेन परिहृत इति । एवं इति विश्वमिथ्यात्वस्यागमादिबाधोद्धारः ॥ ९८ ॥

ननु सत्त्वसाधकानां मिथ्यात्वसाधकानुमानेभ्यः प्राबल्यं मिथ्यात्वसाधकप्रतिताप्युपनीतप
क्षादीनां मिथ्यात्वबोधने सर्वमिथ्यात्वासिद्धिः॥ तद्बोधने परस्परव्याहतिरप्रया
सिद्ध्यादिकं चेति चेन्न मिथ्यात्वसाधकप्रतिताप्युपनीतपक्षादीनां मिथ्यात्वबो
धने विव्याहतिस्वभावात् प्रतिताद्यभिमतपदार्थानां कालात्रयाबाध्यत्वरूपसत्त्वप्रति
पादनात् ननु धीमात्रविषयत्वमपरोक्षधीविषयत्वं सत्त्वेन तादृशधीविषय
त्वं वा साध्यकताप्रयोजकं ननु प्रथमे नित्यानां द्वितीये वा व्याप्त्यादिभ्यां सत्त्वेन ता
नमपि न तत्र प्रयोजकं वह्नित्वेन ज्ञाते पि वह्नेरदृष्टत्वदर्शनाद्वाह्नित्वेन ज्ञाते पि गुणा
पुंजेतदर्शनाच्च नापि त्रिचतुरकक्षास्वबाधितासत्त्वप्रतीतिस्तं त्रं॥ आत्मनो गौ
रवत्वे नानित्यत्वस्य नभसो नैल्यनपेनैस्पर्शवत्वस्य चापत्तेः॥ १॥

ननु साध्यत्वान्यथानुपपत्त्या परमार्थसत्त्वमायाति परमार्थसत्त्वं साध्य
ध्यत्वात् साध्यतायाः प्राक् सत्त्वघटितत्वात्॥ ५ इदं बोध्यं त्रमं नदृष्टेः॥
सप्रतिपक्षस॰

।तथा वोक्तं। बाधितोपस्थीयमानैर्व्यवहारिकमानतामानानां तात्त्विकं किंचिद्धस्त्वनाश्रित्य दुर्ने
ति। नापि स्वप्रवेधर्मीक्रयोगः। तस्याः विमतं निस्तत्त्वं तर्कपीडितत्वात् मरुमरीचिकाजलवद्वि
नुमाने। बाध्यत्वप्रमाणागम्यत्वदोषतस्तत्त्वाद्धि पाधिप्रत्यनपरत्वात्। विज्ञानवादनिराकरण
परेणापि नानेनसूत्रेण विरोधः। रूपादिरहितब्रह्मतादृपाद्यनत्वप्रतिपादकसमन्वयसूत्रनिल
द्वाकारविज्ञानं साधयतानुमानेन विरोधसंदेहस्य प्रधीसाम्यतावुद्धेर्बुद्ध्यार्थस्यसहदर्शनो
हुनीलंनभइत्यादिप्रतीतावपि त्रिचतुरकक्षास्वबाधात्। पोक्तिकबाधस्यत्वन्मते प्रकृतेपि
भावाद्धि तिचेन्न पादरूपा बुद्ध्यात्वनभोनैल्यादिधीग्राह्यरूपाद्यदोषसत्त्वसिद्धिस्तादृ
गबुद्धिविषयत्वस्यैव साध्यकत्वेतंत्रत्वात्। अतएवलोकप्रसिद्धिस्तंत्रमितिरूपसिद्धुक्तम
पिंसाधु। एवं त्रिचतुरकक्षास्वबाधितायादिप्रतिवादिप्राश्निकादीनां सत्त्वबुद्धिस्तंत्रमितिरूप
पन्नमेवागुंजापुंजस्यवह्नित्वे आत्मनोगौरत्वेनभसोनीलत्वेवा तादृगबुद्धिविषयत्वस्यतवा
प्यसंप्रतिपत्तेः। अन्यथातेषामपितन्त्रसत्त्वसिद्धिप्रसंगात्। अथपादरूपाद्यदोषदुष्टत्वं

अत्रबोधयत्रमं॰

एकाभिप्रायेण

हितपा बुद्धिविधातवद्ब्रह्मणि सत्वसिद्धिस्तादृशप्रत्यक्षे कुत्रचेष्टरहितपामप्रमाणसत्वसिद्धिरस्तु
। साधकतुल्यत्वादिति चेत्तन्न ब्रह्मसत्वबुद्धिवज्जगत्सत्वबुद्धेरबाधितत्वाभावात्। त्रिकालाबाध्य
त्वरूपसत्वादिस्वप्रत्यक्षस्य विषयतापाउक्तत्वात्। नवबुद्धिविषयत्वस्य तंत्रत्वे वह्नित्वेनाश्रा
तस्य वह्नेरप्रसाधकत्वप्रसंगः। अप्रतत्वेन ज्ञातस्य च विषयस्य संदीवकत्वप्रसंगप्रतिबाधं। वह्नेतादृ
गबुद्धिविषयत्वस्य ज्ञानादिसाधारणस्य सत्वात्। विषयेसंदीवकत्वप्रसंगस्य नभोनेत्यादितुल्यत्व
त्। वस्तुतस्तु ज्ञाताज्ञातसाधारणं व्यावहारिकसत्वमेव साधकत्वे तंत्रात्। ब्रह्मज्ञानेनेव
बाधत्वमेव तच्च नो मिथ्यात्वघटितं। अत्यंताबाध्ये ब्रह्मज्ञानबाध्ये वतुल्यत्वात्। अतएव ने
दं परमार्थसत्वं व्याप्यं। परमार्थसत्वस्य साधकतापामतंत्रत्वेनदृभावेपि न साधकतानुपपत्तिः
। एतेन व्यावहारिकत्वं ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वं वा व्यावहारिकविषयत्वे सति सत्वं वा। सत्वेन व्यव
हारमात्रं वा। नाद्यः मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक्तदसिद्धेरन्योन्याश्रयात्। न द्वितीयः। तस्यास्म
कं मिथ्यात्वविरोधित्वेनेष्टत्वात्। नतृतीयः। सत्वाभावे साधकत्वानुपपत्तेरिति निरस्तं। उक्त

निरुक्तेरदुष्टत्वात्। नचहेत्वादिनां व्यावहारिकसत्वे साध्यस्यापि व्यावहारिकसत्वमेव स्यात्। अनुमिति
विषयसाध्यस्य परामर्शविषयहेतुनासमानसत्वनियमादिति वाच्यं। दृश्यत्वबुद्धिमिथ्यात्वस्यापि व्या
वहारिकत्वेन समानसत्वाकत्वस्येष्टत्वात्। समानसत्वाकत्वनियमासिद्धेस्च धूमे पटत्वे धूमत्वमादृपि
वस्त्वनुमितिप्रमादर्शनात्। गंधव्याप्यपृथिवीत्वप्रमातोपि गंधप्रागभावाव च्छिन्नपक्षे बाधस्फूर्तिदृ
श्यानुमितिभ्रमदर्शनाच्च मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेपि तत्वावेदकश्रुतिवैयर्थ्योपपत्तिः। सत्वेन सत्ते
दं मिथ्यात्वेन मिथ्याभूतस्यापि प्रमाणगम्यत्वाविरोधात्। एकांगेनत्वावेदकत्वाभावेपि अंगेन त्वावे
दकत्वोपपत्तेः। ननु व्यावहारिकत्वं साधकतापामतंत्रं तन्न तु व्यावहारिकं प्रत्यक्षं साधकप्राती
तिकं तन्त्रफलमपि तथैव न तु व्यावहारिकं ज्ञानादिसाधके परमार्थसत्तासिद्धिं तदभावा
दिति चेत्तन्न ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वस्य सत्तायाध्येपि सत्वस्योक्तत्वात्। त्रैविध्यविभागे पारमा
र्थिकव्यावहारिकत्वनिरुक्तावपि जडतापातस्साधारण्येप्यदोषात्। वस्तुतस्तु सा
क्षिज्ञानोपहितश्चाज्ञानादिसाधकः। स च व्यावहारिकएव। अनुपहितेन परमार्थसत्ताका

५ व्यवहारिकसत्वेन लोकसत्वेन लोकमर्यादानतिक्रमात् अद्वैतवार्तवचनानि च विरुद्धत्वेन भासमानानि सत्वे विध्यनिरूपणम् +

७१ रेण तस्यास्य साधकत्वात् व्यावहारिकसत्वमेव सर्वत्र साधकतापं प्रयोजकमिति स्थितं यथा वाऽपा
नोपस्थितस्य साक्षिणे पिनात्मा अपाहिदेवस्तथो कंदृष्टपत्वहेतुपपादं प्राक्। अग्रे च वक्ष्यते। यत्र चय ने
त्साधकं व्यावहारिकं तत्र तद्व्यावहारिकं। यत्र तु साधकं प्रातीतिकं तत्र फलमपि तथैव न तु व्यावहा
रिकमिति सर्वं विधिप्रतिषेधादि व्यवहारास्तंकारः। अतएव लोकस्यापि व्यतीक्रमे विचारस्य पादछि
कबाधमात्रत्वात् प्रतिरिक्तदृष्टनोक्तमपि निरस्तं। व्यावहारिकसत्वे मिथ्यात्वसाधने पि न व्याहतिः
॥ इत्यद्वैतसिद्धावसत्साधकत्वोपपत्तिः ॥ ९ ॥ ननु सत्वापेक्षपात् छविलक्षणत्वाद्गौणिक
रत्वेन साधकत्वे कर्थं तत्रं क्रमि
ति चेत्। न-त्रिकालबाधविरहरूपस्य सत्वस्य लघुत्वाभावात् व्यापादिरूपस्य तस्य मिथ्यात्वा
विरोधात् न च प्रसिद्धेस्तद्विविक्तेसाधकत्वदर्शनेन पारमार्थिकसत्वस्य साधकत्वा प्रयोजक
त्वाच्च। तथा हि प्रतिबिंबस्य साधकत्वं तावद्दृष्टं बिंबात्मनासत्वेपि प्रतिबिंबाकारेणासत्वात् ॥ ॥ ७१
पारमार्थसत्वेन साधकत्वे प्रयोजकं। एवं स्वप्नार्थस्यासतोपि शुभाशुभासत्वकत्वं। पद्मपि

+ विरोधेन तस्यारब्धासंते · तस्मात् व्यापादि सर्व · ५

५५

तत्र दृष्टेनस्यैव सूचकत्वं। पुरुषं कृष्णं दृष्टं पश्यतीत्यादिश्रुतिबलात् तथापि दृष्टेन मात्रस्यातिप्रस
क्तत्वेन विषयोपयन्नुपमपेक्षणीयं एव। एकं स्फटिकलौहित्यस्योपाधिसन्निधानसाधकत्वं। न च
लौहित्यं स्फटिके न मिथ्या। किंतु धर्ममात्रप्रतिबिंबरूपतिन एवाग्रुदाहरणमिति वाच्यं। धर्ममात्रमुख्या
दिनेरपेक्षणतद्धर्मिभूतरूपादिप्रतिबिंबादृष्टेनात् प्रतिबिंबस्याव्यापकत्वनियमेन लौहित्यस्य
स्फटिकं व्याप्यप्रतीतेपोगाच्च। लौहित्यस्फटिकस्यत्वापेक्षत्वस्य प्रतिबिंबत्वं। स्फटिके लौहित्या
रोपेतु तस्य मिथ्यात्वमिति विवेकः। स्फटिकमणेरिवोपधानिमित्तो लोहितमिति लौहित्यस्य
मिथ्यात्वं दृष्टितं प्रतिबिंबसत्वचद्दिभिः पंचपादिकाकृद्भिः। एवं रेखाताद्दात्म्यनारोपितानां वर्णा
नामर्थसाधकत्वं न च रेखासारितावर्णा एव साधका इति वाच्यं। अत्रोत्तरमपि ककारोपं गकारे
दृष्टभेदेनैव स्मरणात्। विवेके सत्यपि दृष्टतरसंस्कारवशात् तारोपनिवृत्तिः। अतएव ककारं पा
ठ तिलिखति चेति सार्वलौकिको व्यवहारः। वर्णारोपितह्रस्वत्वदीर्घत्वादीनां च नगौनागद
त्यादिवर्थे विरोधप्रत्यापकत्वं न च वर्णेष्वनारोपितध्वनिसाहित्यं तदभिव्यक्तत्वरूपं वाद

घ्यं प्रत्यापकं॥ एवं दृस्त्वादिकमपीति वाच्यं ध्वनीनामस्फुटत्वेपि दीर्घत्वणेदृश्यादिप्रत्यपात्। नाल्पायेपि
तेन वर्णदैर्घ्यादिनाकर्षे तात्त्विकार्थसिद्धिः। नह्यारोपितेन धूमेन तात्त्विकवह्निसिद्धिरिति चेत् साधकता न
वच्छेदकरूपवत्त्वमेव साधकतायां प्रयोजकं। नत्वारोपितत्वमनारोपितत्वं वा धूमाभावस्य त्वसाधकत्व
हि सिद्धिरिति चेत् साधकतावच्छेदकरूपवत्त्वमेव साधकतायां प्रयोजकं। नत्वारोपितत्वमनारो
पितत्वं वा धूमाभावस्य त्वसाधकत्वं। साधकतावच्छेदकरूपवद्धूमाभावानाभासत्वात् अनाभा
सत्वग्रहश्च तत्र बहलो ध्वनादिवा विशेषेपि वर्णदैर्घ्यादिनासत्यं ज्ञापयते। न तु धूमाभावादिनेति
। सापाकल्पितसिद्धिः हस्वादेः दृस्तुसर्पादेश्च भयादिहेतुत्वं। सवितसुषिरस्य च मरणसूचक
त्वं। काविषपस्य च मरणहेतुत्वं। ननु तत्रौकैव भयमुत्पाद्य धातुव्याकुलतामुत्पादयतीति से
वमरणहेतुर्न तु शंकितं विषमपि। एवं सवितसुषिरमापागजादीनामपि ज्ञानमेव तत्तदर्थक्रि
यापाकारिन तु तदर्थोपि। तथा च सर्वत्र ज्ञानस्य तत्तेषु ज्ञानमेव हेतुः तच्छब्दस्वरूपतः सत्यमेव
। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि ज्ञानस्यैव कारणतां ग्राहयति। न हि सन्निहितमपि सर्पमनानानीवि

राम
७२

मेति। न चार्थो नवच्छिन्नस्य ज्ञानस्य हेतुत्वे इति प्रसंगादर्थावच्छिन्नमेव ज्ञानं हेतुः। तथा चार्थोपि हेतुरेवे
ति वाच्यं। अर्थावच्छिन्नस्य ज्ञानस्य हेतुत्वेपि अवच्छेदकस्यार्थस्य तादृशस्य नाहेतुत्वोपपत्तेः। घटावच्छि
न्नस्य तद्दंतभावात् तत्संसर्गदेशकालभिन्नदेशकालादिविशिष्टवच्छेदकस्य घटस्य तद्दभाव म
वत् घटेष्वाब्रह्मज्ञानयोर्घटज्ञानवद्दंतसाध्यत्वेपि घटब्रह्मणोस्तद्दभाववत्। घटप्रागभावस्य घ
टं प्रतिजनकत्वेपि घटस्याजनकवत् विशेषादर्शनस्य तत्रमं प्रतिजनकत्वेपि विशेषदर्शनस्य तद्दभा
ववत्। विहितकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वेपि विहितकरणस्य तद्दभाववत्। स्वर्गकामनापापाग्ज
नकत्वेपि स्वर्गस्य तद्दजनकत्ववत्। अतीतादिस्मृतेर्दुःखाहितनकत्वेप्यतीतादेस्तद्दजनकत्व
वत्। असद्विषयकप्रयोगस्य ज्ञानस्य तद्भ्रमहेतुत्वेपि असतस्तद्दभाववत् विकीर्षितघटबुद्धे
र्घटहेतुत्वेपि घटस्य तद्दहेतुत्ववत्। ब्रह्मज्ञानस्य तद्दज्ञाननिवर्त्तकत्वेप्युपासीनस्वभावस्य ब्रह्म
ज्ञानस्य तद्गतपरिणामिकारणत्वेपि ब्रह्मणस्तद्दभाववत्। न च तथापि निष्प्रयोजनं ज्ञानव्यावर्त्त
कत्वं नास्तीत्यसतो हेतुत्वमिति वाच्यं। न हि व्याप्तिधीहेतुत्वं व्यावर्त्तकत्वं किंतु व्याप्तिधीहे

ब्रह्मणस्तद्दभाववत्

मुपलक्षमेव सर्वत्रावच्छेदकस्येति तन्न विशेषणत्वे संभवत्युपलक्षणत्वायोगात् विशेषणत्वकाष्ठ सर्वकालोऽपलक्षणा

७३ नुधीविषयत्वमेव। सत्यपि हेतुतद्दृष्टानेव्याप्यत्वदृष्टानात्। अथावच्छेदकस्यमिथ्यात्वेऽवच्छिन्नस्यापि तन्नि
यमः। नतु छद्मनेतु छद्मत्वैलक्षण्येच तुच्छत्वस्यप्रातिभासिकाद्वैलक्षण्येप्रातिभासिकस्य पंचमप्रकाश
ख्यातिमात्मस्वरूपभूतायांवाऽनिर्वचनीयाख्यानस्यनिवृत्तौ। चतुर्थप्रकाशनिर्वचनीयत्वस्यपारमार्थि
कात्मस्वरूपेतद्भिन्नेवा- अन्यतद्वैतस्याभावेऽन्यत्वस्यचाद्वैतानात्। तत्रावच्छेदकानामसद्वादिनां
तारस्येऽत्रापितथास्त्विति चेत्। तत्रोच्यते। पुनरुक्तताद्दृष्टस्यलक्षणत्वकल्पनापातः। अन्यथा हेतुप्रेषा
लन्वाहलोहितोऽग्नीषोमीयपशुत्वित्रः प्रचरंतीत्यादावपिवेदे हेतुलौहित्यादेरुपलक्षणत्वात् तद्भावेप्य
नुष्ठानप्रसंगः। सर्वादीनिसर्वनामानीत्यत्रसर्वत्रावृत्यसर्वनामसंज्ञानस्यात्। तन्नाद्यस्यपतः इस
त्रतन्मनोब्रह्मलक्षणत्वंनस्यात्। विशेषार्थत्वेनतद्गुणसंज्ञानवद्बहुहिसंभवेप्युपलक्षणार्थत्वे
नातद्गुणसंविज्ञानस्वीकारप्रसंगात्। एवमसिपाणयः प्रविशंतामित्यादिलौकिकप्रयोगेपि
प्रतिबिंबादिज्ञानानाजनकत्वेचविशेषणतयाप्रतिबिंबादीनामपिजनकत्वेबाधाभावात्। नो
पलक्षणत्वपक्षोपुज्यते। उदाहृतस्थले तुसर्वत्रबाधकमस्त्येवेतिशेषः। तथाहिप्रथमेघट

एम
७३

देशकालौगृहीत्वातस्मिन्देशकालवंतद्वंतोभावौगृह्यंघटस्यापितत्संबंधेतद्देशकालनि
यतदेशकालत्वमेवव्याहतंस्यात्। द्वितीयेत्विष्टापत्तिः। क्वचित्घटज्ञानस्यघटेज्ञातनकत्वंवतद्घ
टंप्रत्यपिजनकत्वात्। ब्रह्मणोवेदांतसाध्यत्वेतुनित्यत्वविरोधः। तृतीये प्रागभावस्यतद्घटस्यस्वजन
कत्वेप्रतियोगिप्रागभावयोः सामानकालत्वापत्तिः। स्वावच्छिन्नपूर्वत्वघटितजनकत्वस्यस्वस्मिन्व्या
हृतत्वं। चतुर्थे पंचमेचप्रतियोगितद्भावयोः सहोदयाभ्रमप्रत्यक्षयोरनुत्पत्तिप्रसंगः। षष्ठेकाम
नावत्कामनाकामोवाविषयस्यपागजनकत्वेतस्य प्राक्सत्तयात्कामनैवव्याहन्येतसिद्धेद
ज्ञाविरहात्। सप्तमेअतीतस्यजनकत्वेकार्यीव्यवहितपूर्वकालेस्वस्यव्यापारान्यतरस्यत्वापत्तेः
अष्टमेअसतोजनकत्वेनिःस्वरूपत्वव्याघातः। नवमेविशिष्टघटज्ञानवत्स्वस्यस्वजनक
त्वेपूर्ववत्व्याघातः। दशमेदृष्टासीनस्यब्रह्मणोनिवर्त्तकत्वंस्वरूपतः। पहितस्येवत्रिवि
षयत्वेनतस्याविषयत्वात्। उपहितस्यचनिवर्त्तकत्वमस्त्येव एकादशेब्रह्मज्ञानस्यपरिणामि
कारणत्वेपिनब्रह्मणोजगत्कारणत्वे। कार्यजनकत्वोपलंभः एवंविधबाधकबलेनतत्रोपल

क्षणत्वस्वीकारात् नहि क्वचिद्बाधकं जनेन मुख्यपरिणामः कृतः तिसर्वत्र तथैव + नच पुष्टे बाधकमस्ति
अव्यवहितदृष्टकालाद्विचलितस्य प्रातिभासिकसाधारणत्वात् दृष्टानीमत्रसर्पदृष्टादिप्रतीत्यविरो
धात् + वमविष्यति। उत्कर्षानुविधानाच्च। तथाहि स्वप्नागारे वोत्कृष्टकालधौतदृष्टानां उत्कृष्टस्व
मुत्कृष्टसर्पादिदृष्टानोत्कृष्ट मपादिदृष्टपते विषयस्य कारणत्वे तदुत्कर्षानुविधानं कार्यतस्या
त् नत्वकारणोत्कर्षप्रकार्ये मनुविधतरति न्यायात्। नच ध्यानप्रकर्षादेव तत्प्रकर्षः। ज्ञाने पि वि
षयगतप्रकर्षे विहापान्यस्य प्रकर्षस्याभावात् अथ ध्यानगता जातिरेव प्रकर्षः। न च सुखत्वादिना
संकरप्रसंगात् विषयप्रकर्षणेवोपत्रो वा सुखत्वादिव्याप्यनानाजात्यंगीकारे गौरवान्नानाभा
वाच्च किंच ध्यानस्य भयादिजनकत्वे सर्वो घवच्छिन्नत्व मेव कारणतावच्छेदकमास्थेयं। ध्यानत्वे
नजनकत्वे तिप्रसंगात्। तथा च मिथ्यार्थावच्छिन्नत्वाकारेण ध्यानस्य मिथ्यात्वात् भ्रमस्थले ध्या
नमात्रस्य तत्तनकत्वे पि मिथ्याभूतस्य तत्तनकत्वमागतमेव। तत्तनकतावच्छेदकरूपेण च मिथ्या ण।
हेरूपांतेण सत्वमप्यसत्वान्नातिरिच्यते नुपयोगात्। तदुक्तं खंडनकृद्भिः। अन्यथासत्वतुपा

दत्वं लुंदितेन निपातिकतागारणत्वं तमनुहरतीति। स्वरूपेण पि तु भ्रमध्यानस्य मिथ्यात्वमस्त्येव
। स्वरूपतो वाधाभावे विषयतोप्यबाधप्रसंगात् न च गुणतन्यत्वमुपाधिः। तस्याप्यापाद्यत्वेन वन्ध्य
नुमानेवहिसामग्राइव सर्वव्यापकत्वेनानुपाधित्वात्। विषयइव मिथ्यात्वप्रयोजकदोषादिस
मवहितसामग्राध्यानेपि विशेषाच्च। तुच्छध्यानं द्वैतं क्षणपादेव तुच्छत्वस्य नमबाधकं त
। अवच्छेद्यावच्छेदकयोः सर्वत्र सरूपनिरूपमानमुपगम्यते दृष्टो वामगवस्तुतस्तुदृष्टत्वादिसा
धारणमेकं कारत्वं नास्त्येव। पत्रत्वसत्वमवच्छेदकं समतुच्छविलक्षणत्वादिकं। किंतु कार्य
तावच्छेदकं घटत्वपटत्वादि कारणतावच्छेदकं च दृष्टत्वतत्तुल्यादितदृष्टाद्यकारणत्वं भिन्नं
। पथागोगवयपसादृश्यमन्यत् भात्मभागिन्यादिसादृश्यमन्यत्। तत्रनैकमवच्छेदकं किंतु गव
यत्वभागिन्यत्वादिकमेव। तदुक्तोपि दृष्टत्वादिकमेव सत्वासत्वोक्तसीनमवच्छेदकं वाच्यं। तथा
च तत्तनकत्वात्तनाकत्वानुसारेणतसत्वासत्वसिद्धिः। तदुक्तं खंडनकृद्भिः। पूर्वसंबंधनिरूपमेहेतुत्वा
सत्व तुल्यएवनोहेतुत्वबहिर्भूतसत्वाकथाच्यथेति। अंतर्भावितसत्वं चेत् कारणं तदसन्नतः। नान

६ मात्र अवच्छेदकत्वे दृष्टत्वादि मिथ्यात्वमनोत्तरं रूपतुल्यत्वेन साकल्योपपत्तेः। सर्वसाधारणं चैकं कारणत्वमभ्युपगम ६

भीवितसतंचेत्कारणंतदसन्नतस्तिच। नचैवमंतर्भावितसत्तंचेद्दधिष्ठानमसत्ततः। नांतर्भावितसतंचे
द्दधिष्ठानमसत्तत्ततइतितवापिसमानमितिवाच्यं। ममाधिष्ठानेस्वरूपतएवसत्तांगीकारः। तव
तुकारणस्वरूपतातिरिक्तसत्तांगीकारइतिविशेषात्। परंतु अर्थेनिश्चानस्यजनकतापामवृक्षेदको
पिमानाभावात्। नवातिप्रसंगः। विषपावच्छेदकमनपेक्षैवसर्पस्थानस्यासर्पस्थानात्व्यावृत्तिसिद्धेः।
तथाहिसर्पस्थानस्यासर्पस्थानाद्व्यावृत्तिर्व्यावर्त्तकाधीना नचविषपास्तत्संबंधोवा व्यावर्त्तकः।
स्वरूपातिरिक्तद्वितीयसंबंधाभावात्संबंधस्यचाव्यावर्त्तकत्वात्। अथसंबंधांतरमंतरेण
वविशिष्टव्यवहारजननयोग्यंस्थानस्वरूपमेववास्थानमात्रनिष्ठः कश्चिद्धर्मोवासंबंधः। तर्हिवि
षयमनंतभीत्यैवस्थानानांबहुतधर्माद्वाविशेषसिद्धिरिति आपातः। किंचसर्पस्थानमपिसर्पस्था
नाद्भिन्नंतरसंबंधमनपेक्ष्यविलक्षणंतज्जनकविलक्षणजन्यत्वात्पटंकुरात्कलमांकुरव
त्। तज्जन्यविलक्षणजनकत्वाद्वा। पटबीजात्कलमबीजवत्। नचविलक्षणविषयसंबंधेने
वहेत्वोरुपपत्तावप्रयोजकत्वं। तथात्वेहिपटबीजदंकुरविलक्षणजन्यजनकेकलमांकुरतद्वी

जेअपिपटांकुरतद्बीजाभ्यांकलमांकुरतद्बीजस्वरूपस्य [illegible] विलक्षणंविनाकदाचित्उपलक्षणीभू
तचैत्यादिसंबंधित्वमात्रेणविलक्षणोस्यात्। सास्यात्क्वापिपरोक्षगतादन्यसंबंधितामात्रेणविल
क्षणःस्यात्। एवंचपथाप्रतियोगिनमनंतभीत्यैवघटस्याभावोऽभावांतरात्पथाचविषयमनंतभी
त्यैवत्रिलोकीश्वरप्रकृतिभीषोद्धरणकृतितः। पथाचातीतादिस्थानमसद्विषयकपरोक्षस्थानव्यवस
रौचस्थानांतरादितअन्यथातत्कार्यसंस्कारःस्यात्। एवंसर्पस्थानमपिरज्जौसर्पस्थानस्यश्रमत्वेना
धिकजन्यत्वेपिसर्पस्थानत्वेनतद्धेतुजन्यत्वात्स्वतएववासर्पस्थानाद्भिन्नमपिनकोपिदोषः
। नचाभावाद्भावपिप्रतियोगिपदेरवच्छेदकत्वंसाक्षादेःकृतेरतीतादिस्थानस्यचसतासमपेप्रतियो
गिपोगिविषयपोरसत्वादिति तन्न सर्पस्थानत्वावच्छिन्नस्यासर्पस्थानाद्भावस्योप्रयोजकंनतत्
स्वरूपमेवसर्वस्थानसाधारण्याभावात्। किंतुअनुगतोधर्मःकश्चित्। सोपिसर्पस्थानमात्रे
नजातिरूपःप्रत्यक्षत्वानुमानत्वादिनांकरप्रसंगात्किंतूपाधिरूपः। सचस्वरूपसंबंधेनाध्यासि

कसंबंधेन वासंबंधी भूतविषयाद्न्योनभावति। मानाभावात्। अतएव धर्मांतरसंबंधमनपेक्ष्य विल
क्षणमित्यक्रानुमानंबोधितं द्रष्टव्यं। व्यभिचारी च तथाहि। घटसंयोगः। पटसंयोगान्तरात्स्यान्निवृत्ते
तद्वत्रितात्यनधिकरणत्वात्। किंतु घटरूपोपाधिनेति। धर्मांतरसंबंधमपेक्ष्यैव विलक्षणो घ
टसंयोगस्तावच्छिन्नेसाध्याभाववति उक्तहेतुसत्त्वाद्व्यभिचारः। अप्रयोजकं चनचोपलक्षणी
भूतेत्रसंबंधेनापि कल्पमाकुराद्देव्यावृत्तेस्तापात्रिविषयबाधापरिहारापत्तेः। नहि जातेर्व्यावृ
त्तिकत्वेउपाधिरव्यावर्तको भवति। एवं शिलोद्धरणमाषोद्धरणकृतयोः परस्परं जात्याव्यावृत्ता
वपिविषयरूपोपाधिनापि व्यावृत्तिरविरुद्धा शिलोद्धरणे चजातिविशेषविशिष्टपाः कृते
तेनकत्वेनतद्रहितापामाषोद्धरणकृतेस्तादृनिष्पत्तिरहेतुः। व्यावृत्तेरन्यतोपिसिद्धिसंभवेक
पेकारणाभावाद्धि निर्बीजापजातिविशेषस्यापि कल्पनात्। अतीतानागतद्विषयकज्ञानव्यव
हारादौ चातीतानागतोरेव व्यावर्तकत्वं न हि व्यावृत्तिर्बीजनकत्वं तत्। येनसत्त्वाभावे प्राक्स
त्त्वशरीरतापानस्यात्। किंतु व्यावृत्तिर्बीजनकधीविषयत्वं मित्यक्रं तच्चातीतादौ सुलभमे

व। अतएवाभावादिनिर्देशेनमपि निरस्तं। उक्तरूपव्यावर्तकत्वस्यात्यंतासत्यपि संभवेन कदाचित्
सतिसंभवस्यैकेमुतिकर्त्वपि सिद्धत्वात्। ननु विषयस्य व्यावर्तकत्वेपि सर्वत्र विशेषणत्वासंभवादु
पलक्षणमेव वाच्यं। उपलक्षणेन चोपलक्ष्यगतः स्वसंबंधव्यतिरिक्तः कश्चित्धर्मएवोपस्थाप्य
ते। काकेनैव गृहसंबंधिनातद्गतसंस्थानविशेषः तथाचस्यैव व्यावर्तकइतिविषयसंबंधमन
पेक्ष्यस्वगतेनैव धर्मेणप्रास्य व्यावृत्तिसिद्धिरितिचेत्। न। विषयस्य विशेषणत्वे यदुपलक्ष
णत्वस्याप्यनभ्युपगमात्। येन हिस्योपरागादिर्व्यावृत्तिबुद्धिर्जन्यते तद्विशेषणं व्यावृत्ति
बुद्धिकाले विशेष्योपरंजकमित्यर्थः। यथा गौत्वादिपेन चस्योपरागमुदासीनं कुर्वतां विशे
षणं व्यावर्तकधर्मोपस्थापनेन व्यावृत्तिबुद्धिर्जन्यते तदुपलक्षणं। यथा काकादिपक्षविशे
ष्येनोपरंजकेन बाधमीतरोपस्थापकं तदुपाधिः। यथा पंकजशब्दप्रयोगे पद्मत्वं। पद्मा
त्वं सिद्धादिशब्दप्रयोगे पागत्वादीतरजातिविशेषः। अत्रहि पद्मत्वपागत्वादीतरधर्मोपस्थाप
तद्रूपोपाधिः। यथा पंकजशब्दप्रयोगे पद्मत्वं पयो निकर्त्तरि उत्फलो हृदनकर्त्तरि च नध

मितरमुपस्थापयतो अप्रतीतिः। तथास्वोपरक्तो बुद्धिर्न तत्तः स मुद्रापेक्षा अंतरा न मुपगम्यात्। अत्र
कुमुद्रयोर्विशेषाहिमपोध्यावर्त्तकविधुपाधीएव। दृश्यप्रमाकरणमेव नोच क्रमेण संमतमुद्राह
रणमुपगतं। तार्किकाणां त्वाकाशावमपोगेशब्दाश्रयत्वमुद्राहरणं अतएवाविद्यादिकं साक्षित्वा अ
ध्युपाधिरितिसिद्धं नोवेदांतिनां। अतो पत्रविषयस्य विशेषणत्वेन संभवति। तत्कालासत्वात्। तत्रो
पाधित्वाभ्युपगमान्नोपलक्षणत्वनिर्बंधनदोषावकाशः। संदेहे हेतु विशेषणत्वमेवाभ्यर्हितत्वादु
पेयते। तस्माद्विषयएवसर्वत्रविषयनिरपेक्षाज्ञातिरेकच्या ★ ज्ञानेव्यावर्त्तकः। एकविषयकस्य
त्वनुभवयोः परोक्षापरोक्षयोश्च विषयमनपेक्ष्य ज्ञात्या परस्परव्यावृत्तिर्न। तत्सर्वं [illegible]
केतितुन पुरुषभिन्नविषयकेसमानजातीयेतद्दृसंभवात्। नचतत्रापिजातिर्लिंगीयाहिमाधूप
वहितिवाच्यं॥ चाक्षुषत्वादिनासंकरस्योक्तत्वात्। नचतत्वमतत्तद्धर्मेस्तत्रहाकएवेनचैत
न्यस्यतत्प्रतिबिंबितत्वेनतद्दर्शि च्यक्तत्वेनवा। समतत्तत्रज्ञानस्यतत्तद्दृष्टस्वभावत्वेनतत्रज्ञ
वहारेत्तेनेनशक्तत्वेनयास्वतएवचैलक्षण्यमिति वाच्यं विषयस्यैवाकारसमर्थकत्वेकत्वेन

स्वभावव्यवहारयोः परिवाकत्वेनवर्तनेरपेक्षेपणव्यावर्त्तकतायांवक्रमशक्तत्वात्। विशेषणत्वोपाधि
त्वयोः संभवेवनोपलक्षणत्वमित्यक्तं। नचक्रमसतः सत्तापेक्षेतिक्रमाभावात्तोऽदृष्टत्वादितिस
त्रेणाशक्तविषाणादिभ्यः सदृश्यस्यदृश्यनादित्यादिभाष्येणचविरोधश्चतेषांतुछत्रनकत्वनिषेधपर
त्वादस्माभिश्चतुछत्रनकत्वस्यानुक्तत्वात्। तस्मात्सद्विविक्तंसाधकमितिसिद्धं॥ ॥इत्यद्वै
तसिद्धौ रसकसाधकत्वाभावेबाधकं॥२०॥ ननुमिथ्यात्वानुमानमप्रयोजकं। सप्तत्वेपिदृश्यत्वो
पपत्तेरितिचेन्न दृश्यासंबंधानुपपत्तेः। नहिज्ञानंज्ञेयासंबंधमेवप्रकाशकमतिप्रसंगात्। ना
पिसंबंधः। आत्मस्वरूपस्यतद्गुणस्यवाज्ञानस्यज्ञेयेनसंयोगसमवाययोरभावात्। अन्यस्य
वानाध्यासिकस्यसंबंधस्याभावात्। नचविषयविषयीभावस्यतस्यविषयत्वविषयित्वरूपस्ये
कैकमात्रनिष्ठत्वेनद्विष्ठसंबंधात्मकत्वासंभवात्। उक्तिरूपत्वाच्चानयोर्विषयत्वंकिंज्ञान
जन्यफलाधारत्वंकिंवाज्ञानजन्यधीविषयत्वंवा। उत्तरज्ञानकर्मत्वं। ज्ञानकार्यरूपकं
त्वंवा। दृश्यमानत्वेसतितत्वंवा। ज्ञानजन्यव्यवहारयोग्यत्वंवा। पत्रसविकल्पकरूपेनयज्ज्ञा

नाकारार्थकत्व

६ त्वेन निर्विषयत्वप्रसंगात् नच तृतीयः ॥ ज्ञानतद्व्यवहारयोरभेदेन सर्वेषां ज्ञानहेतुत्वे विषयत्वापातात् अनुभित्यादि

७८ नमुत्पद्यते तत्त्वं वा। परस्परसंविदिदोर्वा भासके सतस्या विषयस्तस्यान्य संविदिभासकतामानत्वमिति वा
॥६॥ संबंधांतरमंतरेण ज्ञानावच्छेदकत्वं वा ॥९॥ आद्ये फलं नतावत् ज्ञातता। अनंगीकारात् अ-
तीताद्यभावाच्च नापि हानादिः। गगनादेरतभावात्। कालाद्यौतमलादेरपि तज्ज्ञानविषयत्वप्र
संगात् नाप्यभिज्ञाभिलापने। तयोर्ज्ञेयपारतंत्र्यात्। वचनविषयाभावेन तेतंत्रस्तद्रतिवाच्यात् विवमी
स्येव विचार्यमाणत्वात्। अतएव न द्वितीयोपि। नतृतीयः। ईश्वरज्ञानस्यातीताद्यविज्ञानस्य च
कर्मकारकाजन्यत्वे विषयेतद्भावापाताच्च। नपे चमः। दृश्यमानत्वस्य विषयत्वघटितत्वेना
त्माश्रयात्। नद्वितीयः। योग्यतायाः योग्यतांतराभावात्। नच योग्यता। योग्यतां विनैव योग्यायाः पश्चाद्दृश्य
त्वं दृश्यत्वांतरं विनैव दृश्यमिति वाच्यं। अवच्छेदकरूपायाः परिचयेयोग्यतायाः एव ग्रहीतुमशक्य
त्वात्। नच ज्ञानविषयत्वं तद्वच्छेदकं। आत्माश्रयात्। नसत्यमः। नित्येश्वरज्ञानस्य निर्विषय ग्राम
त्वप्रसंगात् नाद्यमः। संविदिति नताच दृष्टिकरणसत्यमीज्ञानस्य ज्ञेयानधिकरणत्वात् ७८
नापि विषयसत्यमी। तस्यैवनीरूप्यमाणत्वात् संविदो विषयत्वे संवेद्यस्य विषयित्वमिति

वे परिस्यापाताच्च। नापि सतिसत्यमीभासमानत्वस्य विषयतायाघटितत्वेनात्माश्रयात्। नापि नवमः।
मत्समवेतस्य ज्ञानमित्यत्र रूपज्ञानसमवायस्य संबंधांतरं विनैव रूपतायाघटितत्वेनात्माश्रयात्। ज्ञाना
वच्छेदकस्येदं रूपमिति ज्ञाने पि विषयत्वापातात्। ननु ज्ञानविषयत्वमपि पुरुषप्रयोगएव ज्ञान
विषयप्रयोः संबंधः। पश्चात् अपि पुरुषस्य मंत्रादिप्रयोगाद्विषयत्वमेव मंत्रजन्यत्वेण। नचान्योन्याश्र
यः। पूर्वपूर्वप्रयोगमपेक्ष्योत्तरोत्तरप्रयोगादिति वेत्। न एतावता कार्यत्वमात्रेणैव स्यात्वेत ग्रंथाग्र ५
त् ज्ञानविषयः। न चास्मिन् सत्यादौ पूर्वप्रयोगमपेक्ष्य प्रयोगो वक्तुं शक्यतो। तस्या नादिमात्रविश्रां
तत्वात्। किंच प्रयोगोपि स्वविषये संबंधज्ञानात्माश्रयोपि। ननु ज्ञानं पदमिलपतस्य व्य
वहारकारणं सतस्य विषयः। करणपाटवाद्यभावेन व्यवहारानुदयेपि सहकारिविरहप्रयुक्तका
र्यीभाववत्त्वरूपेकारणत्वमस्त्येव। नच तिर्विकल्पकविषयेव्याप्तिस्तस्यानंगीकारात् नच पदे ग्रा
मननुगमो दोषः। कस्यचिद्विषयज्ञानमनुगतस्यैव प्रश्नविषयत्वे नतस्यादोषत्वात्। सनच घटज्ञा
नानंतरं प्रमाद्यत्र पटज्ञानमिति व्यवहारस्तत्र घटज्ञानस्य पटाभिलपतरूपव्यवहारजनकत्वे

नपरविषयत्वापत्तिः समानविषयाभिलाषं प्रत्येवद्यानस्य तत्रकारणत्वाद्घटद्यानस्य भिन्नविषयत्वाभा
त्रात्तनकत्वादिति चेन्न अभिन्नपतरूपव्यवहारस्य तत्पोगपत्वेन प्रातिस्विकरूपेण निर्णेयत्वं। अथ
छेदकत्वस्य फलनिर्णेयत्वात्॥ प्रातिस्विकफलाहर्शनात् अतनितफलेप्रातिस्विकपोगपद्या
पांमानाभावात्। किंतु तत्र तत्रानुगततत्तद्वृत्तिविषयत्वेन तत्पचात्मा अपः अतएव द्यानकर्म
त्वंविषयत्वं। कर्मत्वं च नकारकत्वं। शेषः। पेनातीतहेतुहेतुभावो भवेत्॥ किंतु क्रियाधीनव्यवहार
पोगपत्वरूपातिशयवत्वं। अन्यथा घटं करोतीत्यादावसिद्धं घटादिनकं। सिद्धं तु नकृतिकर्म
तिद्वितीयाविभक्तिरनर्थिकास्यादिति निरस्तं। व्यवहारपोगपत्वं नव्यवहाररूपफलोपहितत्वं। कु
त्रचित्प्रतिरुद्धव्यवहारे अव्याप्तेः। नापि तत्स्वरूपपोगपत्वं। विषयत्वाद्द्रव्यस्य तस्य संभवो
हितिपूर्वक्रियेत्यात्। नचावच्छेदकाद्भिन्नं सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावत्वं तद्हितिवाच्यं॥
अनुगतावच्छेदकधर्मेविनात्मस्यापि रहितुमशक्यत्वात्। घटं करोतीत्यत्र सिद्धस्यैव कार्यत्वा
द्धेः कृतिकर्मता व्यापार्यतयासिद्धस्यैव सर्वैः कृतिकर्मतांगीकारात्। अतएव निष्पादनाया

विधातुसमभिव्याहृतकर्मपदेशकार्यत्वे निरुक्तलक्षणाभावात्सत्कार्यवादिनः। सत्कार्यवादिनां तु पू
र्वसतोप्यभिव्यंजनीयस्य तत्कर्मपदेशकार्यत्वे निरुक्तलक्षणाभावात्सत्कार्यवादिनश्च पतयाना
कारत्वकृतिकर्मत्वयोरनुपपत्तिः। एतेन पस्यां संविदित्यादिपूर्वक्रियेपि न दोषः। संविदितिसतिस
त्यभिभासमानत्वं च व्यवहारपोगपत्वं। तच्च सतिकारणांतरे व्यवहारावश्यंभावरूपेहेतुनिरुक्तं
। ननु पः संबंधांतरमनपेक्ष्यपतद्द्यानावच्छेदकोपतद्द्यानावच्छिन्नस्वभावश्च सतस्य विष
यः। पद्यप्यात्मा स्वविषयद्यानसमवायवान् तथापि न तस्य द्यानावच्छेदसमवायापेक्षः द्या
नासमवायेपि नोपिपयोहेतुत्वेच्छेदकत्वदर्शनात्। पद्यपि च रूपं द्यानं समवेतं ध्वस्तमिष्टमि
त्यादौ रूपद्यानाविषयाभावात्समवाये छाध्वंसादेः पः संबंधांतरमनपेक्ष्य द्यानावच्छेदका
स्तथापि समवेतेप्यमाणप्रतिपोगपात्मकरूपद्यानावच्छिन्नस्वभावाएव। संबंधे छाहितां
संबंधीप्यमाणाद्यावच्छिन्नस्वभावत्वादिति नातिव्याप्तिः। द्यानविषयस्तु तद्द्यानावच्छि
न्नस्वभावः। द्यानस्य घटाद्यवच्छिन्नस्वभाववत्त्वाद्धेः। द्यानावच्छिन्नस्वभावत्वाद्दर्शना

तः पद्यपि स्वग्राहकज्ञानविषयीभूतं ज्ञानविषयकानुमित्यनुव्यवसायादिकं ज्ञानावच्छिन्नस्वभावं
तथापि स्वपंपज्ञानं प्रति विषयस्तदवच्छिन्नस्वभावं नेति नाव्याप्तिरिति चेत्तन्न मत्समवेतं रूपज्ञान
मित्याकारकज्ञानस्यात्मसमवायविषयत्वाभावप्रसंगात्। आत्मासमवायस्य संबंधत्वेन संबंधीभू
तस्य ज्ञानावच्छिन्नत्वात्। घटस्य ज्ञानमिति प्रतीत्या घटावच्छिन्नस्वभावत्वेपि ज्ञानस्य त
था ज्ञातो घट इति प्रतीत्या घटस्यापि ज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वेनासंभवाच्च। अथ पज्ञानं पदीय
स्वभावं सत्तस्य विषयः मत्समवेतं रूपज्ञानमित्यत्र तु समवाय एव रूपज्ञानावच्छिन्नस्वभावः।
न तु रूपज्ञानं तदवच्छिन्नस्वभावं इदं ज्ञानस्यैव विषयत्वमुक्तं न त्विच्छादिसाधारणमिति ना
व्याप्तिरिति चेत्तन्न पदिपस्वभावमिति तद्धितस्य पद्विषयकत्वादित्वे आत्मत्वपाता अर्थात्
तरस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्। रूपज्ञानाभावाभावस्य रूपज्ञानरूपत्वेन रूपज्ञानस्या
प्यभावीयतपातद्विषयत्वापत्तेः। ननु ज्ञान करणसन्निकर्षाश्रयत्वं तद्विषयत्वं तद्वि
षयत्वं न च रूपज्ञानकरणमनःसन्निकर्षाश्रयस्यात्मनस्तद्विषयत्वापत्तिः। करणप

देनासाधारणज्ञानकरणस्यैव विवक्षितत्वात्। न चासाधारणज्ञानकरणचक्षुःसन्निकर्षाश्रयस्य
तेन स्तद्विषयत्वापत्तिः किंतु पदेनासाधारणज्ञानकरणस्यैव विवक्षितत्वात्। न चासाधा
रणज्ञानकरणचक्षुःसन्निकर्षाश्रयस्य मनसोपि रूपज्ञानविषयत्वापत्तिः। सन्निकर्षपदेना
पि असाधारणज्ञानतत्कसंनिकर्षस्यैवोक्तत्वादिति चेत्तन्न चक्षुर्मनःसंयोगस्यापि चाक्षु
षज्ञानासाधारणकरणत्वेन मनसोपि चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तेः। परोक्षविषयेव्याप्तेश्च।
न च तत्र लिंगज्ञानं करणं। तच्च लिंगी नस्तद्धर्मा पक्षसंबंधोस्तीति वाच्यं लिंगस्यापि स्वज्ञा
नसंबंधित्वेनानुमितिविषयत्वापत्तेः। न चानुमितौ तद्धर्मात्मतारूपसंबंधस्यैव विषयतानि
यामकः। व्यापकतावच्छेदकव्यापकसंबंधादिनामविषयत्वापत्तेः। न च ज्ञानकरणसं
निकर्षसमानाधिकरणो ज्ञानावच्छेदकत्वसाक्षात्कारत्वाद्यन्यधर्मो विषयत्वं इदं च नित्यापा
रोक्षसाधारणमिति वाच्यं। वस्तुत्वादिकमेव विषयत्वमित्यापत्तेः। ज्ञानावच्छेदकत्वस्य
रूपज्ञानविषयेसमवायेपि सत्त्वेनातिव्याप्तेश्च। न च ज्ञानविषयोः स्वरूपसंबंधस्य व

न विषयत्वमिति वाच्यं। असिद्धेः। तथा हि स्वरूपसंबंधस्य स्वरूपं संबंधस्यार्थत्वे संयोगादाव
तिव्याप्तिः। न च तदुभयान्यत्वं विशेषणं हि भवद्भिर्ध्यपोरपि स्वरूपसंबंधापत्तेः। संबंधांतर
मंतरेण विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यत्वं स्वरूपसंबंधस्य इति चेत्तत्र आत्मानं जानामीत्यत्राव्याप्तेः
। तत्र संबंधांतरस्य सत्त्वात्। अतींद्रियाभावाद्यावव्याप्तेश्च। न हि तस्य विशिष्टप्रती
तिजननयोग्यत्वे मानमस्ति। अन्यथा तेन विशिष्टप्रत्ययजननापत्तेः। किंच विशिष्टप्रतीतिजन
नयोग्यत्वं धर्मो वा संबंधः। तादृशं स्वरूपं वा। आद्ये स्वरूपस्य संबंधत्वव्याघातः। प्र
तीतिघटितस्यैवास्य तथात्वात्। नागते चरत्वप्रसंगश्च। न द्वितीयः। अननुगमात्। किंचैवमभाव
भ्रमानुपपत्तिः। तत्रापि विशिष्टप्रतीतिसंभवे स्वरूपं संबंधस्य सत्त्वात्। न च प्रमात्वं घटितं
तल्लक्षणं। वास्तवसंबंधघटितप्रमात्वस्याप्यापाद्यत्वात्। अन्यथा तत्र तस्याप्रमात्वे संबंधा
भावः। तस्मिंश्च तस्याप्रमात्वमित्यन्योन्याश्रयापातः। ननु संबंधांतरमंतरेण विशिष्टप्रतीति
तननयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपस्य संबंधत्वं। संयोगत्वावच्छिन्नस्य दंडादेः संबंध

एम
८१

त्वं वत्तद्विशिष्टबुद्धिश्चावच्छेदकविषयिण्येवावच्छेद्यविषया। अतो न स्वरूपसंबंधो धर्मविशिष्ट
बुद्धेश्चाहेतुत्वं [illegible] विशेषः। न च प्रमाभ्रमयोः स्वरूपमात्रविशेष्यविषयत्वाविशे
षाद्भ्रमाभ्रमव्यवस्थानुपपत्तिरिति वाच्यं घटाभाववति घटाभावज्ञानत्वेन तत्तद्विशिष्टज्ञानत्वे
न तद्विशिष्टज्ञानत्वेन च व्यवस्थोपपत्तेः। नन्वतिरिक्तविषयत्वे तस्यैवानुपपत्तिः। न हि भवद्भि
स्तत्स्योभाकल्पकत्वेन दुर्भणत्वेन व्यधिकरणप्रकारकत्वरूपभ्रमत्वस्यैवाभावे भ्रमत
इत्यत्राप्यव्यवस्थासंभवतीति चेत्तन्न घटाभावाभावस्य घटत्वेन तद्वति घटाभावज्ञानस्य व्यधिकरण
प्रकारकत्वसंभवात्। किंच भ्रमस्य वस्तुतत्त्वापकर्षवत्त्वं विषयः। न तु प्रमापाटवमतिरिक्तविषयत्व
मस्तीव। न चातींद्रियाभावे अव्याप्तिः। अभावतावच्छेदकप्रतियोगिदेशत्वे सति प्रतियोगिकालान्यकाला
त्वं। अन्योन्याभावे प्रतियोगितावच्छेदकदेशान्यदेशत्वं विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतावच्छेदकात
वच्छिन्नत्वं भावे सुलभं। न ह्यरण्यस्थो दंडो न घटजननस्वरूपयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्न इति चेत्
मैवं। नित्यस्यातींद्रियस्य विशिष्टप्रतीत्यजननक्षेप्यतींद्रियपोग्यकाशस्य तदभावादेर्विशिष्टप्रति

२ न विशिष्टप्रतीत्यजननक्षेप्यतींद्रियाभावे [illegible] यत्र देशान्तरे प्रागभावादेः प्रतियोगि

तितननयोगपतावच्छेदकावच्छिन्नतेध्रुवंविशिष्टप्रत्ययपतनकत्वग्रहणात्। नित्यस्वरूपयोगपस
यहकारित्वमवधानिपमात्। किंचविशिष्टस्यप्रसंदृत्तस्वरूपसंबंधस्यपष्ठ्यर्थत्वेआत्माश्र
यःसंबंधमात्रस्यतदर्थत्वेआत्मत्वादिविशिष्टात्मसंबंधिस्वमूहालंबनविषयेघटपटादावतिआ
प्तिः। तथापिविशिष्टसंबंधविशिष्टविषयध्यानजनकत्वात्ध्यानस्याभावःध्यातोभावइतिप्र
तीत्योपलक्षणपयनस्यात्। ध्यानाभावपौरोभपत्रस्वस्वसंबंधत्वेविषयकृतविशेषाभावा
त्। अतएवविशिष्टप्रतीतितननयोगपत्वंध्यानतूपपादिस्यत्वेतिरिक्तमेसंबंधइतिनिरस्तं अतीं न
द्रियेनित्याभावेव्याप्तेः। नहितत्रविशिष्टप्रतीतिजनकयोगपत्ताकालोपधनापत्तेःप्रतितिष्ठ ति न
स्यचाहुषादिप्रतीतावविषयत्वप्रसंगाच्च। तस्मात्सर्वसंबंधाध्यासिकएवबहगृ
हणपोःसंबंधःइत्यद्वैतसिद्धेविषयताखंडनं॥ ॥स्याद्वेतत्। सर्वस्यापिदृश्यस्यत्रैलात्म
कत्वाध्यासत्वेपिकस्यचित्कदाचित्कंचित्प्रतिप्रकाशापत्त्यापित्वात्तत्सन्निधिद्वि
पजन्यतन्नहकारवृत्तिद्वारकएवानावरणहगूसंबंधःस्वीकृतःतथाचसत्यपितद्वारक

एवसंबंधोस्तुकिमाध्यासिकसंबंधदुर्योसनेनानहिभवतांविज्ञानवादिनांमियतत्रध्यानेतदर्थो
ध्यासस्वीकारः। शुद्धहगःस्वतोभेदाभावात्उपाधिविशिष्टपाभेदेपिघटादिवत्तस्यामिथ्यात्वेता
धिष्ठानत्वापोगात्तदुक्तिवेतनःप्रकाशस्यसाक्षात्स्वसंसृष्टप्रकाशकत्वनियमेनचैतन्यस्यपरा
पयसंबंधेनविषयप्रकाशकत्वापोगात्। नहिप्रदीपःपरपरसंबंधेप्रकाशयतिअतोविषयाधि न
ष्ठानचैतन्यमनावरणमेवप्रकाशकंआवरणभंगश्चवत्याअतोवृत्तेःपूर्वमाध्यासिकसंबंधेवि
द्यमानेपिदृश्यप्रतीतिरुपपन्ना। अतएववृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यघटप्रकाशकत्वेआध्या
सिकसंबंधस्यातंत्रतापातःघटाभिव्यक्तचैतन्यस्यघटप्रकाशकत्वेआवरणकेनटवृत्तिप्र
तिबिंबितचैतन्येनैवघटप्रकाशोपपत्तेःतदधिष्ठानविद्यभिव्यक्तिकल्पनापोगादुक्तिनिरस्त
।परोक्षविलक्षणस्फुरतरव्यवहारार्थंविषयाधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्तिकल्पनापापुक्त
त्वात्। नचशुद्धचैतन्यस्यचरमसाक्षात्कारात्पूर्वंनाभिव्यक्तिः। अभिव्यक्तस्यैवघटादिव
च्छिन्नचैतन्यस्यनतद्धिष्ठानत्वमात्माश्रयादितिवाच्यं। चरमसाक्षात्कारात्पूर्वमपिशु

द्वैतन्यस्या विद्यावद्ग्राह्यधिष्ठानभूतस्य मूर्तस्थानत्रिवृत्तिलक्षणाभिव्यक्त्याभावेपि तद्वारणविशे
षाद्विनिवृत्तिलक्षणाभिव्यक्तिविषयप्रकाशकल्पोपपत्तेः। न च घटप्रकाशिकापादशैमिथ्यात्वेनाधि
ष्ठानत्वं सत्यत्वेदोषात्तन्यत्वेन प्रमात्वासत्यत्वं च विषयं प्रति नाधिष्ठानत्वमित्यभ्युपगमः पाराशर्यस्य
तिवाच्यापतेर्दोषात्तन्यत्वेन प्रमात्वे [illegible] प्रयोजकं वैतन्यस्य सर्वत्र दोषात्तन्य
त्वात्। किंतु दोषाजन्यत्वस्यावच्छिन्नत्वं प्रकृते च तदभावात्। न विषयस्य सत्यत्वं अतो मिथ्याभूतवि
षयं प्रत्यधिष्ठानत्वं सत्यापादशैपुरुषं मनुतात्त्विकसंबंधसंभवे आध्यासिकसंबंधकल्पनं। स
एव नुकूलस्य संयोगवाधेगुणगुणिनोः समवायवत् तदुभयसंबंधवैरत्वस्य संभवात्
न च तन्त्रमानाभावः समवायवद्नुमानाध्यक्षयोः सत्वात्। तथाहि परस्परासंपृक्तासमवेतवि
षणविशेष्यकविशिष्टधीर्विशिष्टविशेष्यसंबंधविषयाविशिष्टधीत्वात्। इदीतिविशिष्टधीव
त्। उक्तात्तन्यप्रमाविशेषणविशेष्यसंबंधनिरूपितिका। अबाधितत्वविशिष्टधीत्वात्
संमतवत्। विमता धीरबाधितविशेषणविशेष्यसंबंधविषया। अबाधितविशिष्टधीत्व

त्। इदीतिविशिष्टप्रमावत्। नो मां श्वेतमश्वमानयेत्यादिवद्वैरूपिपक्षकुक्षिनिक्षेपएवेति न तन्त्रव्यभिचारः। का
तथा च संयोगसमवायातिरिक्तसंबंधसिद्धिः। न चैतन्यप्रथमद्वितीयपक्षयोर्व्यभिचारः। आध्यासिकसंबं
धस्यैव विषयत्वेन निमित्तत्वेन चोपपत्तेः। द्वितीयपक्षे सधीर्व्यभिचारश्च। तृतीयपक्षेपि ग्रहणदशा
नपर्यन्तावाधितत्वेन सिद्धसाधनमेव। सर्वथाबाधितविषयत्वे साध्यसाध्यत्वैकल्पं। न च तात्त्वि
कसंबंधबाधे आध्यासिकसंबंधसिद्धिस्तथा च संयोगसमवायातिरिक्ततात्त्विकसंबंधबाध
पर्यन्तं आध्यासिकसंबंधसंभावनातथा च कथमपि तरसिद्धिः। सध्यवैकल्यानीति वाच्यं। तात्त्वि
कसंबंधस्य व्यापकानुपलब्ध्या बाधात्। तथाहि। तात्त्विकसंबंधस्य व्यापकं देशकालविप्र
कर्षाभावः। स च तीतादिषु पक्षकाशानादिनो नास्त्येवेति कथं तात्त्विकः तेषां संबंधः। न च समवा
यवत् संबंधाभावविप्रकर्षाद्यविरुद्धत्वेनैवतसिद्धिरिति वाच्यं। समवायस्यापि देशकालवि
प्रकृष्टयोः संबंधव्यवहारप्रयोजकत्वात्। न हि संबंधाभावेपि सतः समवायः। नष्टं घटं प्र
ति नष्टरूपेण विशिनष्टि। न चाध्यासिकत्वे संबंधस्य साध्यधर्मिग्राहकमानबाधः विशिष्ट

पुतसिद्धयोरेकसंयोगकल्पनं वंध्यदर्शनात् पुतसिद्धिरपि संयोगाभावस्य बाधकस्य सत्त्वादिति वाच्यं • पुतसिद्धयोरपि चित्रे वंध्यादर्शन

बुद्धिलेनप्रथमं तात्त्विकात्तात्त्विकसाधारणसंबंधस्यैव सिद्धेः। किंच संबंधग्राहकप्रमाणतात्त्विकसंबंध
व्यापकानुपलब्धिबाधसहकृतत्वात्तात्त्विकसंबंधेपर्यवसितो न धर्मिग्राहकबाधकेन
पि नचैवं पुतसिद्धयोरेनेन पुतसिद्धत्वस्य संबंधप्रयोजकत्वात् पस्मिन् सत्यवश्यं संबंधः स्यात्
संबंधस्य प्रयोजकइति समव्याप्तत्वाभावेन पुतसिद्धस्य अनुपलब्धेर्बाधकत्वात् पत्रसंबंधस्तत्रा
व पि पुतसिद्धिरिति विषमव्याप्तिकत्वेपि मानाभावात्। अनुकूलतर्कादर्शनात् देशाका
लविप्रकर्षाभावयोस्तु सर्वेषां संबंधदर्शनेन विप्रकर्षे तद्दर्शनेन च समव्याप्तत्वात् प्रयोजक
देशाकालविप्रकर्षाभावस्यानुपलब्धेः संबंधदर्शनेन विप्रकर्षे तद्दर्शनेन च समव्याप्तत्वात् प्रयो
जकस्य देशाकालविप्रकर्षाभावस्यानुपलब्धेः संबंधकस्यावश्यमंगीकरणीयत्वात्। न हि बाध
प्रयोजकाभावे प्रयोज्यसंभवः। नन्वेवं व्यंसा देरतीतादिनामिथ्यात्वलक्षणं तेगतस्यात्यंताभा
वस्य प्रतियोगिता शक्तेः शक्तेन इयानस्य इत्येवेन स्वरूपा पाद्यमाणेन व्यवहारस्य व्यवह

न्नेयेनाशक्यस्य अर्थेन च त्रिरूपस्यानस्य हेतेन संबंधो नेति स्वद्वाक्योक्तसंबंधाभावस्य ज्ञाने
नासंबंधात् स्वन्यायस्य त्रिरूपस्य वचनविरोधाः स्युः। न च प्रमाणेनैव प्रतियोग्यादिकमभावा न
दावध्यस्तमिति वेत्तत्पक्षपुरुषर्पयसाम्येन ध्वंसादीनां स्वप्रतियोग्यादिभिस्तात्त्विकसंबंधो ना
स्त्येव। आध्यासोपि न ज्ञानरूपे न्यायेनोभयोरपि मिथ्यात्वात्। तथापि प्रतियोगिमानं प्रतियोग्य
नुयोगिभावादिकं सर्वथा न निराकुर्मः। किंतु तात्त्विकाध्यासाभ्यां भिन्नमेव रूपकं हि पुत्रा
मिथ्यामृतमंगीकुर्मः। स च संयोगादिवद्वस्तुरिक्तो वा। स्वरूपं वा। पदार्थांगीकृतपदार्थांतर्गतो वा
तद्वस्तुरिक्तो वेत्यस्यांकं दृतपरिहारपांनन्नेनिर्बंधः। न च मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् दृसिद्धपान्यो
न्याश्रयः। दृग्दृश्यसंबंधानुपपत्त्या रूपमात्रस्याध्यासिकत्वे सिद्धे तन्मध्यपतितस्य प्रति
योग्यभावादिसंबंधस्यापि मिथ्यात्वं। न तु प्रतियोग्यभावादिसंबंधमिथ्यात्वसिद्धेनंतरं
दृग्रूपमिथ्यात्वसिद्धिरिति। व्यवहारोपयुक्तसंबंधसामान्यस्याप्रतिक्षेपान्न स्ववचनादिवि
रोधः। तदुक्तं खंडनकृद्भिः। बाधे दृष्टे न साम्यात् किंदृष्टे तद्दृपि बाध्यतां। क्रमसत्वं मुमुक्षु

णामानिर्वचनवादिनामिति। नचाऽदृष्टत्वं न्यायस्य व्यापकानुपलब्धिरूपस्तर्कस्योक्तत्वात्। स्वत्रि
पादिविरोधरूपप्रतिकूलतर्कस्य परिहृतत्वाच्च। अतएव न जातिवादिसाम्यं। तेन हि नैयमसापे
क्षानित्यत्वसाधकं कृतकत्वादौ निप्रमानपेक्षदर्शनमात्रेण रूपवत्वादिकमापाद्यते। न त्वस्मा
भिस्तथा नियमनिरपेक्षेण सहचर्यमात्रेण किंचिदापाद्यते। नचैवं ध्यानदृष्टोपपोरविप्रतिपोग्य
भावादिस्थकस्तएव संबंधोऽस्तीति वाच्यं। परस्परमध्यासात्मकसंबंधासंभवेऽपि संबंधांत
रकल्पनातात्संभवे तस्यैव संबंधत्वात्। नचाऽर्थानेऽनध्यासेन विषयस्य विषयिणाध्यास
नियमो न सिद्ध इति वाच्यं। एवं नियमानभ्युपगमात्। किंतु ध्यानाध्यानयोरध्यासएव विष
येण संबंधः। सच ध्यानेऽर्थे पस्याऽर्थे पेवाध्यातस्याध्यासादुपपद्यते। अतएवाध्यासिक
संबंधव्यतिरेकप्रदर्शने ध्यानस्याऽर्थे पेनैत्यनुदाहरणं। ननु श्रवणादीनां चरमसाक्षात्कार
एतानांस्वविषयेण ब्रह्मणासंबंधानुपपत्तिः। नहि श्रवणादौ साक्षात्कारेव ब्रह्मध्यस्त
मिति चेत्। न साक्षात्कारेहि वृत्तिरीतदभिप्रायकं चेत्तन्न वा आद्येतस्य ब्रह्मण्यध्यस्त

त्वेनाध्यानाद्यपपोधिसंबंधोपपत्तेः। अतएव श्रवणादिनापि भावसन्निपारूपेण नसंबंधानुपपत्तिः
द्वितीयेत्वभिदिमसंबंधानुपपोमात्रतुसंबंधानुपपत्तिर्नदोषः। अतएव चरमसाक्षात्कारस्य ब्रह्मण्यध्यस्त
त्वाद्धेतुद्विपपत्वं तदाद्यस्य साक्षात्कारस्यापि ब्रह्मण्यध्यस्तत्वात्तद्विपपत्वापत्तिरिति निरस्तं। चरमसा
क्षात्कारस्य यदि व्यक्तचैतन्यस्वरूपत्वे ब्रह्मण्यनध्यासात्। वृत्तिरूपत्वे तस्य ब्रह्मण्यध्यासेपि ना
विद्यानभूतस्य ब्रह्मणो विषयत्वं। ब्रह्मविषयताप्रयोजकस्याध्यासविशेषस्य तत्राभावात्। तस्य
च फलवत्त्वकल्पितत्वात्। नचिरमवृत्तेर्ब्रह्माकारतावदत्रापि सानुभूयते। इच्छाप्रमाणयोस्तु
ध्यानाद्धारकएव संबंधइति तदेकसंबंधापेक्षा। नच ध्यानेसन्निकर्षाधीनस्य स्मृतावनुभ
वाधीनस्यैव छद्मपेक्षानाधीनस्य विषयसंबंधस्यानुभवात्। सन्निकर्षादिभ्यो भिन्नध्यान
नास्तिएव संबंधो वक्तव्य इति वाच्यं। संबंधानुभवस्य ध्यानद्वारकसंबंधेनापुपपत्तेरति
रिक्तसंबंधकल्पनेमानाभावात्। ध्यानाधीनसंबंधांतरस्यानुभवात्। ध्यानेतु इंद्रियस
न्निकर्षादिनानसंबंधानुभावोपपत्तिः। इंद्रियसन्निकर्षादिनामतीद्रियत्वेन तेषामनुभि

साक्षिणोपस्थितिविनैव घटस्थानमित्यादिसंबंधानुभावात्। स्मृतौ त्वनुभवाधीनसंबंधस्यांशकैव
नास्ति। अनुभवस्यतद्हीनमसत्वात्। उभयोरपि स्थानत्वेन तुल्यवद्देवसंबंधसंभावाच्च नच समूह
लंबनजन्यैकविषयेच्छापाउभयविषयत्वापत्तिर्तनकस्थानस्योभयविषयत्वादिति वाच्यं। अति
रिक्तसंबंधपक्षेपि तुल्यत्वात्। अथैकविषयावच्छेदेनैव स्थानस्य तत्तत्कत्वान्नोभयविषयत्वं सं
भवमापि तनकस्थानेतत्तत्कतावच्छेदकविषयत्वस्यैव संबंधत्वात्। नचानित्येच्छोच्छापाविण
यसंबंधानुपपत्तिः। तस्याः अस्माभिरनंगीकारात्। तार्किकाणामपि तत्साधकमानवले
नबलिलक्षणसंबंधकल्पनेपि जन्यस्थानजन्येच्छयोरुक्तप्रकारेणैव विषयतामभ्युपगा
मात्। नच पुत्रादिधीजन्यसुखादेः पुत्रादिविषयत्वापत्तिरिच्छाजन्यापादितिवाच्यं वैषम्यात्। स्था
नस्य समानत्वेपि इच्छाद्वयेवसविषयत्वप्रतीतिर्न तु सुखादेरेव स्तुस्वाभाव्यात्। त्वपाप्य
स्यैवार्थस्य वक्तव्यत्वात्। अन्यथा स्फटिकेजपाकुसुमसन्निधानात्लौहित्यापत्तेः। अथ
धर्मेणात्मर्पस्यानध्यासोन्नात्मर्पसंबंधोनस्यात्। न तात्मर्पे हि तत्प्रतीत्यदृष्टकत्वं प्रती

तेश्चरूपांतरेणैव धर्मेणापि संबंधोध्यास एव प्रतीतिद्वारा च धर्मतात्मर्पयोः संबंधरूपनुपपत्तिभा
वात्। नच स्थानस्य प्रकाशत्वेन प्रदीपसाम्येपि आंतरत्वेन तद्वैलक्षण्यमंगीकर्तव्यं। अतः इच्छादि
यद्विप्रकृष्टेनापि संबंधस्यात्। अन्यथा प्रदीपवद्देवाध्यासिकसंबंधोपि नस्यात्। परोक्षवृत्तौ वि
प्रकृष्टसंबंधदर्शनाच्चेति वाच्यं। देशकालविप्रकृष्टाभावस्य संबंधसामान्यप्रयोजकत्वे संभव
तिआंतरप्रतियोगिकसंबंधभिन्नसंबंधस्यास्य प्रयोजकत्वमिति कल्पनायोगाभावात्।
इच्छापास्तुच्छमात्रेनसाक्षात्संबंधः किंतु स्थानद्वारकः। परंपरासंबंधस्यैव फलं। परोक्ष
स्थलेतु पदार्थविशेषेनचैतन्येन साक्षाद्देवसंबंधः। तथापि विषयाकारत्वात्साक्षात्संबंधा
भावात्। वृत्तिव्यक्तिचैतन्येन विषयस्य परंपरासंबंधएव। ननु तथापि मते इदंपस्य न
स्वस्थाने ध्यासत्वनियमः। अनध्यासस्य तुच्छस्य पंचमप्रकारत्वपक्षे अविद्यानिवृत्तेर्भोग्या
द्वैतपक्षे भाग्यस्य दृश्यरूपत्वे पि स्वस्थाने नध्यासात्। अपरोक्षैकरसे ब्रह्मण्यध्यासस्य ध्यावहा

ति कस्यातीतादेर्विषयातीन्द्रियस्य परोक्षानुभवरूपेस्वस्थाने न ध्यासात् स्मर्यमाणस्य च स्मृतिरूपेस्वस्था
नेना ध्यासात् प्रातिभासिकस्य च प्रातिभासिकेस्वस्थाने न ध्यासात् । त्वन्मते भ्रमरूपस्थानस्या
पि कल्पितत्वा दिति चेन्मैवं तुच्छस्याध्येपत्वेन स्थाने ऽध्यासाभावात् । ध्येपस्य हि स्थाने ऽध्यासः । तुच्छ
स्य न ध्येपत्वेन ग्रहः । पंचमप्रकारविद्यानिवृत्तेरपि प्रतिषेधाधिकरणे ध्वस्तस्यापि तत्र
वृत्तेरवर्जनीयभावात् । अध्यासस्य च संबंधः । वस्तुतस्तु विद्यानिवृत्तेः पंचमप्रकारत्वाभावाद्वैतवानभ्यु
पगमपराहतः । यथा चाविद्यानिवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपत्वं सर्वाद्वैतं च तत्रोपरिष्टाद्वक्ष्यते । अपरोक्षे कस्ये
ब्रह्मण्यध्यासस्यातीतादेरनुमित्यादिरूपस्थाने न ध्यासोऽपि प्रसिद्धश्चेत्तन्न तद्ध्यासस्तद्धि चैतन्य
मनुमित्यादिरूपस्य वस्तुमिति वाऽध्यासानुपपत्तिः । अतिप्रसंगपरिहारार्थं चैतन्यस्य विषयस
बधेवृत्त्युपरागापेक्षायामपि नाधिष्ठानत्वं तदपेक्षा । एवमेव नित्यपरोक्षस्य लेमतिस्थले पि
प्रातिभासिकस्य प्रातिभासिकयोरेतावत्ध्यासेपि अधिष्ठानविषयं वृत्त्यभिव्यक्तं चैतन्यं
वाध्यासदृतिनक्ताप्यनुपपत्तिः । न च रूप्यादिकमिदं ग्रावच्छिन्नं चैतन्यापरावच्छेदेन निरपे

क्षोपाधेरिदानीमभेदकत्वाभावात् । अतएवाभिपुरुषः फलोक्त्या दैकदेशस्थानस्योच्यते । न च रूप्यादेः स्वस्थाने
ऽध्यासत्वेऽपि रूप्यस्थानस्य स्थाने भ्रमोत्पत्तिः । स्थाने तन्निवृत्तिरिति वाच्यं स्यात् । अधिष्ठानाध्यासाभ्यां ध्या
सस्य जननिवृत्तेर्नियतत्वात् । स्थानं रजतमिति प्रतीतिप्रसंगाच्चेति वाच्यं । रजतमिति प्रतीतिप्रसंगा
च्चेति वाच्यं । रजताकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य रजतत्वमाधिष्ठानत्वानभ्युपगमात् । दृष्टं ग्रावच्छि
न्नचैतन्यमेव तु रजतत्वमाधिष्ठानं । न च दृश्यद्रजताकारवृत्त्यवच्छिन्नमपि । नैतावता भ्रमाधिष्ठा
नत्वेतदपेक्षा । तस्य च भ्रमविरोधिभ्रमित्वाद्याकारेणैव स्थानत्वमकारणं । तेनाकारेण च स्थानं भ्र
मनिवर्त्तकं । अतएव न स्थानं रजतमिति भ्रमाकारापत्तिः । वस्त्ववच्छिन्नस्यैव स्थानत्वान्नस्य चाधिष्ठा
नत्वाभावात् । अधिष्ठानताद्यभावेन चारोप्यप्रतीतिरिति दृष्टं रजतमिति भ्रमाकारः । ननु घटादे
स्वसन्निकृष्टेन्द्रियजन्यस्वस्थानात्पूर्वं सत्त्वेन तत्राध्यासो न युक्तः । न च घटादेरिन्द्रियसन्निकर्षे ग्राव
त्रिसपाघटोऽप्रकाशः । घटाधिष्ठानचैतन्येन तत्सन्निकर्षे घटमिति वाच्यं । व
त्रि अतिरिक्तस्थानेमानाभावात् । अस्थानसन्निवृत्तेरपि तत एव भावादिति चेन्न । तत्फलस्या

तत्प्रमाणस्थातार्थसिद्ध्यर्थं वस्तुतिरिक्तज्ञानस्यावश्यमभ्युपेयत्वात्। अन्यथा तस्यस्वरूपाभावेन [illegible]
गतुल्यतया सन्निकर्षतन्यज्ञानहेतुत्वेन प्राक्सत्त्वकल्पनानिष्प्रामाणिकीस्यात्। तस्माद्घटादेरस्य
घटादेरिद्रियसन्निकर्षाश्रयत्वेन ज्ञानकारणत्वं तादृशस्यसाधकं किंचिन्नानमवश्यमभ्युपेयं
अन्यथान्वयव्यतिरेकयोरग्रहणे कार्यकारणभावाग्रहात्। सर्वमानमेयादिव्यवस्थोपपत्तिश्च
ता। तद्ध्यमानं निवृत्तिस्पंतद्ज्ञानीवृत्तिकारणाप्रवृत्तेरिति तद्विलक्षणं नित्यस्वप्रकाशमेकमेव
लाघवात्। वृत्तिगतोत्पत्तिविनाशाद्यस्त्वादिभिः तद्दसंस्पर्शात्। तदेव वचनानाविधोपाधि
संबंधान्नानाविधव्यवहारभाग्भवति। नभइव घटमठिकमल्लिकादयुपाधिभेदेन तच्छब्दो
नसाधकत्वात् स्वरूपतो नाज्ञानं निवर्त्तकं। वस्तुपरक्रं त्यज्ञानं निवर्त्तकमिति निवर्त्ते
रनुपयोगः। तथा चसर्वज्ञानसाधकेस्वसिद्धिचैतन्येतस्मिन् घटादेरभासइति कानुपपत्तिः
। तदुक्तं॥ सुरेश्वराचार्यैः सर्वतीर्थदृशांहि स्वाभिप्रेतस्य वस्तुनः। पदभ्युपगमादेव तत्सिद्धि

BHAU DAJI

र्वापतेः कुतः। सर्वतीर्थदृशां तावत्सामान्यमानलक्षणं अदृष्टार्थावगमनं लक्षणं तत्रोपपुष्यते। स्व
तःसिद्धेश्चवेदादिभिर्भवनं भवेत्। प्रमाणानां प्रमाणत्वतो भवेत्। यत्रापि लभ्यते प्रमाणान्तरेणापि
वेदादिश्चेत् प्रसिद्ध्यति। वदप्रमाणैः कोन्वर्थो नहि सिद्धस्य साधनं। स्वतोसिद्धे प्रमेये तु नास्तीत्यं
तिकप्रमाणानामिव्यनक्ति सविताशाश्वंगस्फुरत्यपीति॥ नच घटोपमित्यसावुक्तिराभासस्य
प्रसादतः। विज्ञातो घटदृक्क्रियस्तानुभवतो भवेदिति वदतावदतावत्रिप्रतिबिंबितस्य घटा
न धिष्ठानचैतन्यस्य घटानुभवत्वोक्तेः विरोधइति वाच्यं। वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्य घटाधि
ष्ठानचैतन्यस्य घटानुभवत्वोक्तेर्विरोधाद्इति वाच्यं। वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्य घटाधिष्ठान
चैतन्येनसहाभेदभावात्। चैतन्यस्यैकत्वात्। तथाचैकस्यैवचैतन्यस्य द्वौ विषयितावकिं चास्य
त्वेदृशपत्वं नस्यादित्यनुकूलतर्कमात्रं। नाद्यः तत्सामग्र्याभावात्। तथाहि। आक्षेप्तुस्तोपपा
दकत्वेप्रमाणं विरुद्धं माक्षेपकस्यानुपपद्यमानत्वं प्रमितत्वं चेत्पर्यापत्तिसामग्र्यां प्रकृते चा

सेप्यसंबंधिनोमिथ्यात्वंनाक्षेपकस्यसंबंधस्योपपादकं॥प्रकृतप्रतिकूलमेकंनचाध्यस्तत्वरू
पसंबंधस्यतत्प्रतिकूलंतस्याद्याप्यसिद्धेः॥अतोनाक्षेपकत्वात्॥प्रत्यक्षादिविरुद्धंचेदमाक्षेप्यो॥ना
प्येकस्यद्रूपत्वस्योपपन्नत्वेप्रमितानेकवस्तुस्वाभावपुक्तः॥आक्षेपकंचनदृग्धर्मस्तत्वंतस्यैव
फलतआक्षेप्यत्वात्॥नापिदृग्विषयरूपोदृग्संबंधः॥तत्वासिद्धेः॥नदृग्धर्मोनसिद्धिकत्वं॥दृग्
विषयत्वातिरिक्तस्यतस्यासिद्धेः॥नांतरः॥सत्वेप्युक्तरीत्यासंबंधांतरेणैदृग्रूपत्वस्योपपन्नतया॥
अनुपपन्नत्वेकभावादितिचेन्नाअनुकूलतर्कस्यप्राक्प्रक्रांतत्वेनाथोपाधिर्वेत्यादिविक
ल्पानवसरात्॥उभयथाप्यदोषाद्वातथाहि॥सत्यत्वेदृग्दृश्यसंबंधानुपपत्तिः॥मिथ्यात्वंचतु
रुपपादकंनचतत्संबंधप्रतिकूलंमिथ्यात्वेपिशुक्तिरूप्यस्यदृग्धर्मोऽध्यस्तत्वरूपसंबंधदृशा
नेनसंबंधस्यमान्येप्रतिकूलत्वाभावात्॥आक्षेपकोपिदृग्विषयत्वरूपोदृग्संबंधएव॥अ
ध्यासरूपस्यदृग्विषयत्वस्यसमर्थापिसंप्रतिपन्नैः॥तात्विकस्यैवतस्यनिषेधात्॥नचाध्यस्तत्व

स्याद्याप्यसिद्धिः॥दृक्संबंधसामान्यस्याक्षेपकस्यप्रसक्तविशेषनिषेधेप्यध्यस्तत्वरूपविशेषपर्य
वसानेनासिध्यभावात्॥नचाध्यस्तसंबंधेनाक्षेपकता॥किंतुसंबंधत्वेनसचाध्यस्तत्वसंबंधसंभा
वनयाप्यवाधितएवेति॥नचघटस्पर्शनमितिसिद्धसंबंधसामान्यस्याध्यस्तत्वेनविशेषः॥न
हिरूप्यस्यशुक्तिरितिप्रतीतिरस्तीतिवाच्यं॥रूप्यस्यशुक्तिरितिप्रतीत्यप्रावेपिरूप्यस्यशुक्तिरधि
ष्ठानमितिप्रतित्याध्यस्तत्वस्यसंबंधविशेषत्वसिद्धेः॥चैत्रस्यमैत्रइतिप्रतीत्यभावेपिचैत्रस्य
पितामैत्रइतिप्रतीतिवत्॥आक्षेप्यमपुत्रप्रमाणविरुद्धमेवप्रत्यक्षादिविरोधस्यप्रागेवपरिह
तत्वात्॥आक्षेपकेचप्रमितत्वमनपेक्षितमेव॥अप्रमितेनापिप्रतिबिंबेनबिंबाक्षेपदर्शना
त्॥तर्कपरतापामपिनाप्रयोजकता॥सत्यत्वेसंबंधानुपपत्तेः॥भवदुक्तन्यायेनत्वंदृनेनप्रथ
मतएवोपपादितत्वात्॥दृग्रूपत्वाभावस्यापादकसंबंधमात्रानिर्वाच्यत्वाभावोवात्रिकालावा
ध्यत्वंवा॥उभयत्रापिनदोषः॥नचानिर्वाच्यताभावस्यतुच्छपरसंबंधीवेचतापादकत्वेपिसत्वेन
व्यभिचारः॥कारणसामर्थ्येनतत्रतदाकारवृत्तिसमुच्छ्वासेपिदृक्संबंधरूपस्यदृग्रूपत्वस्य

तुच्छत्वविरोधिनः तत्राभावात् । तुच्छाकारतापाः चन्द्रिगतत्वेपि चन्द्रिसंबंधस्य तुच्छत्वगतत्वाभावोप
पत्तेः । नापि पर्यासतो ब्रह्मणः स्वव्यवहारसंबंधत्वात् । तथा चोभयसंबंधस्तथा घटादेरपि स्वतए
वस्वज्ञाने तत्संबंधोस्तीति वाच्यं दृष्टांते ब्रह्मणि अध्यासस्यैव व्यवहारसंबंधस्य सिद्धे संबंधविषय
विषयिभावानुपपत्तिः । नाप्रयोजकत्वाद्धेतोः परिहृतत्वात् । एते नाध्यासकसंबंधो नाम अध्यासः
संबंधो वा अध्यासत्वमेव वा । आद्ये संबंधस्य मिथ्यात्वे संबंधिनो दृश्यस्य दृश्यत्वमिथ्यात्वानुपप
त्तिः । द्वितीये ज्ञानस्याप्यध्यासत्वेन तत्राध्यासानुपपत्तिः स्वस्वरूपानपरंपरापामध्यासस्वीका
रेऽनवस्थायेति निरस्तं । ज्ञानं हि वस्त्ववच्छिन्नं चैतन्यं तत्राध्यासानुपपत्तेः । हिकापाः चन्द्रेर्तरापा
अध्यासत्वेप्यवच्छेद्यस्य चैतन्यस्य प्रकाशरूपस्यानध्यासत्वेन तत्र दृश्यस्याध्यासात् । दृश्य
मिथ्यात्वेप्यनवस्थैव । विरूपस्योपपत्तेः । अतएव वृत्तावव्यक्तिविषयो ब्रह्मनवस्तौ कल्पितं अविद्याविषयो ब्रह्म अविद्यापां न कल्पितं । तथा तथा दृश्यं न दृष्टि कल्पितं । तथो यद्दृश्यं दृश्यं दृष्टात्मिकं एवं

बंधत्वासामान्यसंबंधेनैवातिप्रसंगो निरस्तो । विशेषतिष्ठासापांसंयोगस्य समवायांतभावे विशेषाकिञ्चिद्विशे
षतिष्ठासाद्विदन्यर्थकैवेति निरस्तं । वस्तुविषयो ब्रह्मणो नध्यासेनापितपेक्षे वब्रह्मण्यध्यासात्संबं
धोपपत्तेस्तस्यवतन्नतात्विकसंबंधाभावात् । कुंभदृष्टांतेन दृग्दृश्यत्वयोरपितात्विकसंबंधस्तस्य
ते । तथा च प्रसिद्धविशेषेबाधिते सामान्यस्यैव बाधकापातिप्रसंगो प्रा । विशेषतिष्ठासामा विशेषो
ऽसाफल्यं तु न तेनिरर्थकेऽपते तत्संबंध स्य प्रामाणिकत्वे पाकं पंचनलक्षणं भविष्यति । त
था हि संयोगसमवायांतर्भूतक्रियाप्रामाणिकसंबंधस्य संयोगसमवायांतर्भावस्य चदूषितत्वा
त् । तद्भिन्नबहिर्भूतसंबंधत्वेतु वयमपि न निराकुर्मः । किं तु तस्य प्रामाणिकत्वं किं च दृग्दृश्यपो
र्नतात्विकः संबंधः । संबंधिभिन्नत्वेन वस्तुनात् । दृश्यत्वं तद्रहितस्य दृश्यत्वादेरिव संबंधस्यापि
स्वनिर्वाहकत्वं क्वचिन्न विष्यतीति वाच्यं । दृश्यत्वमपि हि दृग्संबंधस्वतस्य च स्वनिर्वाहकत्वं न मापिकं तं
विनेति नास्माकं प्रतिकूलमभ्युपगमेपि देवानांप्रियेण अभिन्नत्वे संबंधत्वापोगात् । न चेच मध्या
सिकसंबंधेप्यप्रसंगः । तस्य मापिकत्वेन मापापाद्याघटितघटनापटीयस्त्वेन सिद्धानुपपत्तेः ।

तर्हि वे तल्लक्षणं भविष्यति । तत्रैव तद्भावे तद्भिन्नसंबंधत्वमेव लक्षणमस्त्विति निरस्तं ६

।भूषणत्वात्। नचातिप्रसंगानिवृत्तिर्दृष्टपदोः संबंधनिर्वचनं प्रकृतं न तु विषयत्व निर्वचनं। अतो
विषयत्वखंडनमनुक्तोपालंभिन्नमितिवाच्यं। विषयत्वखंडनेन निरुच्यमानप्रकृतसंबंधस्यैवखंडना
त्। नच विषयित्वानिरुक्तावपि विषयिणः। सत्यैवं तु विषयत्वानिरुक्तावपि विषयः सत्यः स्यादिति त्व
तिवाच्यं। विषयत्वानिरुक्तावपि विषयाध्यासेनैवतदुपपत्त्या विषयिणः सत्यत्वं पुनः। विषयत्वानि
रुक्तौ तु विषयस्य सत्यत्वं न पुनः। विषयिणोऽनध्यस्तत्वेन विषयाध्यासमंतरेणान्यस्योपपा
दकाभावात्। यत्र तु विषयिण एव अध्यासः तत्र विषयः सत्य एव। यथा शुक्तिरजतविषयिणोऽनध्यस्त
त्वेन विषयाध्यासमंतरेणान्यस्योपपादकाभावात्। यत्र तु विषयिण एव अध्यासः तत्र विषयः
सत्य एव। यथा शुक्तिरजतविषयोब्रह्मानचोभयाध्यासः। मृत्पदादप्रसंगात्। अन्यतराध्यासे च विनि
गमकमनुक्तं। अध्यासत्वप्रकाशत्वादिकमेव। तस्माद्विषयिणो नित्यदृशो न ध्यासाद्विषयस्ये
चतन्नाध्यासः। नच प्रमाणस्थानं स्वविषयावरणेत्याद्युक्तं। दृग्विषयत्वस्वरूपदृशत्वस्वहेतुकर
णे नच त्वया विषयत्वं निर्वाच्यमेवेति वाच्यं। तत्वेताऽनिर्वाच्यत्वेऽप्यध्यस्तत्वेन घयदिसमक

हनिर्वाच्यत्वस्य संभवात्। ननु कथं प्रमाणस्थानं विषयोध्यस्त इति चेत्। प्रपंचविषयकरूपत्वेन तत्वावे
दकत्वलक्षणप्रामाण्यभावादिति। ग्रहणं अतएव यथा दृशाविषयत्वं ते [illegible] प्रतिविंबत्वनः
तादृशं विषयत्वमेव दृशस्य पिंडं [illegible] प्रतीतिनिरस्ता। चिद्रूपस्याऽनध्यासे चिद्रूपस्य नाध्यासस्त्वेन तु
दृष्टांतेन प्रकृते अनध्यासस्यैव क्रमशः कथनात्। स्यादेतत्। मिथ्यात्वं निर्वचनं। तत्साधनं दृशत्वादिकं
निर्वक्तव्यमेव। नहि घटपटाद्यसंकीर्णकारस्थानं विना तद्विलक्षणव्यवहारः। अथानिरुक्तासंकीर्णा
कारस्थानमात्रेण तदुपपत्तिः। तर्हि तुल्यमेव मायिकपांस्तु विशेषः। यत्र वस्तु [illegible] कारः साक्षिलक्षणः
[illegible] मम तु न मतं। चिद्रूपाद्विभाविकवैलक्षण्यसाधकमानसिद्धस्तत्राकः। नहि लक्षणो [illegible] पांस
दसद्वैलक्षण्यस्वरूपानिर्वचनीयत्वहानिः। भोक्तृलक्षण्यपि। औतस्यापि तद्गतकारणत्वादिलक्ष
णस्य कारणत्वखंडनादिप्रसंगात्। त्वयैव कीदृक् न तत्सत्यमिति चेत्। तादृगीदृगिति पत्रनम
स्त्यैतन्मुख्यमित्यवधारयेति ब्रह्मणोऽपि दुर्निरूपत्वोक्तेश्च। प्रपंचेपि त्वदुक्तानिर्वाच्यत्व

मकस्तल्लक्षणसंभवाद्। पतकठिनास्पर्शपृथिवीत्वादिभ्यस्तापृथिव्यादिनामपि लक्षणो क्रेश्च। तस्माद
निर्वाच्यत्वेन सत्त्वविरोधि सत्त्वेप्यनृतत्वाद्देवानिर्वाच्यत्वोपपत्तेः न चनिर्वाच्यत्वमपि सत्त्वप्रयोजकं।
न हि शुक्तिरूप्यस्यापीतरभेदस्य धर्मरूप्यत्वप्रातीतिकजातिरूपतयासुवचमपि सत्त्वं। किं तु ब्रह्मण
आनंदत्वमस्यस्वप्रकाशत्वादिरूपं नोक्तरीत्या दुर्वचमिति ब्रह्मतत्त्वतो नानंदाद्यात्मकस्यात्। तस्मा
दिक्षुक्षीरादिमाधुर्यवद्निर्वाच्यमपि विषयत्वेदेवेति-अत्रोच्यते-दृश्यत्वादेर्निर्वचनीयत्वं किं सत्त्वेनो
तस्वरूपेणान्याद्यः सत्त्वेनानिर्वचनीयत्वेपितन्नद्याभासलक्षणानालिंगितत्वमात्रेणहेतुत्वो
पपत्तेस्तन्निर्वचनानपेक्षणात्। न द्वितीयः। तात्त्विकतात्त्विकसाधारण्येन दृक्संबंधित्वादिनारू
पेणदृग्विषयत्वस्यनिर्वक्तुमशक्यत्वात्। लक्षणाक्रमनुक्रमोनसंबंधलक्षणरूपानिर्वचनीयत्वे
हानिलाभकारत्वमिति पक्षोवस्तुतपिन। पूर्वोक्तव्यापकानुपलब्धिसहितापाल्लक्षणानु
क्रेरुक्तरूपानिर्वचनीयत्वप्रयोजकत्वात्। पक्षानंदत्वादिनाधर्मेणकीदृशीत्यादिनास्वरूपेण
चदुर्निरूपत्वात्-ब्रह्मणोप्यनिर्वचनीयत्वप्रसंगादितन्नाआनंदत्वादिधर्मवत्त्वपाद्दुर्निरूप

भावश्चनसंभवतीति वाच्यं। नैतत्समाधानजन्यत्वात् ज्ञानस्य निवर्त्यत्वाच्च घटादिप्रपंचस्येत्युक्तत्वात्सहितप्रतीयमानाधिष्ठानचैतन्यानुवि
त्वेपिदुःखप्रसंगीकत्वाद्युपलक्षितरूपस्यसत्त्वेन निर्वक्तुमशक्यत्वात्। नचैवंप्रपंचेसत्त्वशक्यनिर्वचनं।
बाधकसद्भावात्। अतएवकठिनस्पर्शत्वादिनापृथिव्यादीनांनिर्वचनमक्षयसत्त्वेप्यनृतत्वादिना
ऽनिर्वाच्यत्वोपपत्तिरिति निरस्तानहिनिरुक्तिविरहमात्रेणानिर्वाच्यत्वं ब्रूमः॥ किंतु सत्त्वादिना
निरुक्तिविरहेणसत्त्वप्रपंचे बाधकाद्दृश्यत्वेव। नच दृश्यत्वेपिषयस्याध्यस्तत्वेतद्दृश्यत्वजन्यंतत्
दृश्यत्वनिवर्त्यबाध्यासंप्रतिविषयत्वं॥ तदनुक्तितपाप्रतीत्यमानत्वमप्यस्त्येव। तस्मात्सत्त्वे
दृग्दृश्यसंबंधानुपपत्तिरेवेव॥ ॥इत्यद्वैतसिद्धेप्रपंचमिथ्यात्वानुकूलतर्कनिरूपणं॥ ॥न
नुविश्वस्याध्यासिकत्वेप्रातिभासिकस्थलद्रव्यविषयेद्रिपसंनिकर्षाधीनापाःप्रतिकर्मव्यव
स्थापा अनुपपत्तिरिचेत्। सत्यं पूर्वमेवघटादीनांचेतन्येऽध्यासेनप्रातिभासिकस्थलापे
क्षयावैलक्षण्यात्-तथाहि-अंतःकरणंचक्षुर्वत्तेजोवपविवक्षेद्रिपरिणतसंपृक्तंविषयंव्या
प्यतद्दाकारंभवति। यथानद्याकूपकेप्राणाद्यानिःसृत्यकेदारद्याकारंभवति। सेवक्षत्रिरि
त्युच्यते-तत्रजीवचैतन्यमविद्योपाधिकंसंसर्गाद्गतमंतःकरणोपाधिकंसत्परिच्छिन्नमिति

मतद्रूपं। तत्राद्ये विषयप्रकाशकं जीवचैतन्यं द्वितीये ब्रह्मचैतन्यं। आद्ये पक्षे पि जीवचैतन्यमविद्यानावृतमा
वृतं च। तत्राद्ये वृत्तिजीवचैतन्यस्य विषयोपरागार्था। द्वितीये तावरणाभिभवार्था। परिच्छिन्नत्वपक्षे तु जी
वचैतन्यस्य विषयप्रकाशकतदधिष्ठानचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्था। अनावृतत्वपक्षे त्वनावृतसर्वगत
मपि जीवचैतन्यं तन्नहंकारवद्रूपोपरक्तं न तु विषये असंगत्वात्। पराग्गोचरत्वं सर्वगतमपि सा स्वा
हिमद्वयक्त्याभिव्यज्यते। तत्तु केन स्यादिमद्वयक्त्या पराग्वा प्रदीपप्रभा आकाशगोचरस्वाहि व्यापि न्यपिता
नप्रकाशयं तत्रूपसंसर्गितया रूपमेव प्रकाशयति तद्वत्। केवलाण्यहंत्वस्याप्यपः पिंडादिसमारू
ढानिहंत्वत्वत्। केवलचैतन्याप्रकाश्यस्यापि घटादेस्तद्वहंकारवत्परारूढचैतन्यप्रकाशय
त्वं पूर्वं प्रकाशयवंचानावृतत्वपक्षे तत्रहंकारवत्त्रिधा चैतन्यस्य तत्रदुपरागे तत्रदर्थप्रकाशः। आ
वृतत्वपक्षे तत्रहंकारवत्त्रिधा तत्रद्विषयाकारवृत्त्या तत्रद्विषयावच्छिन्नचैतन्याभिव्य
क्तौ तत्रतत्प्रकाशः। पक्षापि प्रकाशकमधिष्ठानचैतन्यं सर्वगतं जीवचैतन्यं सर्वगतं जी
वचैतन्यं तः करणावच्छिन्नं। तथापि चैतन्याभेदेनाभिव्यक्त्वाद्रूपवस्थापनिः। न चिपं प्र

२ अंतःकरणावच्छिन्नचैतन्यरूपत्वे जीवस्यावच्छेदकांतःकरणतत्रद्विषयाकारवृत्त्या तत्रद्विषयावच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तौ तत्तत्प्रकाशः।

२ लक्ष्याप्रकाशकत्वाभावयोगः। न च कालत्रिकत्वविशेषः प्रातिभासिकत्वादिवद्व्यावृत्तः। तेषां वात्। न च प्रतीतिमात्रशरीर २

तिकर्मव्यवस्थानोपपत्तेः। तथाहि। स्वसंनिकृष्टेंद्रियजन्यस्वज्ञानात्पूर्वं घटादेः सत्त्वेपि प्रतीतिमात्रशरी
रत्वाभावेपि ज्ञानतिरस्कारत्वादिवत्कल्पितत्वं भविष्यति। प्रतीतिमात्रशरीरत्वाभावेन ज्ञानतिरस्कार
त्वाभावस्याप्यापाद्यत्वात्। प्रतीतिर्विश्वसत्त्वेन वा मिथ्यात्वेपि स्वप्नादिवदिंद्रियसन्निकर्षनिर
पेक्षतयोपपत्तेः। व्यावहारिकत्वस्यापि भ्रांतिदेर्ध्यमात्रेणोपपत्तेश्चेति चेत्। मैवं। प्रतीतिमात्र
शरीरत्वस्य कल्पितत्वं मया तं। दृग्दृश्यसंबंधानुपपत्त्यादिसहकृतोक्तानुमानात्प्रपंचेक
ल्पितत्वे द्वैतप्रत्यभिज्ञाबलाच्चस्यापि त्वेतत्रैव व्यभिचारात्। न च शुक्तिरूप्यादिप्रत्यभिज्ञासाम्यं प्र
कृतप्रत्यभिज्ञामादृतिवाच्यं। प्रतीत्यविशेषेपि वस्तुविषयीस्थशुक्तिरूप्ययोः परिच्छिन्नत्वापरि
च्छिन्नत्वाभ्यां रूपविशेषसंभवात्। तथापि परोक्षवत्त्रैरिवापरोक्षवत्त्रैरपि प्रकाशकत्वमस्तु किं तदुपरक्तचैतन्येनेति चेत्। न। परोक्षस्यलेपि परोक्षवत्क
परक्तचैतन्यस्यैव प्रकाशकत्वात्। अथ तत्राप्यपरोक्षैकरसचैतन्यो परागे विषयापरो
क्षप्रसंगः। न विषयचैतन्याभिव्यक्तावेव विषयस्यापरोक्षत्वं। न च परोक्षस्यलेतदस्ति वि

घपेंद्रियसंनिकर्षाभावेन विषयपर्यंतं वृत्तेरगमनात्। अंतःकरणेवतत्र धीसमुल्लासात्। अपरोक्षस्थले तु
प्रमातृचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यधिष्ठानचैतन्योपरागो विषयेस्ति। तत्र विषयस्य कर्मकारकत्वात् न
च वृत्तिगतविशेषाद्धापरोक्ष्यं। तत्र हि विशेषो विषयकृतश्चेद्दोमिति ब्रूमः। जातिकृतस्तु विशेषो न सं
भवति। सोयमिति प्रत्यभिज्ञायां परोक्षत्वापरोक्षत्वयोः संकरप्रसंगात्। अव्याप्यवृत्तित्वात्
। प्रमत्वादिनासंकरप्रसंगाच्च। किंच वृत्तेर्तद्रूपत्वाद्धेवन प्रकाशत्वं। न च वृत्त्यावंतःकरणावृत्य
पि स्वप्रकाशत्वं ज्ञानत्ववदिति वाच्यं। स्वप्रकाशत्वसंबंधेनैव तस्याप्रकाशत्वोपपत्तौ तत्स्व
प्रकाशत्वे मानाभावात्। किंच घटं जानामीत्यनुभूयमानसकर्मकत्वस्यासंवीत्घटप्रका
शरूपाघटः प्रकाशतइत्याकारानुभावसिद्धैव। न च करोतिपततेचलतिगच्छतीत्याद्यव
कार्यत्वेपि सकर्मकाकर्मकस्वभावत्वदृष्टेर्नादृष्टाप्यकार्यत्वे पितथास्यादिति वाच्यं। तत्रा
प्यकार्यत्वाभात्। श्रोत्रं तथाचेकार्यकत्वेकुत्रापि न सकर्मकाकर्मकत्वव्यवस्था। न च त्व
न्मते परिणतेरकर्मकत्वात् परिणतिविशेषभूतापाः वृत्तेः कर्मसकर्मकत्वमिति वाच्यं।

[illegible] फलत्वसंदः चलत्यर्पस्तु संदर्भा॰ २

कस्य हि सकर्मकत्वाकर्मकत्वे एकरूपेण विरुद्धे न तु रूपांतरेणापि मानाभावात्। पथास्थितेकर्मिका
पाश्रयगमनत्वेनरूपेण सकर्मकत्वं। तथा परिणतित्वेनाकर्मिकापि अपि वृत्तेः ज्ञानत्वेन सकर्मक
त्वं भविष्यतीत्यदोषः। न च तत्त्वतीतः प्रकाशतइतिधीर्न स्यात्। इष्टापापत्तेः। तत्रापि वृत्तिप्रति
बिंबितचैतन्यस्य तत्वेन प्रकाशतइत्याद्यिव्यवहारसंभवात्। न च। ननु पथाज्ञानविशेषिवृत्तावे
नुभवत्वं नास्ति किंत्वन्यत्रा। तथाद्वेषविशेषिवृत्तेरन्यत्रेष्टत्वमित्यपि स्यादिति चेत्न बाधक
सत्वासत्वाभ्यां विशेषात्। अत्रैव तत्र सकर्मकाकर्मकविलक्षणक्रियानुभवावाच्छ्रा। प
थाहितिचेत्न बाधकस्य बलवत्प्रतिरिक्तभानसिद्धिस्तथास्वयं ज्योतिष्टोमे प्रस्तावे विस्तरेण
वक्ष्यामः। नन्वस्तु चैतन्यस्य विषयप्रकाशकत्वं। तथाप्यंतःकरणस्य देहान्निर्गतिनैकल्प्या
परोक्षवैलक्षण्यापि विषयस्यापि च्यक्त्यापरोक्षविदुपरागः एव वक्त्यपि विदुपरागाद्धेयाप
रोक्षवृत्तेस्तदाकारत्वमेव तंत्रं। तस्माच्चैतन्यसंश्लेषं विनापि परोक्षवृत्तेरिव तत्सन्निकृष्टक
रणत्वेनैवोपपत्तेः। न तु प्रमाणवद्वृत्तेस्तद्धावरणनिवर्तकत्वाद्धेतत्संश्लेषस्तंत्रं न

त्रान्निर्गच्छद्भिर्वा घटाकारवृत्त्यैवस्वसंश्लिष्टनेत्रस्य कज्जलादिवत्नेत्रमध्यवर्त्तिनः। परमाण्वादेश्च
परोक्षत्वापातादिति चेत्तन्न विषयेषु अभिव्यक्तचिद्रूपरागेन तदाकारत्वमात्रं तत्र परोक्षस्य लेतिप्र
संगात्। किंतु तत्संश्लेषः। प्रभापाविषयसंश्लिष्टतेजस्त्वेनावरणाभिभावकत्वं दृष्टं नान्तेजसस्य
मनसोऽप्यज्ञानस्यापावरणाभिभावापत्तेः। अत्र आपश्यकः। अत्रवाहिदेहमध्यवर्त्तिपरमाण्वा
दावतिप्रसंगस्तु तदाकारत्वप्रयोजकसामग्रीविरहादेव परिहरणीयः। अन्यथेंद्रियसन्निकर्षा
दर्विद्यमानत्वात् परमाण्वाद्यकाप्तापादनिवारत्वापत्तेः। तस्मात् प्रभाद्यविशेषान्वयव्यतिरेक
भ्यां पटकुड्यसंनिकृष्टतेजस्त्वेनावरणाभिभावकत्वं। तस्य तदाकारत्वरूपविशेषापेक्षा पाम
पि तत्पाप्यं न हि पृथिवित्वगंधत्वादिनाकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वे नियमगुणत्वद्रव्यत्वादिना
तत्पापः। अतएव तद्धितहेतुसाकल्येसंटचक्षुःसन्निकर्षस्यैव घटानुभवजनकत्वं न तु घ
घटमनःसन्निकर्षस्य तद्धिलंबेन तद्धिलंबाभावादिति निरस्तं। आवरणभंगोसन्निकृष्टतेजस्त्व
कारणत्वावधारणेनैतस्याप्यावश्यकत्वात्। न चस्पर्शेन प्रत्यक्षेचक्षुरादिवन्निपतनोत्पा

तावद्धि स्पर्शनं चैतन्यं तद्भासकेन विषयैः सहस्पर्शस्तेन विषयैः सहस्पर्शस्तेन विषयैः भासमानस्य स्वसंवेदनं

कदाणभावेनांतःकरणनिर्गत्यपोगाद्दावणाभिभावानुपपत्तिरिति वाच्यं। सर्वत्र तत्र हिंद्रियाधिष्ठानत्व
स्यैव द्वारत्वसंभवात्। न चांतःकरणवृत्तित्वादिशेषत्वादिछाद्यत्वादिरूपवृत्तयोपि देहान्निर्गत्य विष
यसंश्लिष्टा भवंतीति कथं न स्वीकियंतइति वाच्यं। आवरणाभिभावकतेजस्त्वस्य तत्प्रापकस्पर्श
नक्तत्राभावात्। ननु घटप्रकाशकं चैतन्यमुपेक्ष्य साक्षात्स्वानुसारेण घटाकारधीवृत्तिरागा स्या
र्थप्रमेपेत्यादिवार्त्तिकोक्तरीत्या धीप्रतिबिंबितचैतन्यमेव हि अभिव्यक्तविषयाधिष्ठानचैतन्यं वा ना
द्यः। अध्यासिकसंबंधस्यातंत्रतापातात्। न द्वितीयः। अवस्तुरूपकेन विषयेसंश्लिष्टवृत्तिप्रतिबिं
बितचैतन्येनैव तदुपाधिनिवृत्तिवत्प्रकाशस्यापयुपपत्तौ किं विषयाधिष्ठानचैतन्याभिव्य
क्तकल्पनेनेति चेत्तन्न प्रकाशकबोधस्य सर्वभासकत्वमपि कल्पनैवापतद्दनमपुपगमे कल्पनांतर
गौरवापत्तेः। तद्ज्ञानमिव्यक्तं निर्विकल्पकरूपमाछादितदीपपन्नप्रकाशकमितितद्दभिव्य
क्तिरपेक्षितातच्चपरोक्षस्यैव तदेवैवाभिव्यज्यते। अपरोक्षस्य तु वृत्तिसंप
र्कोपपन्नतायुपाभिमवे विषयाभिव्यङ्गते धीवृत्तेर्विषयपर्यंतत्वात्। न च परोक्षस्यैव

वंप्रसंगः॥ द्वयाभावेनांतःकरणनिःसत्त्वभावात्॥ ननु वृत्तेस्त[illegible]दाकारत्वंनतावन्नधिष्ठानत्वंत्वपे
वनिरासात्। नापि तस्मिंनूचैतन्योपरागपोग्यतापादकत्वं नदृश्यानामिभावकत्वंवा। उभयोरपि
तदाकारप्रपोग्यत्वेन तत्त्वापोगात्। नापि घटादिवत् पृथुबुध्नोदराद्याकारत्वात्साकारत्वापत्तेः।
संस्थानहीनतातिगुणाद्वित्तेर्निराकारत्वप्रसंगाच्च। घटपटादितिसमूहालंबनेविरुद्धनानाकार
वाहपत्तेः सिस्थानहीनतातिगुणाद्वित्तेर्निराकारत्वप्रसंगाच्च। घटादितिसमूहालंबनेविरुद्ध
नानाकारत्वापत्तेश्चेतिचेत्तन्न अस्तीत्यादितद्विषयकव्यवहारप्रतिबंधकाज्ञानेनिवर्त्तनपोग्य
त्वस्य तत्सन्निकृष्टकरणजन्यत्वस्य वातदाकारत्वात्। तदुभयं चस्वकारणाधीनस्वभावविं
शेषात्। नचात्माश्रयः। निवृत्तिजननस्वरूपपोग्यतापाकत्वोपधानस्य साध्यत्वेन स्वानपे
क्षणात्। ननु वृत्तिविषयाध्यासस्वीकर्त्तुर्जीवचैतन्यं वा। विषयदृग्ब्रह्मचैतन्यं वा। नाद्यः। जीवे
वच्छिन्नचित्स्वरूपे कल्पिते ध्यासापोगात्। नचविषयदृग्जीवचैतन्यमेव। अध्यासस्तु ब्र
ह्मचैतन्यप्रतिबाच्यं। दृग्दृश्ययोरेवाध्यासिकसंबंधापत्तेरध्यस्ताधिष्ठानपोरुभयोरपि दृग्

भिन्नत्वात्। अतएव नद्वितीयोपि। ब्रह्मणोपि कल्पितत्वेन तत्राध्यासापोगाच्च। नचशुद्धचैतन्य
मेकमेवतद्देवाधिष्ठानं तत्राध्यस्तैकमविद्याद्विकं नाधिष्ठानकोटौ प्रविशति। तद्धि च जीवशब्दे
नव्यपदिश्यते। उपाधिविशेषात्। तथाच तद्विचैतन्यस्यैकत्वेपि दृग्दृश्याध्यासो ना
नुपपन्नइतिवाच्यं। शुद्धचैतन्यस्य आसंसारमाक्षत्वेन तदाद्यध्यासप्रसंगादितिचेत्। न। मूलावि
द्यानिवृत्त्यभावेन सर्वेतआवरणाभिभवाभावेपि द्वयोरध्यवच्छेदेनावरणाभिभवाद्ध्यविरोधे
पपत्तेः। ननु तर्हि हानीमपि ब्रह्मस्फुरणेचरमवृत्तिवैयर्थ्यमधिकमानेपि तस्य स्फुरणात्।
नत्वस्वार्थवेदांतजन्यापांवृत्तौ भावो वा आभा वो वा विशेषणमुपलक्षणं वा प्रकारः प्रकाशो
तद्वृत्तिचेत्। न। उपाध्यविषयकब्रह्मस्फुरणस्य चरमवृत्तिप्रयोज्यत्वेन तस्याः साफल्यात्। प्र
कारस्फुरणं तु तस्या भूषणमेव। इदानीं तनस्फुरणस्य स्वप्रकारत्वेनोपाधिविषयत्वात्।
एकधैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुतिबलात्। स्वसमानविषयज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्तेरखं
डचिन्मात्रदृशानस्यैवमोहतुल्यावधारणात्। नचांतःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य जीवत्वेसु

षुपि दृष्टापांतदृभावेन कृतहान्याद्यापत्तिरितिवाच्यं तदपि स्वकारणतमनाऽवस्थानात्॥ स्थू
लसूक्ष्मसाधारणस्यांतःकरणस्योपाधित्वात्। नदृपीतेः संसरव्यपदेशाधितिसूत्रेवापमर्थः
स्पष्टतः। नचवस्तुपरक्रत्वंचैतन्यस्यनतत्प्रतिबिंबत्वंदर्पणेमुखस्येवानुभूतरूपेतःकर
णेशब्दाद्यन्यप्रतिबिंबनोपाधितापाऽचाक्षुषस्यचैतन्यस्यप्रतिबिंबितापाश्चापोगादितिवाच्यं
उभूतस्यस्वत्वेनप्रतिबिंबिनोपाधितापोजकं। अस्वच्छेपिलोष्टादौप्रतिबिंबापत्तेः। किंतुस्व
च्छत्वांतःप्रकाशास्वभावत्वेनमनसस्तत्परिणामभूतापावृत्तेश्चास्त्येव। त्रिगुणात्मकस्य
प्यंतःकरणस्यस्वच्छसत्वात्मकतापांशेपिसत्वेनतत्रप्रतिबिंबत्वप्रयोजकं। अवाक्षुषस्याप्याकाशा
देःप्रतिबिंबत्वदर्शनात्। ननुचाक्षुषवत्स्पृष्टपाठवितःकथंरूपमात्रप्रकाशकत्वं। नचप्रभाव
त्लिपमःचैषम्यात्। तथाहिप्रभापांतमोविरोधित्वंरूपंप्रतीवगंधादीनूप्रत्यपिसमं। नहि
सागंधद्रव्यास्पंतमोननिवर्त्तयतिनिवारयतिनविरोधित्वलक्षणंप्रकाशकत्वंरूपंप्रतीवगं
धादीनप्रत्यपिसमंनहिसगंधद्रव्यास्पंतमोननिवर्त्तयतिनचाघ्राणनविरोधित्वलक्षण

वि प्रतिबिंबनोपाधितायाः सत्वात्। नापि चाक्षुषत्वं ५

प्रकाशकत्वंरूपं प्रत्येवनतुरसादीनप्रतीतिवाच्यं। अस्यानिवर्त्तकत्वस्यत्रिभिर्लिंगैःकारणं
तुप्रभापांरूपग्राहकचक्षुःसहकारित्वंचक्षुषाद्यिग्राहिघ्राणसहकारित्वाभावेपिचित्तोग्राहकांत
रासहकारित्वेनतद्वत्सहकारित्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्। तथाचचित्तःसर्वगतत्वेनसर्वसंबं
धत्वाद्रूपादेरिवगुरुत्वादेरप्याश्रयद्वारासाक्षात्संबंधित्वात्प्रकाशापत्तिः। स्वतःपरक्रचि
त्संबंधस्यैवप्रकाशत्वात्। असंगोह्यपंपुरुषइतिश्रुतिस्तुतत्कृतत्वेपाभवपरा। नतुसंबंधि
निषेधिकासपत्नत्वंकिंचित्प्रयत्नेनन्यागतस्तेनभवतीतिपूर्ववाक्यात्। यथाकाशस्यि
तोनित्यवापुःसर्वत्रगोमहानित्यादिस्मृतेश्चेतिचेत्तत्प्रभापांरूपस्यदृष्टेरागततमो
नाशकत्वंतत्संबंधाद्रूपेणैवैतन्यस्यतुस्वभावतोऽसंबंधत्वात्तदाकारत्वात्तदेकसंबं
धस्यापादनात्कथमन्यस्यावभासकत्वप्रसंगः। स्वभावतोह्यसंगत्वेऽसंगोह्यपंपुरुषश्रु
तिःप्रमाणं। नचैषालेपाभावपरा। अकर्तृत्वप्रतिपादनापसंबंधाभावपरत्वात्। यथाचैत
न्यस्यक्रमाकारेणैवंस्मृतिरप्येतच्छ्रुत्यनुरोधेननेया। अतःसर्वैःसहसंबंधाभावात्त

सर्वावभासः किंतु परामर्शाद्यवृत्तिस्त्वस्यैव। अतश्चेदं जडमिति भ्रमेऽहमाकारस्य सर्वच्छिन्नचैतन्येन र
जतभानानुपपत्तेः रजताकारापविद्यावृत्तिरभ्युपेयेति चित्तश्चिद्वा ग्राहकेवृत्तिमंतरेण चैतन्य
स्य तदाकारत्वापोहात्। स्वतश्चिद्वा ग्राहकेत्वंतःकरणतद्वृत्त्याद्यौ न वस्त्वपेक्षेति नानवस्थान
वाम्रूपसंबंधाविशेषेपि रूपाकारवृत्तिर्नेसंबंधाद्याकारेति कुतस्तरां वाच्यं। पश्चात्तु चाक्षुष
ज्ञाने आश्रयसंबंधाविशेषेपि गंधोविषयस्तथा प्रमाकमपि च दुष्टीकरणेन गंधाकारत्वं इंद्रि या
विषयसंबंधानां स्वभावस्यनियामकस्य समानत्वात्। नन्वाध्यासिकसंबंधो रज्जेः पूर्वम
स्त्वेव। अन्यस्तु परामर्शो मदज्ञात्वेतं त्रमिति किं तदर्थं पावत्पेति चेत्। न जीवचैतन्यस्याधिष्ठान
चैतन्यस्य चामेदाभीव्यक्त्यर्थत्वाद्रज्जेरन्यथा मयेदं विदितमिति संबंधावभासो न स्यात्। ननु
जीवचैतन्यस्यासंगत्वे ब्रह्मचैतन्यं सुतरामसंगं। तथा चमानोपाधिकविषयोपरागत्वात् स्वतःसार्व
ज्ञं न स्यात्। न च ब्रह्मसर्वोपादानत्वादुपाधिं विनैव स्वस्वरूपवत्त्वाभिन्नं तगदवभासयतीति वा
च्यं। उपादानत्वे नस्वावच्छिन्नस्य निरुपपरिणामित्वं। आध्यासिकसंबंधस्यातंत्रतापत्तेः। अनाद्यवि

राम
६८

योगऽपि निरस्तः। आवरणशक्तिनाशेपि मलाज्ञानतत्कार्याभावेन सर्वज्ञो नो दाभावस्य स्वरूपाद्वैसविलासाविद्यानिवृत्तिरूपबाध्य
त्र. प्रकाशतमास्वे
द्यानिर्प्रतिदृश्यावाच्च। नापि शुद्धनिष्ठमधिष्ठानत्वं शुद्धस्य सर्वज्ञत्वशक्तित्वाद्दृश्यभावादिति चेन्न। ब्रह्मणो
संगत्वेपि सर्वज्ञत्वाध्यासे न मानोपाधिं विनैव तस्य सर्वज्ञत्वोपपत्तेः। न च शुद्धनिष्ठमधिष्ठानत्वं
पादानत्वं सार्वज्ञ्यादिभावादिरूपमिति वाच्यं। अविद्याकल्पितानां सार्वज्ञ्यादीनां शुद्धे [illegible] सुत्वात्। अन्यथा ते
षां तटस्थलक्षणत्वमपि न स्यादुपादानकल्पितस्यावरणस्याभावादिति चेन्न। अज्ञानादिसाक्षित्वेन प्रकाशोपि
अज्ञानापाधतीतत्वादिना प्रकाशाभावादावरणस्यावश्यकत्वात्। नन्वज्ञानस्य न पटत्ववत् पुंगतत्वे वैच
स्याज्ञानं नाशोपि मे त्रस्य तदनाशाद्दृष्टप्रकाशोपुरुषः। विषयगतत्वे तु चैत्रार्तिमपाकृत्याज्ञानेद्वेषेन तमसी
वनाशिनि मे त्रस्याविप्रकाशः स्यादिति चेन्न। चैत्रावरणशक्तेरेवाज्ञानगतापाश्चैत्रार्तिमपाकृत्याज्ञा
नाशितत्वे न सपत्रपतिनमे त्रः। तत्प्रतियोगिकावरणशक्तेरनाशात्। आवरणशक्तीनां दृष्टविषयभेदा
भ्यां भिन्नत्वात्। तमस्तु न तथात्वे कानीतप्रदीपेनाप्यज्ञानप्रतिप्रकाशो पुत्पते। एतेन ज्ञानपक्षे
शुक्तिज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्तौ सद्यएव मोहापातः। अनिवृत्तौ रूप्यादेः सविलासाविद्यानिवृत्तिरू
पबाध्यस्य चोपपत्तेः। नन्वेकज्ञानपक्षे रूप्यादेः शुक्तिज्ञाने नस्वकारणे प्रविलयमात्रं क्रियते। मुक्ते
८ त. ननु आवरणभिन्नकार्यत्वे सति नशुद्धः। विवक्षीयिष्ठानं सच्चिन्मात्रस्य ब्रह्मानादिसाक्षित्वेन सदाप्रकाशमानात् अन्यस्य

वच्छिन्नचैतन्यावरणरूपमूलाज्ञानं निवर्त्यत इति मतं नयुक्तं। उपलोऽज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति व्याप्तिवल्लात्
ज्ञानस्याज्ञानद्वारैवान्यविरोधित्वेनाज्ञानमनिवर्त्यरूपाहि निवर्त्तकत्वायोगात्। अथ किं ज्ञानेनाज्ञाननिवृ
त्तावभिव्यक्तचैतन्यसंबंधाभावेन भोक्ता विवक्षाधिष्ठिपि शुक्तेरप्रकाशापातात्वेति चेन्न। उपलोऽज्ञानमज्ञानस्य
वनिवर्त्तकमिति व्याप्त्यरुच्छेदविषत्वात्। स्वकारणसूक्ष्मरूपेणावस्थानेतद्दर्शनात्। अथ किं ज्ञानस्य
वानवच्छिन्नचैतन्यावरणरूपमूलाज्ञानानिवर्त्तकत्वेऽभिव्यक्तचैतन्यसंबंधाद्वा घटादावरूपं निव
र्त्तिशुक्तिप्रकाशापोरप्युपपत्तेः। नचोपाहितपरिभूतपारत्वोपाहानभूतविद्याभिमानो नघटते। उपाहि
नोपाद्यनाभिभवाद्दर्शनात्मुपाहानत्वशं + हितिवाच्यं रुक्मिकाहिनोगोमपाहेः उपाहानस्याप्यभिभ
वदर्शनात्। आरंभवाहानस्युपगमाच्च। नगोमपावयावाना + कानतुचक्षुराहिनन्यशुक्त्यादिव
त्रैः सप्रकारकाशुद्धचैतन्याविषयपतपातद्दावरणरूपमूलाज्ञानाभिभवोभावे पिअवच्छिन्नविष
पतपावच्छिन्नचैतन्यावरणशक्तेरप्युपोगात्। त्वपाऽनभ्युपगतत्वाच्च। अद्विविशिष्टात्मानं प्रति
तद्दभ्युपगमे च विशेषणानावरकविशिष्टावरकशक्त्यभिभवकस्यविशेषावरकशक्त्यभिभवं वि
रूपत्वात्तानाभिभवोपुष्यते इति मतमपुक्तं। अवच्छिन्नेऽविद्यानास्तित्वे मसत्रमकाशे कलाविद्याकाइवतद्दावरण

यात्रिप्रकार
क.२

DR BHAU DAJI

अतस्तापिगताचितिः सकलवाच्छनस्योव्यवहारभागिनि च तस्मादेवेयोगस्तथा मयिप्रकाशमभिभवाद्वे ९

नाऽपोनस्त्रुक्ताकारवृत्तेवशुद्धात्मप्रकाशापातादिति चेत्न। अनवबोधात्। नत्वविद्याकल्पितेऽवच्छि
न्नेऽस्माभिरविद्याकल्पवाच्छक्तिर्वाऽभ्युपपते किंतु चैतन्यमात्रमेव। तस्मिंस्तुसर्वेरहमप्यध्यस्तमस्तीति
काशपाश्रितत्वसंबंधात्तदावच्छिन्नचैतन्यमावरणमिति व्यपदेशाधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्तौ तदवच्छ
दनेवतन्निष्ठावरणाभिभवोऽतापतइति नशुद्धात्मप्रकाशापत्तिः। तदुक्तं संक्षेपशारीरके। आश्रयत्वविषयत्वभागि
नीनिर्विभागचितिरेवकेवला॥ पूर्वसिद्धतमसोऽपिपश्चिमेनाश्रयोभवतिनापिगोचरः
॥ वठुनिगद्यकिमत्रवहाम्यहं शृणुतसंग्रहमद्वयशासनेसकलवाद्धा। तुल्याज्ञाननाशाद्धावस्थाविशे
षप्रत्ययवाद्धा। एकदेशनाशाद्धा। भीरुभटवदपस्परणाद्धा। कटवत्संवेष्टनाद्धा। आवरणभंगानिमि
त्तवाधानामुपपत्तिः। नन्ववस्थाविशेषाणामज्ञानाभिन्नत्वेऽज्ञानपक्षप्रसक्तिः। भिन्नत्वेचसा
क्षाज्ज्ञानेननिवृत्तिर्भ्रमाद्यपाहानत्वंचनस्यात्। तेषामिवस्वप्नस्यचोपाहानत्वं विनानाशप्रसं
गश्च। अथ ज्ञानंनस्वमित्यनुभवविरोधश्चेतिन्न। पतोवस्थाताद्दवस्थमावद्दभिन्नेवाज्ञाने कथ
तुसर्वविस्थानुस्यूतेकाकारमाद्दाप। एवंचाज्ञानावस्थापाअज्ञानत्वेननज्ञानं तज्ज्ञानसान्नि

क्षा

विशेषाणामवकाशस्यैवोपादानं निवृत्तिर्विना निवृत्त्यापादनं तदुपक्रमे अज्ञानस्यैव ज्ञानस्य सामान्यादिशेषे ॥ १

वर्त्मस्वाद्यनुपपत्तिः। पल्लवस्यानुभूतेर्धावधारणेनाज्ञानावस्थापास्तदभिन्नापाज्ञानसामान्यनिवर्त्यत्वा
द्दत्वात्। न तु स्पष्टादीनामनीदृक्त्वात्। अनेकाज्ञानपक्षे तु कापि नोदेति॥ नन्वस्मिन्पक्षे एकपावृत्त्या स
र्वतद्ज्ञानस्य निवृत्तिरुक्ता कतद्ज्ञानस्य। आद्ये पुनः शक्तेः कदाप्यप्रकाशो नस्यात्। अंते त्रिकालेपि
प्रकाशो नस्यात्। एकस्यावरणस्य निवृत्तावप्यावरणांतराणि वृत्तेरिति चेत्। न। एकपावृत्त्या एकाज्ञा
नस्य नाशोपि तथैवावरणांतराणां प्रतिरुद्धत्वाद्यावत्स्थिति तावत्प्रकाशस्य स्यात्पापां पुनर
प्रकाशश्चोपपद्यते। अज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावस्यानीपत्वात्। पश्चात्तदेकं ज्ञानमेकं प्रागभावं नाशय
पतितन्नाशस्य पेक्षोदेति। प्रागभावांतरनिबंधनमज्ञानमत्वादिवत्तदेव प्रतिबध्नाति। तथा ममाप्ये
कं ज्ञानमेकमेवाज्ञानं निवर्त्तयति। अज्ञानांतरनिबंधनं च प्रयोजनं प्रतिबध्नातीति किमनुपपन्नं। अ
त्र च प्रतिबंधपक्षे कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकत्वं। कारणाभावप्रतिबंधकसाधारणमभिहितं एवमवस्था
विशेषपक्षेपि प्रकाशाप्रकाशावुपपाद्यौ। एवमनुसृतस्याज्ञानस्य पद्मपिहितागवादीना
मिवापसरणं करादिनाकरादीनामिव संवेष्टनं च न संभवति। तथापि कार्यक्षमत्वसाम्येनापस

द्वैतोमसं तत्कार्यानुदयप्रतिबंधकं। नन्वेतत्पक्षस्य निरवयवत्वात्तस्यैकदेशेन प्रकाशेन भवितव्यं अपाकाशश्चेत्
रणसंवेष्टनपक्षौ पोत्तनीयौ। पश्चात्तु ज्ञेयाभावसहकृतस्य मणेः प्रतिबंधकतापामुत्रेतकसत्त्वे प्रतिबंधका
र्यक्षमत्वात्तथा ज्ञस्य नवभासमहकृतस्याज्ञानस्य प्रतिबंधकतापक्षे वेदार्थावच्छिन्नत्वमेकदेशाश्रयत्वं
तद्विनागंतुकपदार्थावच्छिन्नचैतन्यमनाद्यज्ञानस्य विषयः। निर्विषयस्यावरणस्यापोगात्। प्रागभावच्छि
न्नावरणमेवेदानीमवच्छिन्नावरणं जातमिति चेन्न। अवच्छिन्नचैतन्यावरणनाशो नैवानवच्छिन्नावर
णनाशपक्षेः। एतेन व्यक्तितः पूर्वं तत्तिरिव विषयात्पूर्वमज्ञानमस्तीति निरस्तमिति चेन्न। अना
द्यज्ञानविषये अनादिचैतन्यं तन्नदृष्टांतुकपदार्थावच्छिन्नमुपपद्यमानं। आ अपत्वविषयत्वभा
नीनिर्विभागत्वितिरेकेयत्नेफक्रत्वात्॥ पदार्थावच्छिन्नाद्यावरणवृत्तिस्तदवच्छिन्नैवावरणापसर
णात्। नानवच्छिन्नचैतन्यावरणभंगप्रसंगः। अतएव वृत्तिविषयादवच्छिन्नचैतन्यात्प्रागज्ञानम
स्तीत्यभिप्रायेण विषयात्प्रागज्ञानमस्तीति साधु। तस्मादधिष्ठानचैतन्यं स्वाधास्तेभासपतीति
सिद्धांतदृष्टमचरमत्रिकर्षः। यद्यपि विषयप्रकाशकं विषयाधिष्ठानभूतं प्रमेयचैतन्यं। अंतःकरणाव
च्छिन्नचैतन्यं तु तस्य प्रमातृ। अंतःकरणवृत्त्यावच्छिन्नं तु प्रमाणं तथापि पदार्थांतःकरणवृत्त्या विषय

र्पतं च चक्षुरादिद्वारा निःसृतं तथा प्रमातृचैतन्यं पतत्प्रमातृचैतन्याभेदेनाभिव्यज्यते। तमेव सर्वत्र जानाति
नान्यं नान्यो वा। अतएव कृत्स्नपारूढत्वलक्षणैकल्लोलीभावाप्रन्नं। प्रमातृप्रमाणप्रमेयचैतन्यं भवति। त
त्तद्वच्छेदेनाज्ञाननिवृत्त्याभासमानं प्रमेयचैतन्यमपरोक्षफलमित्युच्यते। ततस्त्वयं भासमानं सत्स्वा
ध्यस्तं घटाद्यपि भासयतीति तत्फलं व्याप्यमित्युच्यते। अन्निष्ठा च पदार्थाकारा वृत्तिर्भवति। तन्निष्ठं तदाकार
मज्ञानं नाशयतीति निष्प्रमातृप्रमातृप्रमेयोभयव्यापिन्यपरोक्षवृत्तिः स्वावच्छेदेनावरणमपसारयति
प्रकाशस्य स्वावच्छेदेनावरणापसारकत्वदर्शनात्। अतः प्रमात्रवच्छिन्नस्यासत्त्वावरणस्य प्रमेयाव
च्छिन्नस्याभानावरणस्य चापसरणात् तद्वरेण्यं मे स्फुरतीत्याद्यपरोक्षव्यवहारः। अपरोक्षस्य लेखिद्विपस
निकर्षलक्षणद्वारा भावादन्तःकरणनिःसरणाभावेन विषयपर्यन्तवृत्तेरगमनाद्विषयावच्छिन्नप्रमेय
चैतन्येन सह प्रमातृचैतन्यस्यैककृत्स्नपारूढत्वाभावेनापरोक्षतापत्त्यभिव्यक्त्यभावेऽपि प्रमातृप्र
मेयप्रमाणचैतन्यपरोक्षकल्लोलीभावापत्त्या प्रमात्रवच्छिन्नमसत्त्वावरणमात्रनिवर्तकतावन्मात्रस्य
रूपवच्छिन्नत्वात्। दृष्टमेवं सुषुप्तिव्यावृत्तिद्वारेण विवरणाचार्यैर्व्याख्यातं। विषयावच्छिन्नाभाना

वरणतत्कार्यसद्भावेऽपि प्रमात्रवच्छिन्नासत्त्वावरणनिवृत्त्याऽनुमानादेव्यवहारोपपत्तिः। अतएव जाना
म्यहं पर्वते वह्निरस्ति तत्कीदृशमिति मेऽभातीत्यादिव्यवहारः। त्रयाणामेकल्लोलीभावेऽपरोक्ष
त्वे। द्वयोरेकल्लोलीभावे तु परोक्षत्वमिति नसंकरः। वृत्तेश्च विषयेण समं साक्षादेवापरोक्षस्य लोसं
बंधः। परोक्षस्य लेखनुमितेरनुमेयेन तद्व्याप्यज्ञानजन्यत्वं ज्ञाप्याज्ञाप्यसंसर्गसहतद्व्यश्रयवाचक
पदजन्यत्वं संसर्गेण सहतद्विषयानुभवजन्यत्वं। एवमन्यत्रापि परं परासंबंध एवेति परो
क्षापरोक्षविभागः। विस्तरेण वयमुत्पादितास्माभिरिष्टसिद्धौ प्रक्रियासिद्धांतबिंदौ। तस्माद्विषय
स्य मिथ्यात्वेऽपि प्रतिकर्मव्यवस्थोपपत्तेरिति दिक्॥ ॥इत्यद्वैतसिद्धौ प्रतिकर्मव्यवस्थोपपत्तिः
॥२६॥ ननु मिथ्यात्वानुमानं प्रतिकूलतर्कपराहतं। तथाहि। विश्वं पदार्थकल्पितं स्यात्। साधि
ष्ठानं स्यात्। न चेदं। सामान्यतोऽज्ञातत्वेन सज्ज्ञातविशेषत्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकस्य
निर्विशेषनिःसामान्ये चब्रह्मणि संभवादिति चेत्। न स्वरूपेणाज्ञातत्वे सति विशेषणाज्ञा
तत्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकत्वे नाज्ञातविशेषत्वस्याप्रयोजकत्वात्। पुरुषो न वेति संशा

ग्रापधर्मिणः स्थाणोरप्यन्यत्र ज्ञातस्यास्वरूपविशेषत्वात् तत्रा ज्ञात विशेषत्वमपि न प्रयोजकं। विशे
षत्वेन ज्ञातत्वस्यैव तत्र घुलेन प्रयोजकत्वात्॥ तथा च निःसामान्येनिर्विशेषब्रह्मणि स्वप्रकाश
त्वेन ज्ञानात्पूर्णत्वात् आनंदत्वादिना चाज्ञानाद्दधिष्ठानत्वमुपपन्नं। वस्तुतस्तु कल्पितसामा
न्यादिशेषवत्त्वं ब्रह्मणोऽपि सुलभमेव। अकल्पितसामान्यविशेषत्वं वा प्रसिद्धं। न च तत्कल्पनेऽ
न्योन्याश्रयः। कल्पितसामान्यविशेषाणां प्रवाहानादित्वात्। सत्वानंदत्वादीनामेव कल्पितत्व
क्रिमिहेन सामान्यत्वात्। परिपूर्णानंदत्वादीनां च विशेषत्वात्। अतएव सामान्याकारज्ञानं विना
संस्कारानुदयात् कथमध्यासः इति न वाच्यं। सद्ब्रह्मणा स्वरूपज्ञानस्यैव सामान्यज्ञानत्वात्।
न ह्यध्यासनीयं सद्ब्रह्मणा भाति एतावानेव विशेषः। यद्दधिष्ठानं स्वतएव सद्ब्रह्मणा भाति।
अध्यासनीयं तु तत्संबंधात्। न च अधिष्ठानतिरोभावं विना भ्रमासंभवः प्रकाशासंभवात्। तदु
क्तं + रूपतिरोधानेतु तद्ध्यस्ताविद्याद्दृक्प्रकाशानुपपत्तिरिति चेन्न एकस्यैवानंदाद्यात्म
नातिरोहितस्य सद्ब्रह्मणा प्रकाश + वार्तिककारपादैः। प्रत्यस्याद्यद्दविद्यादिसिध्यतीव दृ

वानिरोधात्मप्यपन्नुते विद्यानाज्ञानस्यातिदुष्करमिति न च बाधकालेऽप्यसद्विशेषाज्ञानमस्तीति वा
च्यं। परिपूर्णानंदत्वादेः सतएव विशेषत्वेन तद्ज्ञानाभावात्। धर्मत्वमात्रस्यैव कल्पितत्वात्।
पक्षाश्रयविरोधिज्ञानाभावएव तंत्रं। न तु विशेषाज्ञानं। विशेषाज्ञानगोचराज्ञानस्य श्रव
णादिजन्यमात्मस्वरूपैव कल्पितत्वात्। पक्षाश्रयविरोधिज्ञानं विशेषज्ञानाभावएव तंत्रं
न तु विशेषाज्ञानं। विशेषाज्ञानगोचराज्ञानस्य श्रवणादिजन्यमात्ममात्रविषयकं। सत्रिरूपं
ज्ञानं विरोधि न तु चिद्रूपं स्वतः सिद्धं ज्ञानं। अप्रविरोधिनश्च सत्रिरूपस्य ज्ञानस्यैव घनीभा
वोऽस्त्येव। न च आत्मानात्मनोर्द्वैगुहरूपत्वात्मानात्मत्वादिनाभेदज्ञानात्कथमध्यस्ताधिष्ठानभा
वः इति चेत्। न। इदमनिदंभवतीति पुरोवर्त्यपुरोवर्त्तिनोर्भेदग्रहे पीदृशं तमित्यध्यासवत्सन्
घटादित्याद्यध्यासोऽपि विघ्नति। न हि रूपांतरेण भेदग्रहो रूपांतरेणाध्यासविरोधी। सन्घ
टादित्यादिप्रत्यये च सद्रूपस्यात्मनो घटाद्यनुविद्धतया भानान्न तस्य घटाद्यध्यासाधिष्ठान
त्वानुपपत्तिः। सद्रूपेण च सर्वज्ञानविषयतोपपन्नेर्न रूपादिहीनस्यात्मनः कालस्येव वा

स्वप्नलाघनुपपत्तिः। ननु विश्वं यदि कल्पितं स्यात् तद्यस्य प्रधानं स्यात्। न चैवं तस्मान्न कल्पितमिति चेत्
न। अत्रापि प्रधानस्य सत्यातीयस्य सत्वात्। पूर्वप्रपंचस्य सत्यातीयस्यैवोत्तरप्रपंचस्याध्यासनात्। अ
ध्यासो हि स्वकारणतया संस्कारमपेक्षते। ननु संस्कारविषयस्य सत्यतामनुपपन्नात्। न च प्र
मातन्यष्टवसंस्कारो भ्रमहेतुरतो विषयसत्यत्वाभावरूपकं मिति वाच्यं। मानाभावाद्विपरीते
लाघवाच्च। अत एवाध्यस्तसत्यातीयं पूर्वमध्यस्तापेक्षयाधिकसत्ताकमपेक्षणीयमित्यपि
निरस्तं। सत्यतावधिकसत्तायाश्चाप्यनुपयोगात्। पूर्ववत् ज्ञानमात्रमपेक्षते। तच्चास्त्येव
नन्वेवमधिष्ठानस्यापि ज्ञानमात्रमेव हेतुर्न तु तद्धितिन सहधिष्ठानापेक्षास्त्यादिति चेत्। स्य
वादापत्तिरिति चेत्। न। अधिष्ठानस्य ज्ञानद्वारा भ्रमहेतुत्वेप्यज्ञानद्वारा भ्रमहेतुत्वेन सत्वनियमा
त्। भ्रमोपादानाज्ञानविषयोत्वधिष्ठानमिति कथ्यते। तच्च सत्यमेवास्त्यस्य सत्यस्यापि ज्ञानक
ल्पितत्वेनाज्ञानाविषयत्वात्। तद्सत्यत्वे तु ज्ञानस्य भ्रमाबाधकत्वसंप्रमात्। तगतिभ्रमबा
धव्यवस्थाचनस्यात्। बाधेन हि किं विद्धि रुद्धत्वमुपदर्शयतो पितमतत्वं बाधनीयं

मयसाम्येतु किं केन बाध्येत। अतएव भगवताभाष्यकारेणसत्यान्यतेमिथुनीकृतेफलं नन्वेतत्प्रपंचसाध्य
र्थक्रियाकारिणः प्रपंचस्यभावेनस्वोचितार्थक्रियाकारिणोस्यनमिथ्यात्वमिति चेन्न स्वाप्रमाणादौप्य
निवारात्। स्वोचितार्थक्रियाकारित्वस्य पारमार्थिकसत्यत्वाप्रयोजकत्वात्। नापि स्वप्नादिसिद्धो
सत्यादिमत्वेसत्वे तंत्रं स्वाप्नप्रपंचेप्यभिचारात्। तस्यापि नतत्रस्थानर्थक्रियानपंथानोभवंत्यथ
स्थानस्थप्रयोगानपंथास्तस्तस्यादिश्रुत्योस्यत्वादिप्रतिपादनात्। न च कल्पितस्य भ्रमाप्रयोगः।
कथं तर्हि प्रसंस्कारस्य तत्रहेतुत्वात्। न च तन्मातरि प्रसंस्कारस्य कार्यजनकत्वे तिप्रसंगः। अ
दृष्टाद्विशेनक्वचिद्बोधोप्यन्यत्रानुबोधोपलक्षणमुपपत्तेः। कार्यान्नपध्वंसोपपाकार्य
मुन्नपनात्। अन्यथा जातस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्। ननु चैत्रैणमैत्रसंस्काराध्यासेपि
मैत्रस्य भ्रमादर्शनात्। गगनहेतुसंस्कारस्य सत्वं दुर्वारं। न च स्वेनाध्यस्तात्संस्काराद्भ्रमः। अ
मात्पूर्वस्वस्य कार्यानुमेयसंस्काराध्यासनियमाभावादिति चेन्न। युक्तिरूपस्य कुंडलात्तनक
लवत्वैत्राध्यस्तसंस्कारस्य मैत्रभ्रमाजनकत्वे पि वणिग्वीथीस्थस्तस्य कुंडलतनकत्व

वत्। स्वेनाध्यस्तस्य संस्कारस्य विषयत्वाध्यासभ्रमकत्वोपपत्तेः। तत्प्रतीत्यभावेपि तद्ध्यासस्य पूर्वसत्वा
त्। कस्त्रस्यापि व्यावहारिकपदार्थस्याज्ञातसत्वाभ्युपगमात्। ननु प्रातिभासिकरूप्यत्रैकालिकनिषेध
स्यत्वमते व्यावहारिकरूप्यविषयत्ववत् व्यावहारिकप्रपंचेपि नेहनानेतित्रैकालिकनिषेधसंबंधार
मार्थिकप्रपंचोत्तरविषयतावाप्रपंचवाच्येति चेत्। न भ्रमबाधवैयधिकरण्यापातेनास्यपक्षस्यानं
गीकारपराहतत्वात्। अंगीकारेपि व्यावहारिकनिषेधेपारमार्थिकविषयत्वंनसंभवति। अप्रतीत
स्यनिषेधायोगात्। प्रतीत्यासहाध्यासातिरिक्तसंबंधाभावेनपारमार्थिकेप्रतीतत्वाभावात्। ननु प्रधा
नाधिष्ठानयोःसादृश्याभावात्कथमध्यासः। अथ निर्गुणयोरपि गुणयोःसादृश्यवद्भ्रमोपि किंचि
त्सादृश्यंभविष्यति। निर्धर्मके ब्रह्मणि तस्याप्यध्यासाधीनत्वेनान्योन्याश्रयात्। यद्यपि सादृश्यस्यौ
पाधिकध्यासेनकारणत्वमिवाशात्। तथापि सादृश्यसत्वाच्चेति चेत्। न। अविद्याध्यासस्यानादित्वे
नकारणानपेक्षस्यसादृश्यानपेक्षत्वात्। अंतःकरणाध्यासेत्वविद्याध्यासंबंधित्वस्यैवसादृश्यस्य
विद्यमानत्वात्। वस्तुतस्तु भ्रमेनसादृश्यपेक्षानियमः। निरुपाधिकेपि पीतः शंखइत्यादौ व्य

निरुपाधिकोध्यासेऽन्यथाव्यतिरेकाभावात्तस्यावस्थापेक्षणीयत्वात्सोपाधिकेपि स्फटिकइत्यादौ द्रव्यत्वादिना ०३

मिवाशात्। स्फटिकइत्यादावपि द्रव्यत्वादिनासादृश्यमस्तीत्यपि नः प्रधानमात्रवृत्तितयाप्रणवगतम
ध्यासस्यापेक्षाधिष्ठानवृत्तितयाग्रहीतुंपत्रदेवहिसादृश्यंविपर्ययप्रयोजकमितित्वयापि वाच्यं। ननु प्रा
गेवप्रधानाधिष्ठानयोरपवृत्तितयाग्रहीतुं। तस्यसंशयैकत्वात्। द्रव्यत्वादिवल्लोहितालोहितवृत्ति
तयाप्राकृतसितमितिनविपर्ययप्रयोजकं। किंच। सादृश्यंनस्वतोभ्रमकारणंमानाभावात्। किंतु
संस्कारोद्बोधेनसामग्रीसंपादकतया। संस्कारोद्बोधश्चनसादृश्यैकनियतः। अदृष्टादिनापितत्सं
भवात्। तदुक्तं। सादृश्यादृष्टचिंताद्याः स्मृतिबीजस्यबोधकाइति। चिंतादिकंचप्रणिधानसूत्रे
व्याख्यातं। तथाचान्यतःसंस्कारोद्बोधसत्तिसादृश्यमनुपयोगितिदुक्तं विवरणाचार्यैः। निरुपा
धिकभ्रमकार्यदृष्टभेदगुणावपवसामान्याभावेपि केतकीगंधसदृशः सर्पगंधइतिवत्सदृ
शंतरंवा। शंखपीतिमादाविवकारणांतरंवाकल्प्यतीति। ननु दोषंविनाभ्रमस्वीकारेस्या
दृप्रामाण्यस्यास्वतस्त्वापत्तिः। दोषजन्यत्वस्वीकारेतुदोषस्याप्यध्यासनीयत्वेनानवस्था
पत्तिरितिचेत्। न। अनाद्यविद्याध्यासस्यदोषानपेक्षत्वात्। साद्यध्यासस्य चाविद्यादोषजन्य

लक्षणप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वे। नाप्यनवस्था। अन्यथा तार्किकाणामप्यनादिप्रमाणगुणं विनापि प्रामा
ण्यपरतस्त्वं भजते। जन्यप्रमामात्रस्य गुणजन्यत्वं तु जन्याध्यासमात्रस्य दोषजन्यत्वेन समं। न तु ला
घवेन प्रथमोपस्थितत्वेन च प्रवृत्तिमात्रं प्रति संसर्गाधिपरत्व-धूममात्रं प्रति वह्निवच्चाध्यास
मात्रं प्रति दोषजन्यत्वेन समं। न तु लाघवेन प्रथमोपस्थितत्वेन च प्रवृत्तिमात्रं प्रति संसर्गाधिप
रत्व-धूममात्रं प्रति वह्निवच्चाध्यासमात्रं प्रति दोषादीनां जनकत्वादविद्याध्यासोपिकं कुल
कारणेन विना भवतु। अन्यथा संसर्गाधीप्रवृत्तिविशेषे वह्निरपि। धूमविशेषे हेतुरिति स्या
त्। तथा चास्यातिवादश्चानुमानमात्रोच्छेदश्चापतेत्। किंचाविद्यारूपविषयस्यानादित्वे पि तस्य
तीतेर्दोषजन्यत्वे प्रामाण्यापातः॥ अप्रामाण्यप्रयोजकस्य दोषस्य जन्यत्वस्याभावात्। अथ मे दव
विद्याख्यदोषस्य स्वपरनिर्वाहकत्वं। एवमपि मे दोषे भिन्नदृतिवद्दृष्टान्तमदृष्टान्तमिति
व्यवहारो भवतु प्रतीतिमात्रशरीरस्य स्वविषयधीहेतुत्वं कुतः। स्वस्य स्वस्मात् पूर्ववृत्तिध्यासं
भवादिति चेत्तन्न अध्यासत्वस्य लघुत्वेपि प्रथमोपस्थितत्वेपि न दोषजन्यतापीतिं त्रत्वं। दोष

स्यापि दृष्टत्वेनाध्यासनीयतयानवस्थापतेः। पथानित्यज्ञानवाधितं ज्ञानत्वस्य नत्रपि जन्यतादृश्य
च्छेदकत्वेन वा गुणजन्यत्वस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वं वा धर्मबलात्। तद्वत्तज्जन्याध्यासं प्रत्येव दोषादि
नां कारणत्वं। गुणजन्यत्वेपि वा बाधितविषयतया नित्यज्ञानप्रामाण्यवद्दोषजन्यत्वेपि वा बाधितवि
षयतया नाध्यासस्य प्रामाण्यापपत्तिः। बाधितविषयत्वे च न दोषजन्यत्वमवच्छेदकं दोषजन्य
त्वेपि वच्छेदकांतरान्वेषणे नवस्थापातात्। बाधितविषयत्वस्य दोषाजन्यवृत्तित्वेपि दोषजन्य
त्वस्य तद्व्याप्यत्वोपपत्तेः। अतएव भावरूपस्याभिनाप्रस्य वद्दृष्टकरणं पत्रवभिन्नो तिप्रयः। स
एवासमीचीनो नान्यदृतिवद्दृष्टकारणजन्यत्वमंतरेणापि प्रथमोत्पन्नत्वात्प्रामाण्यप्रयोजक
मुक्तं। अविद्याध्यासस्यासमीचीनो नान्यो रूपस्य चस्तादृशैतन्यस्याविद्याजन्यत्वानाभ्युपग
मान्नप्रतीतिमात्र शरीरत्वव्याघातः। अहमर्थस्य भिन्नापकारणीभूतवृत्तिरूपाध्यासं
प्रतित्वविद्यापाः कारणत्वमस्त्येव। घटादीनामिव स्वप्रत्यक्षं प्रतिवन्हिवत्तिष्ठाधिपोस्तु
बाधकाभावात्सामान्येनैव धूमप्रवृत्तिं प्रतिहेतुत्वे तिनपूर्वोक्तिदोषापातः॥ नन्वविद्याध्या

सस्यानादिपाद्यनपेक्षावद्धिष्ठानापेक्षापि नस्यादिति चेत्न तत्र कल्पेनाधिष्ठानानपेक्षाभावाप्रसक्त्या
तदपेक्षानियमात्। परमहेत्वाद्यप्रापेक्षावत्। अध्यासस्य साधिष्ठानत्वनियमेनात्रापि परतंत्रत्वस्य
समत्वात्। भासस्यस्याविद्याध्यासस्य भासकतापाय्यधिष्ठानापेक्षणात्। अविद्यावच्छिन्नस्य चैतन्य
स्याविद्यादिसकलहेतुदृष्टत्वात्तस्यैव चांतःकरणावच्छेदेन प्रमातृत्वात्। भ्रमप्रमयोः सामान्या
धिकरण्योपपत्तेर्भ्रमस्य तत्सर्वाधिकरणप्रमानिवर्त्यत्वमुपपद्यते। ननु देहे द्विपादिकं विनाक
थमंतःकरणाध्यासः। कात्रानुपपत्तिः। अधिष्ठानपरोक्षत्वे त्वपरोक्षत्वं द्वयपरोक्षत्वमेकारणात
द्यत्राधिष्ठानं स्वतोनापरोक्षं परप्रामुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यं तत्र तदपरोक्षतार्थं देहे द्विपाद्य
परोक्षा। प्रकृते चाविद्यावच्छिन्नचैतन्यमधिष्ठानं तत्रचैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वेनाविद्यापाश्रयतदध्य
स्तत्वेनैव साक्षिणापरोक्षत्वात्। कुत्र देहे द्विपाद्यपेक्षा। अथैवं प्रत्यपेक्षे। द्विपाद्यभावे प्रत्यक्षान
सम्भावेनांतःकरणाध्यासप्रसंगः। न। तदा देहे द्विपादिसर्जनविलंबहेतुनैव तद्विलंबसंभवा
त्। अन्यथा तत्रापि देहे द्विपादिकमेकमपि कुतो नोत्पद्येत। न च दोषाणां नामध्यस्तत्वेन तद्भा

वस्य तात्त्विकत्वाद्वास्तविकत्वेन तात्त्विककार्यप्रतिबंधस्यापुक्तत्वाद्बाधेन दृष्टतपाकल्पितस्य देहस्य
न्यप्रमानस्यैव कल्पितदोषजन्यस्य प्रामाण्यापातदृष्टिवाच्यं। बौद्धकल्पितप्रातिभासिकदोषस्य वा
वहारिकदेहापेक्षया न्यूनसत्त्वाकत्वेन तद्प्रामाण्याप्रयोजकत्वेपि अविद्याख्यदोषहेतुप्रपंचयोः
समसत्त्वाकत्वेन कार्यकारणभावनियमेन च कारणीभूताविद्याख्यदोषाभावे कार्यभूतद्वैतप्रपं
चतद्विज्ञानयोरभावनियमेन नाविद्या मिथ्यात्वेन द्वैतज्ञानसत्यत्वापातः। कारणमिथ्यात्वे
कार्यमिथ्यात्वे कार्यभूतद्वैतप्रपंचतद्विज्ञानयोः स्वरूपकत्वात्। ब्रह्मज्ञाने तयोर्बाध्यत्वरू
पव्यावहारिकत्वस्य बाध्यबाधसाधारणस्य मिथ्यात्वसि[illegible]द्धेः नपेक्षत्वान्न सत्यविभा
गासिद्धिः। ननु दोषाणां रूप्यादिभ्रमहेतूनां पारमार्थिकसत्त्वमौत्सर्गिकप्रामाण्यं न सि
द्ध्यति परमार्थसतामेव तेषां हेतुत्वमिति चेत्न। व्यावहारिकप्रामाण्यस्य साक्षिणा ग्रह
णेपि त्रिकालाबाध्यत्वरूपतात्त्विकप्रामाण्यं मनसेनापि गृह्यत इति प्रत्यक्षबाधोद्धारे
प्राक्तनेवाभिहितत्वात्। न च रूप्याद्यध्यासे दोषाणां नामधिष्ठानसमसत्त्वाकत्वं दृष्टमि

दृष्टविज्ञान
स्य ·२

इदापितथ्रे निवाच्यं। साधर्म्यसमत्वात्कत्वात्। वस्तुतस्तु सर्वत्र चैतन्यस्यैवाधिष्ठानत्वेन कुत्रापि
दोषाहीनाम अधिष्ठानसमस्वत्वाभावात्। नच बाधकज्ञानं सत्यमेव वक्तव्यं। अन्यथा बाधपरं
परया। नवस्थापत्तेरिति वाच्यं। वेदान्तवाक्यतत्पदार्थविचारकृतकारणोत्पादेन स्वपरबाध
कतयानवस्थापत्त्यभावात्। तद्रूपत्वमात्रेण पुरोपतत्कल्पबाधसंभवात्। नहि गुरुः पीनत्वा
द्गुरुरिति गुरुत्वं न निषेधति। अन्यथा स्वस्वेन निषेधेत्। तत्राप्यनवस्थापत्तिः। गुरुत्वमात्र
निषेधानुभवविरोधश्च। यद्यपि बाधकज्ञानं तत्कपारक्रचैतन्यरूपं स्वतः सत्यमेव तथापि
तद्भवच्छेदिकापारत्रे दृष्टरूपत्वेन मिथ्यात्वात् बाधोपपत्तिः। ननु बंधस्यासत्ताभावप्रति
योगित्वरूपमिथ्यात्वे तदभावार्थपत्तौ न स्यात्। अत्यंताभावस्याध्यत्वात्। अतएव मत
तुप्रतिपत्यभावार्थमपि पत्तः। तस्याप्यपि मिथ्यात्वात्। अन्यथा मोक्षेपि बंधप्रतीत्यात्त
ज्ञापामपि प्रातिभासिकबंधापातात्। अपपारमार्थिकत्वाकारे पामिथ्यात्वं। स्वरूपेण नि
वृत्तिरेव नतस्यास्वरूपाबाधेनाप्युपपत्तेरिति चेत्। न सत्यस्य ब्रह्मणो निवृत्यदर्शनेन स्व

निवृत्तेः

रूपतो मिथ्यात्वाभावे निवृत्यपोगात्। मिथ्यात्वं निवृत्यनुकूलमेव। नच तदर्थे प्रवृत्यनुपपत्तिः। अ
धिष्ठानसाक्षात्कारानंतरं तथैव। ततः पूर्वं तु कंठगतविस्मृतचामीकरप्रा पुरुषभ्रमबाधकज्ञानो
त्पत्तेः प्रवृत्त्युपपत्तेः। अत्यंताभावाधिकरणेऽप्रतिपोगी वस्तुनिवृत्तिरप्युपपादितैव। न
नु त्रैकालिकनिषेधप्रतिपोगिनि तुच्छे निवृत्तिर्न दृष्टेति कथं तादृशप्रपंचेऽसौ स्यादिति वाच्यं। प
पाकथंचित्सत्तातीपदर्शनस्य प्रयोजकत्वात्। अन्यथाऽनुपपत्तेर्निवृत्तिर्न दृष्टेति प्राग्भा
वेपि न निवर्त्तेत। तस्मात्स्वभावविशेषएव तु छेनिवृत्त्यविलक्षणो निवृत्तिप्रयोजकइति वा
च्यं। सा च निवृत्तिरधिकरणस्वरूपेति पक्षेघटनाशार्थं मुद्गरपातादाविव मननादिप्रवृत्ति
रूपनीपा अतिरिक्तेति पक्षे त्वनिर्वचनीपा पंचमप्रकाराचरमवृत्तिरूपा वासा सर्वथा तत्प
वेति। नक्वाप्यनुपपत्तिः। ननु बंधस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वे तन्निदिध्यासनसाध्यतत्साक्षात्कारनि
वर्त्यत्वं श्रवणादिनिपमादृष्टत्वपि ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वं वचनस्यात्। नहि देवतानिदिध्यास
नसाध्यतत्साक्षात्कारनिवर्त्यत्वं [illegible] दुरितं तत्रा ध्यस्तं नवा दृष्टागमनादिनिपमा

दृष्टसापेक्षसेतु दर्शननिवर्त्यदुरितंतत्राध्यस्तमितिचेत्तन्न आत्माध्यस्तगौरत्वादिशुक्लाद्यध्यस्त
रूप्यादेश्चतत्त्वसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वदर्शनेनैनिवर्त्यदुरितंतत्राध्यस्तमितिचेत्तन्न आत्माध्यस्तगौरत्वा
दिशुक्लाद्यध्यस्तरूप्यादेश्चतत्त्वसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वदर्शनेनप्रपंचस्यापीब्रह्मण्यध्यस्तत
यातत्त्वसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वस्यावश्यकत्वात् नहिशुक्लाद्यध्यस्तरूप्यादिशुक्लादिज्ञानेवि
नानिवर्त्यतेदेवतादर्शनादिनातुप्रायश्चित्तसमकक्षेणदुरितस्यकारणात्मनावस्थानमात्रं
क्रियते।नतुशुक्लिज्ञानेनरूप्यस्येवनिवृत्तिः।अधिष्ठानाज्ञानरूपोपादानकस्यारोपितस्य
तन्निवृत्तिंविनानिवृत्त्यभावात् अज्ञाननिवृत्तिश्चाधिष्ठानज्ञानादेवैकक्रमेणप्राक्। श्रवणा
दिनिपमादृष्टंचनमुक्तिंप्रतिकारणंकिंतुब्रह्मापरोक्षंप्रति।ननु श्रवणाद्यतसरध्यवेतुष्यान्या
पूर्वस्यैवश्रवणादिसाध्यापरोक्षान्यमुक्तयानिर्विशेषब्रह्मात्मावेदसाक्षात्कारप्रतिबंध
निवृत्तौ श्रवणाद्यतिरिक्तसाधनांतरप्रसक्तावपिआत्मज्ञानमात्रेप्रतिबंधनिवृत्तौ सो
ऽस्याद्विशास्त्रस्यापिप्रसक्तेस्तनिवृत्तिर्विशिष्ट वेदांतवाक्यविचारविधानादिति परमगंभी

लोकवत्तु लीलाकैवल्यमितिसूत्रेणास्यकामस्यकामस्यहेत्वादिश्रुतौचप्रयोजनाभावेपिलीलयास्यसृष्टिः।२४

रोपंगंग्रंथार्थः।ननुपदिविश्वंकल्पितंस्यात्तद्ब्रह्मणाध्यस्यतइतिसूत्रेणपतीवाइमानिभूतानीत्यादिश्रुतौ
वज्रनाभ्युक्तिरीक्षतेर्नाशब्दइतिसूत्रेणतदैक्षतेत्यादिश्रुतौचेश्वरस्यैक्षा।पूर्वककर्तृत्वोक्तिःवैषम्य
नैर्घृण्यनसापेक्षत्वादित्यादिसूत्रेणपुण्येनपुण्यंलोकंनयतीत्यादिश्रुतिश्चाकर्मसापेक्षत्वेन
वैषम्योक्तिःतेषांतस्तथात्वाहेतिसूत्रेणवापीरनिरित्यादिश्रुतौचतेतत्रार्द्धीत्यादिजन्य
त्वोक्तिःविपर्ययेणतुक्रमोऽतउपपद्यतेचेतिसूत्रेणपृथिव्यप्सुप्रलीयतइत्यादिस्मृतौच।पृ
थिव्यादीनामबाधोक्तिरित्याद्यपुरुषस्यात्।नहिकल्पितेवस्तुनिषेधस्यांकातन्निराकर
णंचपुरुषमितिचेत्तन्न प्रपंचस्यकल्पितस्यापिव्यावहारिकसत्त्वाभ्युपगमेनतद्दृष्टांतविरो
धशंकातत्परिहारपोरुचितत्वात्।इंद्रजालादावध्यस्तेर्थेइंद्रजालिकादेरीक्षापूर्वकत्वदृष्ट्या
दृष्टेर्नाक्षेपाद्याचकल्पितस्यापितन्मात्रकल्पतिस्तथाऽनिर्वचनीयया क्रियेवतत्सा
ध्यत्वं॥अन्यथाश्रवणनिपमादृष्टसाध्येसाक्षात्कारेश्रवणनि पेक्षस्यापायांतस्यास
त्त्वप्रसंगाधीननिपमविधयोमात्।नचपरोक्षंज्ञानंश्रवणादपरोक्षंतुनिपमादृष्टादितिवा

तत्त्वसमास १

७ एव ७ एव
नवकर्मकी
भवति।

चांश्रवणविधौ परोक्षध्यानप्रवाहरूपनिदिध्यासनसाध्यापरोक्षस्यैव दृष्टिनोदेशात् ॥ तन्मते परोक्ष
नेकाम नापाश्रयोगेन तस्योद्देशत्वापोगाच्चेति चेत्तन्न ऋत्वर्थनिपमापूर्वस्य परमापूर्वसाधनत्वेऽपि पु
रुषार्थहिरण्यधारणादिनिपमादृष्टस्यतद्भावव्यवस्थापणादिनिपमापूर्वस्य श्रवणादिसाध्यसाक्षा
त्कारान्यफलाभावे पितेनैव फलवत्त्वोपपत्तेः। सर्वापेक्षाच पदृष्टादेः श्रुतेरश्ववदिति न्यायात्। सर्व
कर्माखिलपापक्षयानेपरिसमाप्यतइति स्मृतेश्च। अत्र सर्वाखिलपदाभ्यां कर्मशरीरवाच्यापूर्व
मात्रस्य क्षयानेसमाप्तिर्दर्शिता। मोक्षस्याविद्यानिवृत्तिरूपस्य ध्यानातिरिक्तसाध्यत्वाच्च। ध्यानेत्वसं
भावनादिनिवृत्त्याप्रतिबंधकदुरितनिवृत्त्या च दृष्टादृष्टाभ्यां उपपोगः। सामान्यपुरस्कारेण च प्रस
क्तस्य साधनांतरस्य निवृत्तिः। सर्वत्रनिपमविधेः फलं विशेषरूपेण त्वपूर्वविधित्वमेव। यथा
हि व्रीहीन्वहंतीत्यादयः पूर्वसाधनीभूतव्रीहिवैतुष्यादयो धातातिरिक्तसाधनीभूतप्रसक्तावपि व्री
हिवैतुष्यमात्रे प्रसक्तस्य दलनादिनिवृत्तिविशिष्टकार्यकरणभावबोधनात्तथैवस्पते स्वप्नेपि दृ
ष्टदृष्टादेः क्रत्वप्रतिपादना च। अथास्तस्यापि सर्वस्य मपकंपादिजनकत्ववद्वाद्यदृष्टीनां तेन्त्रा

दिजनकत्वमप्युपपन्नं। तदभिध्यानादेव तु तद्विनाशस्य इति सूत्रे यत्तन्मूलापन्नस्य ब्रह्मणश्च का
रणत्वाभिधानादेव पृथिव्यादिलयोक्तिरपि तन्मूलापन्नत्वेनैवास्य पेतिनाधिष्ठानातिरि
क्तलयोक्तिः। वैपम्यनैर्घृण्यप्रसंगादिकं तु पासनावस्थायां भोक्तापत्तेरविभो
गश्चेत्तुल्यतुल्यलोकवदिति न्यायात्ततः परिणामवाद्यभ्युपगमेन तद्भिन्नत्वाद्यांशपरादिपरतित्वि
क्तेविहेन परमसिद्धांतदशायां नत्वांशकानवोन्नरंमापाविमत्वेश्वरस्य स्वप्रतिबिंबभूतजीवभ्रम
पितत्वेन सर्वविरोधनिरासोपपत्तेः। नन्वीश्वरस्यापि सपरिकरस्य जीवेनाध्यस्तत्वात् कथं भ्रमपि
पितत्वेन अविद्योपाधिचिन्मात्रादीश्वरत्वेनांतःकरणोपहितजीवकल्पितत्वापोगात्। जीव
कल्पितत्वपक्षेपि तादृग्धर्मविशिष्टतैवैकअनेनतस्य भ्रमपितत्वाद्यपपत्तेः। परिकल्पि
तोपि मरणापमत्वदुरोपपानतुनभोमलिनमितिन्यायात्। ननु जीवानां वाद्यादिभ्योऽन्या
दृक्यत्तिरितिभ्रमोस्ति। पः स्याप्रमाणमदृष्टमेव अतेरालंबनं स्यात्। न च भ्रांतिं विनाकल्पितमस्ति
। न चैतद्वाक्यं भ्रांतिकल्पितमेवैतद्वाक्यावलंबनं वेदस्य भ्रमजनकत्वप्रसंगात्। अनुवा

वादेनुमहोपः। नचेश्वरस्यतत्कल्पकः। तस्य भ्रांतत्वप्रसंगात्। तदभ्युपगमेपि नविस्तारः॥ भ्रांतेर्दृष्टिपाहि
कार्यत्वान्नैषां चपृथिव्यादिकार्यत्वात्पृथिव्याद्यकल्पनेः। प्रागुभ्रांतपोगादितिचेत्न भ्रांतिमात्रे
दृष्टे द्विप्रघपेक्षापाः प्रागेव निरासात्। ईश्वरध्यस्तवाच्चादिहेतुकाल्पाकल्पत्वात्लंबनत्वेन
ध्यस्तसहस्रभ्रमाणानकल्पत्वात्। ध्यस्तत्वेनस्फुरणात्। भ्रमापाविनः। ईश्वरस्य भ्रांतत्वप्रसंगानवा
ध्यस्तत्वेत्रत्पत्याद्यनुपपत्तिः। अनध्यस्तत्वाप्युत्पत्याद्यहेतुनेना ध्यस्तत्वस्यैवतदुपपादकत्वात्
तत्सत्कार्यवादासत्कार्यवादनिषेधेनानिर्वचनीयकार्यवादमात्रेकार्यकारणभावपर्यवसा
नात्। ततएवं कल्पप्रपंचस्याद्यपेक्षणि कल्पनोपपत्तेर्नप्रतिकूलतर्कपराहतिः॥ इत्यदै
तसिद्धौ प्रमाणिकल्पकल्पनोपपादनेन प्रतिकूलतर्कनिराकरणं॥ ॥एतदनुमानमेकमे
वाद्वितीयमित्याद्यश्रुतिरप्यनुगृह्णाति। ननु श्रुत्यास्वस्वरूपस्वप्रामाण्यस्वपोषणतादेर्नि
ष्पाद्यत्वाबोधेनप्रत्यक्षादिसिद्धस्वरूपोपजीवनेन वक्ष्यतेतर्कस्य मिथ्यात्वासिद्धिः। सन्निपा
तलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विघातस्येतिन्यायेनप्रत्यक्षादिसिद्धद्वयदिमिथ्यात्वासिद्धेश्च। ११०

दोनस्यात्। तथाचान्योन्याश्रयः। आस्वरूपत्वापत्तेः स्वरूपनिर्वाहस्यापिविरुद्धत्वात्। नचाभेदेऽप्यभेदस्वीका
र्यम्। अत्रभुतरभेदोवाच्यः। अन्यथातस्यस्वाभेदेनस्थितितत्राऽपितथाऽपत्रिः प्रमेयत्वाभिधेय
त्वादिवदन्योऽन्यवृत्तित्वस्याभेदेऽदोषत्वेभेदेऽपिसाम्यमितिवाच्यम्। अस्माकमभेदमानस्याभेदत्व
स्यचसत्यभेदेभिन्नतयाऽन्योन्यवृत्त्यस्यैवाभावेनान्योन्यवृत्तित्वस्यापादयितुमनाकाङ्क्षात्। नचत
द्विघटेऽभेदस्यजीवेजीवाभेदस्यवाजीवेब्रह्माभेदत्वेदानवेयथ्यम्। द्वैतमनियर्वकवृत्तेर्मा
हात्म्यंविनाऽनुपपत्तेरुक्तत्वात्। यत्तुप्रमेयत्वादेः प्रमितत्वादन्योऽन्यवृत्तिरदोषइतिन्नआत्मा
श्रयादितत्रदोषेणातन्नापिप्रमितत्वासिद्धेः। अतएव नकश्चिल्लेखनान्नयीकिंचभेदः किंमि
त्रनिरूपितेऽभिन्नेवाग्रे। आत्माश्रयोऽन्योऽन्याश्रयोवाद्वितीयेविरोधः। नचाभेदाभिनिर्वाच्या
दिकंकिंतद्वतितद्भावत्वतिवेत्यादिविकल्पस्यात्राविसाम्यमितिवाच्यम्। अभेदस्यस्वरूप
त्वेनतन्नतद्विकल्पानवकाशात्। अनिर्वाच्यत्वाद्यवस्थविकल्पस्यानिर्वाच्यत्वेप्रपोतक
कस्यासाकमनुकूलत्वात्। नचभेदः स्वाश्रयपोषिव

र्नतेयोग्यताबप्रमारूपफलैकेनेयेतिवाच्यमुपोत्तमिदंविनाचक्रमशक्यत्वात्तत्वमिन्नेकत्वा
दपितद्योपपत्तावधर्मान्तरस्यापिभेदमपुरस्कृत्यपोग्यत्वाप्रपोत्तकत्वातभेदाभेदावशात्वा
मप्रमारूपफलभेदस्यैवाज्ञानेनभेदपोग्यतापाः प्रमारूपफलभेदानुन्नेयत्वाच्चेअखं
ण्डाद्वातकेरेवेनातिभिन्नैः सदुत्तरैः निरस्तभेदमादायस्वात्मा भेदोनिषेदतिविशेषतोभेद
खंडनम् नन्वस्माकंभेदोनरूपमात्रम् किन्तूपोन्याभावःसचवस्तुनःसविशेषाभिन्नःतत
श्चाभिन्नत्वान्नानवस्थादिःभेदप्रतिनिषेधेविशेषस्यविद्यमानत्वात्पर्यायत्वादिकमुविशेष
श्चभेदहीनेःपिएकतरापरिशेषाभावादिनिर्वाहकइतिचेत्तन अपर्यायत्वादिप्रमातनकइस्य
स्वरूपातिरिक्तस्यविशेषस्यांगीकारेतस्यैवभेदत्वेनभेदस्यधर्मभेदोन्यपोगात् विशेषस्या
पिभेदःसविशेषस्यापिभेदःसविशेषाभिन्नएववाच्यःतथाचानवस्थातादवस्थ्यात् नचवैशे
षिकाभिमतविशेषवत्रस्यस्वपरनिर्वाहकत्वमूएतादृशविशेषमानाभावात् ननुविज्ञानमा
नंदब्रह्मेत्यादिवाक्यबोधविज्ञानानंदादीनांत्वंमतेऽपिभेदस्यभेदाभेदयोर्वाअखंडार्थ

त्वेनएकत्वेवानुदृष्टयमित्यादिश्रुतिविरोधेनवांगीकर्तुमशक्यतयाभेदप्रतिनिषेधेविशेषस्यपर्या
यत्वाद्यर्थमवश्यंस्वीकारादन्यथाऽपत्तिरेवमानमितिचेत्तन भेदएकतरस्यश्रुतिविरोधवदत्वा
पितत्वादवस्थात्तत्वस्यार्थाभेदेऽपिवाच्यार्थभेदेनापर्यायत्वस्यव्यावर्त्यभेदाद्वैयर्थ्यस्यान्य
त्वेनोपपत्तेः किंचन्त वापिज्ञानानंदत्वादिनिमित्तभेदाद्वापर्यवसायत्वमस्तु० किंविशेषेण
नवैवंधर्मानितिअन्यातपोरपिभेदनिषेधात्तेवमितिवाच्यमुतर्हिविशेषस्यापि श्रितत्वे
नधर्मतपातस्यापिभेदनिषेधात्तेनाप्यनुपपत्तेःनचज्ञानत्वानंदत्वपोरर्थप्रकाशत्वनिरुपाधि
कपृथक्त्वरूपपोरर्थप्रकाशनिरुपाधिकेपृथक्त्वरूपाअपविशेषःआवश्यकइतिवाच्यमुज्ञानत्वानं
दत्वयोर्जातिरूपत्वेनाकरूपत्वाभावात्तनचाकाशस्याश्रयाद्रूपीःप्रवृत्तिनिमित्तभे
दतपर्यायत्वाऽपत्तिःतत्परिहारापविशेषोवाच्यमुपर्यायत्वेपिसहप्रयोगस्यव्याख्यानव्या
ख्यपभावादिनाऽप्युपपत्तेःनचैवंज्ञानानंदपोरकतरपरिशेषणामोक्षआनंदप्रकाशान
स्यादितिवाच्यमुतयोर्भेदाभावेनैकतरत्वस्यैवाभावात्तद्रूपत्वेचनेतरविधानात्एतेन

भेदो निषिध्यते नच भेदप्रतिषेधे सभावे धर्मधर्मिभावो धर्मीणा मभेदे कत्वं च कल्पितेन धर्मानित्यस्य निषेधानुवादत्वेन

न्या० मि०

ज्ञाधितत्वप्रसङ्गादेकस्यनभेदेनापिभेदभेदौ किञ्चसंतामेदः एवंच विशेषानंगीकारेस्वप्रकाशवे
तन्यभानेऽप्येकप्रभानाऽपत्तिः तत्प्रकाशस्यभेदस्य माविरोधित्वेऽप्येकप्रकाशस्यतद्विरोधः तस्यनि
रपेक्षत्वेऽपिऽप्येकस्यसापेक्षत्वंवनोपपद्यत इतिनिरस्तमुआवरकाज्ञानकाल्पितांशमादाय
सर्वस्योपपत्तेः नचैकस्याएवशुक्तेरावृतानावृतत्वेनशुक्त्यंशभेदएवंस्यादितिवाच्यम् तद्दृ
शकल्पकल्पकस्यफलस्याभावात् नचैवंधर्मानितिश्रुतिरस्त्रमानम्० अत्रहिब्रह्मधर्म
मानुक्तौमैत्रानेकत्वादौतात्पर्याभावात् नच श्रुतितोऽन्यतोब्रह्मधर्मप्राप्तिः आविद्यकमा
त्रस्यसाक्षिसिद्धतयाप्राप्तेः ननुगुणिनोरभेदपक्षेचरोपलंभेशुक्लाद्यनुपलंभार्थम्० अ
भेदपक्षेतयोरविरोधार्थमस्त्वभेदपक्षेऽपिसमवायः संबंधःसत्रासतीअस्त्वन्नविरोधोव्या
वृत्तःकालःसद्वाऽस्ति० देशाःसर्वेत्रास्तीत्यबाधितव्यवहारार्थमविरोधोगीकार्यः अभाव
दोषप्रसिद्धाहिनी. भावादितोभिन्नोगुणादिष्वनुन्नभावेनषट्वेवपदार्थाइतिनियमभंगाऽ
पत्तेः अनियमपक्षे अस्तिह्यान्तरमित्यवंस्याऽपत्तेस्तत्रापिसोगीकार्यइतिचेत्तन्न स्वभा

वविशेषादेवसर्वस्योपपत्तेः नचतर्हिविशेषस्यांगीकारेणाम नाऽप्रवेशइतिवाच्यम् ब्रह्मदसाधारणास्व
रूपस्यैवस्वभावविशेषशब्दार्थत्वेन तद्दु क्तविशेषानुपपत्तेः तन्तुदसाधारणाहि पेणासमवायादेः स्व
निर्वाहकत्वात् अतएवस्वनिर्वाहकत्वंहि स्वकर्मकनिर्वहणकत्वम्० तच्चैकस्मिन्विरुद्धमितितद्
पपादनयापिविशेषांगीकारइतिनिरस्तमस्वनिर्वाहकत्वाद्वस्तुस्वेतरसमवेतसमवहारविषयत्वमा
त्रार्थकत्वात् अन्यथाविशेषोऽप्यनवस्थाभियावस्त्वभिन्नइतितवांगीकारेणातन्नदूषणापाता
त्स्वरूपदेभेदपक्षोक्तैकतरपक्षिविशेषाद्विदूषणाताद्वस्थाऽपत्तेश्चनचान्यविशेषवदस्यधार्मिग्रा
हकमानेनतादृक्स्वभावतयाऽसिद्धेः पर्येनुयोगापेक्षयेतिवाच्यम् दृष्टान्तदृष्टादृष्टानिकेस्वरूपाति
रेकस्यत्वयैवानंगीकारेणविघम्पात्पत्तुपपत्तेवभेदाभावोभेदकार्यवप्रमितंतन्नैवविशेषः कल्प्य
ते० ननुप्रमितभेदेघटपटयोर्विशेषमादायभेदस्यागः नहिसोमाभावेपूतीकइतितस्माभेदेऽपि
सइतितन्न मुख्यस्वनिपामकस्यपक्षेवात्राभावात् विशेषभेदयोरभयोरपिस्वरूपपर्यवसन्न
स्वेनस्वद्वाभेगेरवेकाशात् किंचभेदःस्वपमेवस्वकार्यकरोत्वेऽभेदकार्यार्थंतत्प्रतिनिधि

रहितो योऽर्थोपलब्धेः नचानंदादयभेदवद्देहबोधाभावः अलौकिकस्यलब्धयोः साम्यात् नन्वनुमानमा
त्रमानमृतं याहि ब्रह्मस्वरूपभूतयोर्विज्ञानानंदयोर्द्वितीयभेदयोश्चैकतरपरिशेषाभावः प्रमेयत्वादेः खा
श्रितत्वादिकं वा भेदान्यनियम्यम् ० भेदानिमत्वेसतिनियम्यत्वात् यद्यद्वनियम्यत्वेसतिनियम्य
म् ० तत्रदन्यनियम्यम् ० यथासम्मतम् ब्रह्मस्वरूपभूतं विज्ञानानंदादिकम् वा भेदान्यैकतरापरिशे
षनिर्वाहकवत् भेदहीनत्वेसतिएकतरापरिशेषरूपनिर्वाह्यवत्वात् पूर्वेनहीनत्वेसतिपनिर्वाह्य
वत् ० तत्रदन्यतन्निर्वाहकवत् ० यथासंमतम् ० त्वाश्रितप्रमेयत्वादिकं वा भेदान्याश्रयाश्रयि
भावनिर्वाहकवत् भेदहीनत्वेसत्याश्रयाश्रविभावरूपनिर्वाह्यवत्वात् ० यथासम्मतमिन्द्रा
दिकमिति चेत् न त्वदनिमतविशेषादन्यस्यैवाविद्याहेः सर्वत्रनियामकत्वसंभवेनाथोन्तरात् आवि
द्यकभेदनियम्यत्वेनबाधाहसिद्धेश्च ननुतथाऽपिप्रत्यक्षमनुमानमृतं याहि तं तु पटादिबुद्धी
नां भीन्नघटादिबुद्धितोवैलक्षण्यं तावदनुभूयते तच्च तत्तावत्संबंधविषयत्वेन कुंडघटादि
बुद्धितोवैलक्षण्यानुवात् नापिसंयोगान्यसंबंधविषयत्वेनघटतद्ज्ञानतद्भावबुद्धितोऽपिवैल

क्षण्यमनुभवात् नापिस्वरूपप्रत्यासत्तिसंयोगान्यसंबंधविषयत्वेन घटतद्भिन्नकाऽन्योऽन्याभावबुद्धि
घटपटादिबुद्धितोवैलक्षण्याभावाऽपातात् नापयुतसिद्धिविषयत्वेनत्राश्रयाऽश्रयिभावनियमो
ह्यपुतसिद्धितत्रचतद्भीतत्रश्रयाऽश्रयिभावः कुंडबदरादावपिभाति ० नियमस्तु न तं तु
पटादिबुद्धावपिनहितं तुपटादिधीः प्रत्यक्षात्रनयोः संबंधनाशोवाविभागोवानभविष्यती
त्याकारणवा कुंडघट्यादिधीस्तयोः संबंधनाशोवाविभागोवाभविष्यतीत्याकारणं नापिसमवायवि
षयत्वेनतत्कल्पनेनसंबंधनित्यत्वस्यसंबंध्यमुक्तासिद्धत्वस्यवातत्रास्फुरणात् तस्माद्भे
दविषयत्वेनैववैलक्षण्यवाच्यम् अयंघटःगत्रादिकंसेनापत्रमेवताटंकइत्यादौपुरोवर्ति
ना घटहीयाप्रानंमकास्तंतवश्चपटः शुक्लपटइत्यादावपितत्रादिनापटस्यभेदप्रतीतेः
न चात्रपटत्वशुक्लत्वयोरेकस्यत्वमेवभातीतिवाच्यम् यथाशुक्लपटैकस्यापितत्रांतर्गतेन्य
थाक्वापिभेदोनस्यात् घटःपटोनेतिधीश्चभेदविषयानस्यात् दंडीवेत्रदृष्टान्तादावपिदंडिनावेत्र
स्यभेदाभावेवनवशुक्लःपटइत्यत्रशुक्लप्रतिप्रतीपतइतिवाच्यम् शुक्लेरूपमित्यत्र

यच्छुद्धं तस्यैव दृष्टप्रतीतेः अन्यथा हापि दृष्टिवत् शुद्धिः स्यात् मतुबो पाधिकल्पनं तद्व्यविषयकं व्य
वहारेण तु प्रतीतौ पदस्य शौक्लमनिन्द्रियाधीनं भेदविषयाकिं त्वभेदविषयाऽतीतस्तौ न्यादिवृत्ते
दाभावेऽप्युपपन्नाच पदस्य तत्त्वन्यत्वचक्षुरुद्घाटनिः तत्तु प्रतिपदवृत्तिश्चनस्यात् मूर्खानां
समानदेशतावि रोधस्तत व्यवहारार्थं क्रियाभेदादिकं तु पन्नतादृकादिवत् युक्तमतस्मात् तु प
टादिबुद्धिर्भेदविषयैव यदि चैवं केवलाभेदविषयाता हि सामानाधिकरण्यव्यवहारेण न्यपेतुं च
दः कलशादिसाध्यव्यवहारस्तु तेन न्यायतेऽधिको ऽप्यस्य विषयोऽस्ति न वायं भेदः पृष्ठेन शुक्लदृष्टु
ल्लेखा पाताद् भेदे विरोधाभावे विशेषस्यावश्यकत्वाच्च तस्माद्योऽधिको विषयः स विशेष इति चेत् न
सत्यप्यभेदे काल्पनिकभेदमादाय तथा व्यवहारोपपत्तेर्विशेषासिद्धेः न च तर्हि पटेन शुक्लदृष्टि
प्रतीत्याऽपलिः फलबलेन काल्पनिकभेदस्य सामानाधिकरण्यादिव्यवहारमात्रनिर्वाहकत्वे
कल्पनेन विपरीतोल्लेखनं प्रत्यहेतुत्वात् तस्माद्देवं विशेषोऽयं न मानविषयः सखे विषादं जहि राम
मासिद्धविद्यया सर्वसंगतिः विशेषखंडिनं मूलं प्रसक्तः प्राप्तभेदस्यैव निवारणाऽदसा तो

तत्र तदीयविशुद्धभेदाद्वैकाकथनवत् तथाहि ईश्वरस्य प्रत्यक्षत्वेन तद्धर्मिकस्य तत्प्रतियोगिकस्य वा भेदस्य ग्रहि
तुमशक्यत्वात् तन्नीरूपधर्मिकभेदस्य ग्रहणाप्रसक्तेः अपि च धर्मिकभेदस्य तथाऽपि तत्प्रसक्तौ सोऽहं स वेदानां
हं निर्दुःखदुःखस्तु वात् न च यो यप्रतियोगिकत्वं भावयोरयं त्वप्रयोजकमिति वाच्यं प्रत्यक्षभेदविशेषाद्यो ने
त्यादिप्रत्यक्षस्य फलबलेन संसर्गाभावेऽपि अन्योऽन्याभावेऽधिकरणेऽपि तथाऽपि तत्त्वं
तुच्छत्वं तत्र संसर्गाभावेऽपि न तन्मात्रं योग्यतातत्त्वपरिमाणयोग्यत्वेऽपि विशेषभावग्रहप्रसंगात् किं तु य
त्र यत्सत्त्वमनुपलब्धिविरोधितत्र तत्सत्त्वाभावो योग्यदृश्यधिकरणनियतेवसऽभावसाधारणो
यता० साक्षात्प्रकृतेऽपि स्यैव अन्यथा भेदश्रुतेः प्रसक्तप्रतिषेधकताऽपतेः भेदश्रुतेः श्रुत्वेद
क्रप्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादित्वं न स्यात् ईश्वरधर्मिकतीव्रभेदोऽपि तान्यहं वेदसंबोधिनन्त्वं वेत्य
परंतप० उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः इत्यादिश्रुतिभ्यो नानुमितप्रत्यक्षसिद्धत्वमेवेति चेत् न अनुभव
स्यानन्यकरणाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तद्वच्छिन्नचैतन्यप्रतियोगिकभेदग्राहित्वात् तथा शुद्धचैत
न्यधर्मिकनिर्दुःखादिप्रतियोगिकभेदाऽग्राहित्वात् श्रुतिरप्यवच्छिन्नभेदानुवादिनी भेद

अ॰सि॰ नेषेध श्रुतिस्त्वनुमानादिप्रसक्तभेदनिषेधपरा न च पोऽहमस्त्वाप्तमुख्यस्य मम ज्ञानसंस्कारादिसाधारणसिद्धि
रवोनेति सुषुप्तिकालीनान्तःकरणानवच्छिन्नाभेदमात्रानाद्या अपि भेदेन च प्रत्यभिज्ञायमाने शुद्धभेद
प्रतीतिः संस्कारधारणतदनाधारहृदयवह्नावपोऽविवादो न तु चैतन्यस्य चैतन्यादिति वाच्यम् तावत्
नाऽप्यज्ञानावच्छिन्नएव भेदग्रहो न तु शुद्धे न हि सुषुप्तिकालेऽन्तःकरणानवच्छिन्नत्ववद्ज्ञाना
नवच्छिन्नत्वमप्यस्ति यन्तु चैतन्यस्य चैतन्यान्न हेतोनास्तीति तदसमाऽकमनुकूलम् चैतन्यस्य स्वाभा
विकस्याभेदस्यैवाभावद्रूपस्यत्वात् भवस्य प्रतिकूलं च न हि भवतां चैत्रमैत्रादिचैतन्यानामेकमिति सं
तमूत्रहमर्थस्य यथा शुद्धार्थत्वं तथोक्तं प्रोक्तं साक्षिप्रत्यक्षस्याध्यक्षादिसाधारणतया तस्य
दृष्टत्वमात्रेण भेदस्याधितत्वमसंभावितमेव एतेन नीवानां परस्परभेदप्रत्यक्षं प्रमाणमिति निरस्तं
मूनाहं चैत्रऽहमादेरवच्छिन्नभेदविषयत्वात् घटयोर्नब्रह्मत्वयोर्न पटोनाहं घटऽहमादिप्रत्यक्षे
स्वकल्पितभेदविषयत्वेन तात्त्विकभेदासिद्धेः तस्मान्न हेदपंचकेन प्रत्यक्षप्रमाणम् भेदपंचके
प्रत्यक्षभंगः तथानुमानमपि जीवेशयोर्भिन्नौ विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् तद्वन्न तु हि नव हि

न्नत्रदुःखादेरन्तःकरणादिधर्मत्वेन स्वरूपसिद्धेः एकत्रैव निर्दुःखत्वदुःखवत्त्वयोरवच्छेदभेदेन द
र्शनपाधर्मिभेदस्य साधकत्वात् भेदमात्रसिद्धेः साधनात् भेदमात्रसिद्धसाधनात् तात्त्विकभेदसाधने
साध्यविकल्पात् ब्रह्मतन्त्रतोऽपीवाहिन्नमूलसर्वज्ञान्त्वात् व्यतिरेकेणापीव वह्नित्वस्य प्रसिद्धविशेष
णत्वात् ब्रह्मधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवद्हितिसाध्यकरणेऽसाधारणात् आत्मत्वं नानाव्यक्ति
निष्ठमूलातिन्त्वात् पृथिवीत्ववद्वह्नित्वस्य जातेरेकत्वादिनं प्रत्यसिद्धेः कल्पितव्यक्तिनिष्ठत्वेन सिद्धसा
धनाच्च दुःखगुणत्वावान्तरजातिन्यासत्तीपाश्रयभिन्नाश्रितमूलगुणत्वाद्रूपवद्वह्नित्वस्य ग्रहेव्य
भिचारात् दुःखादीनामन्तःकरणधर्मत्वेन सिद्धसाधनाच्च विमतानि शरीराणि स्वसंख्यासंख्यया
तावन्ति शरीरत्वात् समानवद्वह्नित्वस्य पेशिशरीरेऽभिचारात् आत्माधर्मिसत्तासमानसत्ताकात्म
प्रतियोगिकभेदवान् द्रव्यत्वात् तद्वद्घटवत् आत्मा द्रव्यत्वव्याप्यजात्याश्रयो नानात्मश्रावणविशेष
गुणाधिकरणत्वात् घटवद्वह्नित्वस्य चात्मनो निर्गुणत्वेनासिद्धेः चैत्रश्चैत्रप्रतियोगिकोक्तभेदवा
न् उक्तहेतोरुक्तदृष्टान्तवद्वह्नित्वाभाससाम्याच्च एतेन नवीनानुमानान्यपि निरस्तानि दृश्यो जी

अ० सि० वप्रतिपोनिक ताल्लिकभेदवान् सर्वशक्तिमत्त्वात् सर्वज्ञात्वात् सर्वकार्यकर्तृत्वात् स्वतंत्रत्वात् व्यतिरे
केणातीववत् जीवोवाऽब्रह्मप्रतिपोगिकताल्लिकभेदवान् ० अल्पशक्तिमत्त्वात् अल्पज्ञात्वात् अल्पक
र्तृत्वात् संसारित्वाद्वा० व्यतिरेकेणाब्रह्मत्वदिन्यादिपुभेदस्यस्वरूपत्वेन तद्धत्वसाधने बाधात् ० न
च विशेषमादापतदुपपादनम् ० तस्य स्वरूपानतिरेकेण तद्धत्वासंपादकत्वात् अप्रसिद्धविशेषण
ताऽपत्तेश्च न च जीवब्रह्मभेदेऽनिष्टप्रसक्तिरऽऽद्यव्यतिरिक्तद्रव्यत्वादेरिवत्वत् सिद्धस्वप्रकाश
त्वादेरिवचसाध्यस्यमानपोपपत्त्वसंवदतिवाच्यम् ताल्लिकभेदव्यतिरेकेऽप्युपाधिकल्पितभेदेन
सर्वोनिष्टपरिहारसंभवात् न च जीवोब्रह्मवाकिं विद्धर्मिकप्रतिपोगिज्ञानाबाध्यभेदप्रतिपोगिज्ञा
धिष्ठानत्वात् शुक्तिवदिति सामान्यतः साध्यप्रसिद्धिरिति वाच्यम् पक्षिविद्भावप्रतिपोगिघटादि
ज्ञानाबाध्यभेदप्रतिपोगित्वेनात्मज्ञानाबाध्यभेदासिद्धेः स्वप्रतिपोगिज्ञानाबाध्यभेदप्रतिपोगित्वे राम
साध्येदृष्टांतेस्वपदेनशुक्तेर्दृष्टांतिकेस्वपदेनात्मनश्शुक्तेर्व्याप्तिग्रहानुपपत्तेः यत्तु जीवाद्भिन्न
दृश्यत्वेव साध्यमिष्यामेदेन सिद्धसाधनं पश्चान्निरसनीयमिति तन्न निरसनोपायस्यनिरसिष्य

माणत्वात् न च ब्रह्मजीवप्रतिपोगिक धर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवदिन्यत्वसाध्यम् ० धर्मिपदेन ब्रह्म
णस्तत्रावप्रसिद्धविशेषणत्वतादवस्थ्यात् पक्षिविद्धर्म्यत्रौपयादिधर्मिसमानसत्त्वेन सिद्धसाधन
त्वात् विपक्षबाधरूपविशेषाभावे पूर्वोक्तासाधारण्यानतिवृत्तेश्च यत्तु ब्रह्मजीवप्रतिपोगिकता
ल्लिकभेदवत्त्वेति तन्न एवमपि ताल्लिकभेदस्य ताल्लिकाभावेन सिद्धसाधनात् अभावेऽपि ताल्लि
कविशेषणेऽप्रसिद्धिताद्वस्थ्यात् नन्वत्र जीवप्रतिपोगिकताल्लिकभेदस्यान्योन्याभावरूपत्वा
न्नाप्रसिद्धिर्दोषः मत्रत्यभावव्यापकतयाहेत्वभावोऽऽद्यते तत्रैव साध्यप्रसिद्धिरंगमुद्रहतु जीव
ताहात्म्यऽव्यापकताहेत्वभावस्य प्राप्त्यातद्भावो हेतुनासाध्यइति किं साध्यप्रसिद्ध्या तां विना
ऽपि व्याप्तिग्रहोपपत्तेः संदेहरूपपक्षतासंपत्तेपेऽपि नतद्रूपेक्षातस्याः सिद्धाधिष्ठाविरहस
हकृतसाधकमानाभावरूपत्वेन संदेहाद्यहितत्वात् ब्रह्मतत्त्वतो जीवाद्भिन्नं न वेति संदेहाभावेऽ
पि जीवब्रह्मणोभेदो ताल्लिकत्वमस्ति न वेति संदेहसंभवाच्च प्रमेयत्वमेदो ब्रह्मणि सिद्ध्यतु न तु
तद्धतताल्लिकत्वमपि व्यापकव्यतिरेकस्य याथव्यतिरेकमात्रसाधनसमऽर्थत्वात् ० अन्यथा

तत्रिष्ठासंतताभावप्रतिपोगी न वेति संदेहस्थितिरेव न एवं हि प्रकृतेतर भेदः दृष्टिज्ञानमेव प्रमाणं जीवभेदः

अ० सि० तिप्रसंगात् यद्यपि भेदात्त्विकत्वं धर्मिनिष्ठत्वेनोद्दंकितं तदपि साध्याप्रसिद्धादृष्टमूनापि ब्रह्मतीवा
स्तिन्नमूर्त्तदुःखानानुभावित्वात् घटवदित्यन्वयी सर्वानुभवितरहितोऽसिद्धेः स्वनिष्ठेतिविशेषणो
तीवेत्यपि वाऽदुःखस्यान्तःकरणनिष्ठत्वात् मिथ्यात्वेनासिद्धसाधनत्वानवभेदे साध्येऽर्थशून्यो भ्रां
त्यासिद्धसाधनोक्त्यपोगदुतिवाच्यमभ्रान्तेर्वस्तुशून्यत्वस्यैवाभादुक्तमिदमनिर्वाच्यवादेनचै
तदनुमितिविषयता पाप्रामाणिकत्वेन सिद्ध्यतः कथं मिथ्यात्वमत्रानुमितिविषयताप्राप्रामाणि
कत्वे अंतत्वात् नचैवं मिथ्याद्यनुमाने घपिकल्पितमिथ्यात्वादिना सिद्धसाधनताप्रसक्तिः क
ल्पितत्वेनव्यावहारिकत्वमभिप्रेतमुप्रातिभासिकत्वं वा आद्ये दृष्टाऽपत्तेः अंत्ये हेतोः स्वसमान
सत्ताकसाध्यसाधकतापाप्रातिभासिकत्वाप्रसक्तेः एतेन ब्रह्मतीवप्रतिपोगिकधर्मिसत्ता
समानसत्ताकभेदवत्दुःखाननुभावित्वात् अभ्रान्तत्वात् असंसारित्वात् घटवत् तीवो
वाब्रह्मप्रतिपोगिकताद्दभेदवान् असर्वगत्वादिभ्यदृतिनिरस्तमुक्तपहितस्यपक्षत्वेध
र्मिसमसत्ताकत्वेऽपितात्त्विकत्वासिद्धेः सिद्धसाधनात् शोधितत्वं पदार्थोपक्षत्वेतयो

र्धर्मित्वाभावेनबाधापत्तेः नचधर्मित्वाभावं प्रतिधर्मित्वाधर्मित्वाभ्यां व्याघातः ब्रह्मणि सर्वनिषेधस्य
स्वरूपत्वेनव्याघातभावात् नचधर्मिग्राहकाश्रयमानत्रिवक्षाधर्मित्ववदाश्रयत्वस्यापितत्रास
त्वात् पक्षधर्मिग्राह्यस्यपित्वाद्विग्राह्यत्वसंबंधिग्राह्यत्वेनयत्किंचिद्धर्मिसत्ताकातपानसिद्धसाधन
मितितन्न ग्राह्यस्वभावोपन्यासस्यानुमानंप्रत्यनुपयोगात् एतेनधर्मिपदस्यानेस्वपदमि
त्यप्यपास्तम् धर्मिपदस्तुल्यपोगक्षेमत्वात् अतएवधर्मिसत्तासमानसत्ताकपदस्यानेपा
रमार्थिकेतिवायावत्स्वरूपमनुवर्त्तमानेतिवास्वज्ञानाकार्येतिवास्वज्ञानाबाध्येतिवाविशेष
णंदेयम् स्वपदस्यसमभिव्याहृततत्तत्पदस्यस्वव्युत्पत्तिसिद्धत्वादितिनिरस्तम् आद्ये साध्य
वैकल्यापत्तेः नचद्वयोर्जीवप्रतिपोगिकप्रतिपोगिज्ञानाबाध्यभेदवान् जीवधर्मिक[illegible]धर्मि
ज्ञानाबाध्याभेदप्रतिपोगित्वात् यऽघतज्ज्ञानाबाध्यपद्धर्मिकाद्देहप्रतिपोगितत्तद्ज्ञानाबाध्य
तत्प्रतिपोगिकभेदवत् यथाहरस्यवनस्पत्योरेकद्वाद्यनुमानेनसाध्यसिद्धेर्नाप्रसिद्धिरिति
वाच्यम् पक्षच्छद्मननुगमेनपक्षधर्महेतोर्व्याप्तिग्रहात् धर्मिप्रतिपोगित्वादिसामान्या

अ०सि० कारणाव्यापिग्रहे विनिष्प्रसाधनापोगात् तत्रैवं स्वप्राग्भावव्यतिरिक्तेऽन्यहेतोकारणातिरिक्तिवाच्यम् त
त्रापि तत्रदृष्टप्रसंगवारणाय प्रतिरिक्तिवा अनुमानान्तरेणातासर्पात् नापि ब्रह्मतत्त्वज्ञानीवामिलंनेति
साध्यम् ० एवं चनसाध्यवैकल्यं शंकापि च्छन्नमतेऽपि कल्पितेच्छेऽकल्पितेतीवात्रात्विकभेदव्यतृता
त्विकभेदस्याप्यभावाद्धितिवाच्यम् नात्विकभेदस्यतात्विकेनाभावेन सिद्धसाधनस्योक्तत्वात्
नापि जीवेश्वरौ धर्मिणानावाध्यपरस्परप्रतिपोगिकभेदवन्तौ विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् दृष्टान्ते
तुल्यवत् विरोधश्चपरस्परात्यन्ताभावारूपत्वम् तद्धाप्यत्वेवाकालभेदेनापिसामानाधि
करण्यपोपपत्तेवा संपेणतदसत्ताभावपोश्चसामानाधिकरण्यं मतद्वयेऽपिनेतिन तदा श्रयेस
भिचारइतिवाच्यम् धर्मिपदमाहापदोषस्यापोगेवोक्तत्वात् अन्यथा च त्रिदुःखत्राबाधिकर
ण्यव्यभिचारश्चतीवब्रह्मभेदासिद्धौ स्वतंत्रब्रह्मास्तंत्रब्रह्मोहनोसामानाधिकरण्यापोऽप्यहरू
विरोधस्यैवासिद्ध्यास्वरूपासिद्धिः कल्पितसार्वत्राद्धिव्यवस्थापावर्णाद्स्वत्वहेर्वत्वाद्धिव्यवस्थाम
तु कल्पितभेदेनैवोपपत्तात्वात्विकभेदप्रत्यपप्रपोत्तकत्वेच्छनच अल्पशक्तिरसार्वत्रं पारतं
१ स्याव

सामपूर्णतात्वोपतीवकऽच्छतीवत्वमीशत्वंतद्विपर्ययः स्वाभाविकंतपोरतन्नान्यथातुकर्थंचनेत्यादिश्रुत्या
सार्वज्ञ्यं हि स्वाभाविकं ब्रह्मत्वेन कल्पितत्वासिद्धिः अत्रनाद्यविद्यासिद्धत्वेन हानीतनत्वाभावेन चैत्वा
भाविकत्वे कस्तच्छब्देनोपहितपोरवपामरूपितत्तत्रस्वाभाविकत्वे किं विरोधः नल्युपहितेऽपि
सर्वज्ञत्वादिकमागंतुकम् नापि ब्रह्मस्वऽज्ञानावाध्यजीवप्रतिपोगिकभेदवत्पदार्थत्वात् ब्रह्मत्व
त् चेतनत्वंजीवत्वावच्छिन्नप्रतिपोगिताकधर्मिताना वाध्यजीवप्रतिपोगिकभेदवत्त्वे सर्वचे
तनवृत्तित्वात् चेतनाश्रितत्वरहितत्वाद्वाशशृंगवद्धितिवाच्यम् स्वपदधर्मिपदहानेनुगमताव
च्छेदात् अन्यथेतीवत्वेव्यभिचारश्च तदवृत्तित्वात्वुपाधिस्तत्वेन विपक्षबाधकाभावेन च
प्रपोतकत्वात् ब्रह्मतोऽजीवंवत्संसारित्वाऽपत्तावित्यऽपत्तिः कल्पितभेदेनवापरिहरणीयः तदु
क्तम् अप्रमेपेऽनुमानस्यप्रवृत्तिर्नकथंचन प्रमेपस्यत्वनामत्वात्तत्रभेदानुमिप्यते शुद्धचैतन्यंच
र्मानधिकरणतंत्पाऽनुमानाप्रसरः पत्रप्रसरस्तत्रेष्टापत्तिः नचैवमेकानुमानमपिकथंभव
नस्यतदेकानुमितिः कथमिति पठितुं शक्यत्वाद्धितिवाच्यम् शुद्धचैतन्यैकस्यस्वरूपैकगम्यत्वे

नतत्रानुमेयत्वस्यैष्टत्वात् नचतद्विशिष्टस्यानुमानोपन्यासानर्थक्यमुक्तस्यभेदस्यात्रिकत्वात्रमाणानु
निरासफलत्वात् तस्माद्प्रसिद्धविशेषत्वाद्दृष्टान्तस्यैवोपपत्तिः सर्वशक्यऽल्पशक्तयादेः नैभेदेतत्
त्वतातः जीवब्रह्मभेदानुमानभागः एवंजीवानामपिपरस्परभेदेनानुमानम् चैत्रोमैत्रप्रतिपो
गिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवान्मैत्रप्रतिपोगिकतात्त्विकाभेदवान्नेतिवा मैत्रानुसंहितदुःखाननुसं
धानऽत्वात्मैत्रस्मृतिसर्वोस्मृतेत्वात् मैत्रानुभूतसर्वाननुभवितृत्वाच्चैत्रवद्दृष्टान्तप्रथम
साध्येधर्मिपदविकल्पेनद्वितीयसाध्यतात्त्विकभेदस्यतात्त्विकभेदेनसिद्धसाधनात्न प
हितस्यपक्षत्वेऽपीतरात् चैतन्यमात्रपक्षत्वेहेतुसिद्धेःसाधनैकदेशस्यानुसंधानत्वा
दुपाधित्वसंभवाच्च विमतोबंधध्वंसःस्वप्रतिपोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधारप्रतिपोगि
कप्रतिपोगिज्ञानाबाध्यभेदवन्निष्ठःबंधध्वंसत्वात्घटवत् जीवःसंसारीसंसारध्वंसाधारो
वास्वज्ञानाबाध्यतीयप्रतिपोगिकभेदवान् संसारिप्रतिपोगिकस्वज्ञानाबाध्यभेदवान्वा०स्वज्ञा
नाबाध्यसंसारध्वंसाधिकरणप्रतिपोगिकभेदवान्वापदार्थत्वात्घटवत् वि

एम

मतःआत्मदृष्टनिष्ठदुःखविरोधिस्वाप्यधर्मिणसंज्ञातीयप्रतिपोगिकस्वज्ञानाबाध्यभेदवान् दुः
खविरोधित्वात्दुःखभावत्वघटित्वाद्यिबंधप्रतिपोगिकभेदवत्तिकालाद्वैध्वंसस्यविद्यमानत्वेना
र्थोत्तरात् दुःखनिवृत्तिसाधारणबंधत्वासंभवाच्च०स्वप्न०दृष्टनुगमाच्चवैत्रबंधध्वंसःचैत्रबंधा
धारप्रतिपोगिकभेदवन्निष्ठःबंधध्वंसत्वात् समातवद्दित्वाभाससाम्याच्च विपक्षबाधकाभावा
च्च ध्वंसस्यप्रतिपोगितावच्छेदकंननानाबंधानुगतबंधत्वमूलतस्यसामान्याभावत्वाभावात्प्र
तेनात्ममात्रभेदेआत्मऽन्यप्रतिपोगिकस्वज्ञानाबाध्यभेदवानुपदऽर्थत्वात्घटवत् आत्म
वैभवपक्षेआकाशःआत्मप्रतिपोगिधर्मिज्ञानाबाध्यभेदाधारविशेषगुणवद्विभुव्यतिरिक्तः
द्रव्यत्वात्पृथिवीवत्पृथिवीत्वंतत्त्वतेजस्त्वंवापुत्वमनस्त्वेतरद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिभि
न्नंमूलप्रमेयत्वाज्जलत्ववत्गगनत्वजातिंपक्षेतद्भिन्नत्वमपिविशेषणमुक्त्वाद्रव्यत्वान्यात्म
निष्ठजातिमत्त्वाद्रव्यत्वंवासंत्वान्यात्मनिष्ठजातिमत्त्वऽन्यतु मेयत्वात्घटवत् आत्मा गुणत्वमतेआत्मा
द्रव्यत्वव्याप्यजातिमान्अविभुद्रव्यत्वात् घटवद्दित्वादिभिन्नत्वजातिसिद्धौतात्त्विकात्मभेदसि

अ०सि० द्विरिति निरस्तम् आधेयत्वमुपाधिः आत्मपदयोः स्थाने चैत्रपदं प्रक्षिप्याभाससाम्यं च द्वितीयेन
दृष्टा अपत्वमुपाधिः विभावात्मान्यत्वं विशेषणं दत्त्वा आत्माकाशभिन्नस्य विभोर्विशेषगुणवत्त्वा
धनप्रसंगाऽच्च जातिपक्षकानुमानेषु कल्पितस्य क्रियाभेदेनापि जातेरुपपत्तेस्तात्त्विकस्य क्रियाभेदस्य पर्य
सापि क्षेत्रानार्थान्तरत्वं न च जातेर्ईमित्तानां वाध्यभेदं विनायोगः अन्यथा क्रियाभेदेऽपि जातिबाध
को न स्यादिति वाच्यम् जातेर्व्यक्तिभेदसमानसत्ताकत्वं नियमेन प्रातिभासिकभेदस्य व्यावहारिक
जातिप्रतिसाधकत्वमितिव्यक्तिभेदस्य जातिबाधकत्वसंभवात् तीव्रभेदानुमानभंगः ननु
यद्यात्मैक्यं स्यात् चैत्रैणसर्वदुःखाद्यनुसंधानं स्यादिति चेत् ० औपाधिकभेदेऽनुसंधीनो
पपत्तेः ननु हस्तपादाद्युपाधिभेदेऽनुसंधानदर्शनादुपाधिभेदोऽप्रयोजकः न च विश्लिष्टोपा
धिभेदस्य तन्त्रतंत्रम् ० मात्रसुखादेर्भेदस्थेनानुसंधानापातात् भारते० यद्यद्यापुंधर्मोदेहादेः प
तिताः स्त्रीरोहिभिः पतृपंक्तिपातपंक्तिस्मकबंधा अप्यरीनुपुंधर्मादिनाविश्लेषेऽप्यनुसंधा
नोक्तेश्चेतिऽप्यनुसंधानोक्तेश्चेति चेत् न न हि वयऽकिंचिदुपाधिभेदमात्रमननुसंधानप्रयो

MEMORIAL

एम

जकं ब्रूमः ० किंतु अन्तःकरणरूपोपाधिभेदमविद्याभेदं वासनाभेदं कबंधयोगिनिवनास्त्येव तेन तत्रानुसं
धानम् एतेन शरीररूपोपाधिभेदस्य ननुसंधानप्रयोजकत्वे बाल्यानुभूतस्य यौवने नातिस्मरणापू
र्वजन्मानुभूतस्य योगिनानानाशरीरानुभूतस्य च स्मरणं न स्यादिति निरस्तम् शरीरभेदस्य तत्रा
तत्वात् योगिजातिसहस्रमन्तःकरणैकत्वात् न च चैतन्यैक्येऽन्तःकरणभेदस्य ननुसंधानप्रयो
जकत्वम् चक्षुरादिकरणभेदेऽप्यनुसंधानदर्शनादिति वाच्यम् अन्यकरणभेदेन तथादृ
शेनऽप्यन्तःकरणभेदस्य तदैक्याध्यासापत्तेः ननुसंधानप्रयोजकत्वं कल्प्यते अन्यथा व्यक्ति
स्य जीवे श्रुतिसिद्धत्वात् सर्वानुसंधानाऽपत्तेः न चान्तःकरणऽस्य प्रत्यहं सुषुप्तौ विलये पूर्वदिन
नुभूतस्य ननुसंधानाऽपत्तिरिति वाच्यम् संस्कारस्य तत्रावस्थितस्यैव पुनरुद्बोधेन तत्रान्तःकरण
भेदाभावात् न चैवं सुप्तप्रलीनमुक्तानामननुसंधानप्रयोजकान्तःकरणभेदाभावात् संसारिणां ६
नुसंधानाऽपत्तिरिति वाच्यम् तेषामनुसंधानप्रयोजकान्तःकरणैक्याध्यासरूपसामग्रीवि
रहात् नहि प्रतिबंधकमात्रेणाकार्यविरहः ० किंतु सामग्रीविरहेणापि न चैवं मुक्तस्य स्वरूपसुखा

नानुसं
धा० २

नुभवोनस्यादिति वाच्यम् तस्यातन्त्रत्वेनान्यकारणानपेक्षत्वात् जीवविभाजकोपाध्यज्ञानभेदाभेदाभा
मननुसंधानोपपत्तेश्च नचज्ञानप्रागभाववद्ज्ञानस्यापि भेदाभेदपोषकत्वं मृ० पाय लिङ्गा
नानि तावत्पदानामीतिमते एकस्मिन्नपि तीव्रत्वविषयकज्ञानानां भिन्नत्वेनानुसंधानविरहप्रसं
गादिति वाच्यम् ज्ञानप्रागभावानां ज्ञानसमसंख्यज्ञानानां च जीवविभाजकत्वाभावेनानुसंधाना
दावप्रपोजकत्वात् पन्नुमुक्तस्यैवं संसारदुःखानुसंधानाऽपत्तिः अविद्यारूपोपाधिभेदादेव नु
संधानेस्वरूपसुखस्याप्यनुभवाऽपत्तेरितिमन्तव्यं वैषयिकसुखाद्यनुसंधानेतस्यातत्रैव नस्वप्रकाशत्वप्र
कारस्वरूपस्फुरणेतदभावे सत्त्वात् नन्वेवमनेकाऽविद्यासंबंधस्य दुःखानुसंधानरूपस्यानर्थस्यव
विशिष्टमतत्वेबंधमोक्षपौर्वापर्याधिकरणापातेन शुद्धगतत्वेवाच्यं य छ दुःखैवैवीयदुःखानुसंधात्र त
दैवमैत्रीयदुःखानुसंधात्रितिकथमनुसंधानानुसंधानयोरस्यैतिचेत् नच्चविद्यात्मकबंधनि
वृत्त्यात्मकमोक्षस्य शुद्धगतत्वेऽपि दुःखाद्यनुसंधानस्य उपाधिनिवर्तितपाशुद्धभेदापादना
पोगात् नचसंसारस्य शुद्धगतत्वे ब्रह्मणोऽपि संसारित्वाऽपत्तिः विंबप्रतिबिंबयोरवहजत्वरूपा

मत्वात् घटाकाशमहाकाशयोरपि परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्ववदेकस्यैव नभसस्तत्कर्णपुरयवच्छेदेन
तत्रकुत्रतावच्छेदकोपाधिकभेदेन संसारित्वासंसारित्वव्यवस्थोपपत्तेः अतएव दुःखाद्यनुसंधानरूपस्या
नर्थस्योपहितनिष्ठत्वेन तत्कल्पितत्वेनबद्धस्य निवृत्तिरेव न तु मोक्षदशायां तदुपाधिनिवृत्तावुपा
धेः कल्पितत्वेन निवृत्तावप्युपधेस्तत्कल्पितत्वाभावान्निवृत्त्यपोगान्मोक्षान्वयिनोपपत्तेः नचम
तिबिंबस्य छायावद्वस्तुतोऽकाशस्य वृत्तातेऽपि कार्यद्रव्यतयासावयवत्वेन तैजसाहंकार
कार्याणां स्वतएव भिन्नत्वेन दृष्टांतासमाप्तिरितिवाच्यम् प्रतिबिंबस्वान्तरवृत्तस्य निरवयवत्वात्
आकाशश्रोत्रभावस्य परोक्षदृष्टान्तत्वात् आत्मेदृशमानोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणइ
ति श्रुतेर्विशिष्टस्यैव भोक्तृत्वात् तस्य च भिन्नत्वाद्भेदस्यैतिकेमुद्यक्तप्रकारेणाप्यनुसंधानमान
नुसंधानोपपत्तेश्च अतएव शुद्धचिन्मात्रगतत्वेतत्र भेदप्रतीत्याभेदस्य कल्पितस्याऽप्यभावः
भावेयाभेदस्यैवव्यवस्थारूपस्य कार्यकारिणो वन्ध्यपुत्रवद्भिन्नानाबाध्यत्वम् अभेदस्य
त्वव्यवस्थारूपकार्यकारिणोऽनुदयनिवृत्त्यभिप्रायापातः अविद्यकभेदहीनस्य मुक्त

अ० सि० स्यसंसारिदुःखानुभवाऽपातइतिनिरस्तम् अवस्थापाः ह्यसमानसत्ताकोभेदकार्यत्वेनस्वाधिकसत्ताकभे
नापेक्षकत्वात् अवस्थापाः शुद्धचैतन्यभेदकार्यत्वेनतदकारित्वप्रयुक्तमिथ्यात्वस्यापाहपितुमश
क्यत्वात् उपाधिभेदस्यैवतन्त्रतंत्रत्वात् किंच० उपाधिकल्पितग्रीवानांवानुसंधानमापादयते
अंशिनोब्रह्मणोवानावः हस्तावच्छिन्नेनपाद्यावच्छिन्नदुःखाद्यनुसंधानमात् नचतवयंभोगापत
नानांसांकार्यमापादयामः पादपादयामः येनपादेभवेदनाशिरसिनभवेत्सुखमितिनस्यात् किंत्वनु
संधानमात्रेमू० तच्छोणानामस्त्येवअन्यथाचैत्रदेहललग्रकंटकोद्धरणापमैत्रस्यैवपादल
ग्नकंटकोद्धरणापहस्तस्यापापोनस्यादितिवाच्यम् पादावच्छिन्नदुःखस्यहस्तावच्छि
न्नेऽनुत्पादवत् चैत्रीपदुःखाद्यनुसंधानस्यमैत्रेऽनुत्पादःहस्तेदुःखप्रपोतकसामग्रीविरहवन्मै
त्रे अनुसंधानप्रपोतकोपाध्येक्याभावात् तथाचहस्तावच्छेदेनानुसंधानमस्त्येवेतिनतत्र
व्यापारोऽभावापत्तिः नान्यः तस्यामोक्तृत्वेनभोगाप्रसंगात् दुःखादिज्ञानमात्रस्यसर्वत्रतत्सि
द्धत्वात्नचभोक्तृजीवाभिन्नत्वेनब्रह्मणोऽपिभोक्तृत्वापत्तिः बिंबप्रतिबिंबवद्भावस्योपपत्तेः

अनुसंधानस्यावच्छिन्नगततयाशुद्धब्रह्मणपापाहतायोगाच्चनचैतावतावंधमोक्षपोर्वैयधिकरण्यम्
अविद्यातत्कबंधस्यशुद्धगतत्वेनसामानाधिकरण्योपपत्तेः अवच्छिन्नस्यानुसंधातृत्वेऽप्यवस्था
नपानुस्यूताविद्यावच्छिन्नद्वारा शुद्धेऽनुसंधातृत्वस्यैष्टत्वात् अनेनजीवनेनजीवनेत्योदिश्रुतेः किं
च० यथास्वकर्मणापुरुषपरिच्छिन्नतानाहेपलंभेभागांतरवन्निमाहानुपलंभेसुखदुःखाद्युपलंभानुप
लंभौनवात्मभेदकौपुरुषांतरहियत्वेनिपामकवदेकात्मवादेसर्वदेशनास्त्वीपत्वेनतत्रहीपत्वे
नियमाभावेवैयव्यवस्थानुपपत्तिरितिवाच्यम् तवात्मभेदेनेवावच्छेदकाज्ञानाद्भिन्नेनमुमध्यव
स्थोपपत्तेः किंचव्यवस्थापाभेदवदन्यूनत्वः केयंव्यवस्थानतावद्धर्मभेदः एकस्मिन्नेवसु
खदुःखदर्शनेनव्यभिचारात् भिन्नाश्रयधर्मोक्तिवन्योन्याश्रयात् विरुद्धधर्मोक्तौतुविरुद्धत्वे
स्यसहानवस्थानरूपत्वेऽसिद्धेः वध्यघातकभावस्यस्वतंत्रतयैकाश्रयत्वेनोपपत्त्याभेदसा
धकत्वात् नाप्यनुसंधानाननुसंधानेतपोक्तेनप्रकारेणोपाधिभेदेनोपपत्तेरात्मभेदसा
धकत्वस्योक्तत्वात् अतएवबद्धमुक्तादिव्यवस्थापिनस्वाभाविकभेदसाधनाय० तत्रदुपाधु

अ०सि० पगमापगमाभ्यामेवव्यवस्थोपपत्तेः नचोपाधेरप्युपहितनिष्ठत्वेनप्रमाश्रयादिदोषः उपाधेरविशेषणत्वे
ते नव्यक्त्यन्तरानपेक्षणात्मा श्रयादिवत्तुल्यमनवकाशात् एतेन शुद्धनिष्ठत्वे किमेकोपाध्यपगा
मोमुक्तिरुतसर्वोपाध्यपगमः नाद्यः सदामुक्तिरेवनतुबंधदृष्टापातात्नान्त्यः अधुनाबंधएवन
नकस्यापिमुक्तिरित्यापातादितिनिरस्तम् पेनोपाधिनापस्यचेत्पस्यपरिच्छिन्नत्वमुतसिद्धे
तत्पेतदुपाधापगमस्यैवमुक्तित्वेनैनाजीवत्वादिपूर्वोक्तदोषानवकाशात् एकजीवत्वादेसर्वोपा
धिविगमस्यैवमुक्तित्वापादानीं मुक्त्यभावस्यैष्टत्वात्ननुउपाधेः कथंभेदकत्वम् तथाहि उपा
धिः किमेकदेशेनसंबध्यतेकृत्स्नेनवाआद्ये त्वन्मतेस्वाभाविकांशाभावेनौपाधिकत्वंवाच्य
म्० तथा चानवस्थाअन्त्येनभेदकताकृत्स्नस्यैकोपाधिग्रस्तत्वात्० गगनादावपिस्वाभाविकां
शाभावेचतद्व्युपाधिसंबंधोनस्यादेव तदुक्तम् भवेदुपाधिसंबंधएकदेशेऽप्यसर्वगः एक
देशोऽनवस्थास्यात्सर्वगश्चेन्नभेदकृत्चितनसर्वविकल्पासहत्वेनमिथ्याभूतस्यैवोपाधेर्मि
थ्याभेदप्रयोजकत्वस्यप्रागेवोत्पादनात् यथाचात्मनांसर्वगतानांभेदेव्यवस्थाऽनुपपत्ति

एम

स्तथाप्रपंचितंभाष्यकृद्भिः जीवभेदानुकूलतर्कभंगः एवंतर्हिऽत्राभेदेजीवभेदेवक्तानांभेदेवताक्तिक
प्रमाणंनास्ति ब्रह्मजीवोवाआत्मप्रतिपोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवान्पदार्थत्वात्घटवत् ब्रह्म
जीवोवाघटप्रतिपोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवान्घटासंबद्धकालसंबंधित्वात्तद्दसंबंधदेशा
संबंधित्वात् ॥ तज्जनकात्पत्वात्पटवत् ब्रह्मजीवोवाघटप्रतिपोगिधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवान्ज
ड्डानात्मकत्वात् पटवंतद्वंम्० यथादूरस्थवनस्पतेरेकत्वादिषुपूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः परिच्छि
न्नत्वजडत्वस्यौचोपाधित्वात् अप्रयोजकत्वाच्च जीवोब्रह्मवाआत्मप्रतिपोगिकताद्दकभेदाधि
करणाम्० पदार्थत्वात्दृष्टाद्याभासस्यापाच्चनवच्चटभेदघटसिद्धैवतत्सिद्धावेदन्तवेद्यम्०
ब्रह्मणोतरत्वानिरस्त्वाद्याऽपत्तिः मुक्तिसमानाधिकरणंबंधाधारस्यजीवस्यतुदवलिवृत्तापत्तिः
मोरेहमिन्यस्मिंतीतिश्चप्रमास्यादिदृष्टादिविषयत्वाधकान्नाभासस्यापादिकमितिवाच्यम्
स्वप्रकाशत्वेनसर्वप्रत्यक्षत्वेनब्रह्मसिद्धावपिसविलासाज्ञाननिवर्त्तकज्ञानापवेदान्तसा
फल्यस्यबहुधाऽभिधानात्तद्वारादेकल्पितप्रत्यक्षत्वेनकल्पितभेदस्याभावेपियथान

अ० सि० कल्पितव्यक्त्यात्मकत्वं तद्रूपातिभासिकत्वं तद्बुद्धिशेषस्त्रेनेन निवृत्तिर्वा कल्पितव्यक्त्यंतरेणोक्तज्ञान
प्रमाणत्वं वा० तथा प्रकृतेऽपि कल्पितत्वे नभेदाभावेऽपि न तद्रूपात्मकत्वादीति पक्षबाधकस्य कस्यापि न
न्तप्रसरः एवं ब्रह्मणामन्योऽन्यभेदेऽपि नानुमानम् घटस्तत्त्वतः शुक्त्यभिन्नो न शुक्तिसंबद्धकालासं
बंधित्वात् तद्ज्ञानकाजन्यत्वात् तत्रारोपितरूपवत् व्यावहारिकभेदस्य त्वयाऽप्यंगीकरिष्यमानपक्षद
ष्टांताद्यनुपपत्तिः अन्यथाभेदसिद्धसिद्धौ दोषतदभावयोश्चाभेदेनऽत्वक्रियाविरोधः स्या
दित्यत्रतात्त्विकशुक्त्यभिन्नत्वरूपप्रतिपोद्यप्रसिद्ध्यासाध्याप्रसिद्धेः तत्त्वतद्रूपस्यनेत्यत्र वि
शेषणात्त्वेस्तुताप्रसिद्धेः घटादिसत्ताकभेदमात्रेणाहेतोरुपपत्त्याप्रणीतकत्वाच्च भेदस्य
तात्त्विकत्वे बाधस्योक्तत्वेन बाधाच्च अनात्मात्मवृत्तिधर्मानाधारतानाबाधान्यगौणिकभेद
~~[illegible]~~ वान्ते परदेशवत् विपक्षे च दूरस्थवनस्पत्योः शुक्तिरूप
योः शाभेदग्राहिप्रत्यक्षतत्त्वावेदकं स्यात् शुक्तिसंसर्गादिसाकर्षस्याहित्यादिबाधकमिति पत् तत्त्व

एकत्र घटे कल्पितायेऽनेकघटादिषु स्ववृत्तिधर्मानधिकरणत्वदृष्टान्तबाधभेदस्य सुप्रसिद्धि
वित्स्ववृत्तिधर्मानाधारत्वे घटत्वानधिकरणपटत्वानाबाध्यभेदाऽदृष्टान्तबाधेनार्थान्तरमस्त्व
वृत्तिधर्मानाधारत्वे तव मते ब्रह्मणोऽपि वाच्यत्वादिके यत्वान्वपि धर्मा धारत्वेन साध्याप्रसिद्धेः
कल्पितेन सहतात्त्विकभेदाभाववत् तात्त्विकाभेदस्याप्यभावेनोदाहरणत्वे तत्त्वावेदकत्वं सा कर्षा
दीनामप्रसंगात् प्रत्युत आत्मनामात्मानो मनोश्चपरस्परतात्त्विकभेदे अन्यत्वात्स्वावृत्तिधर्माधि
करणप्रतिपोगिकप्रतिपोगिदृष्टानाबाध्यभेदाधिकरणं पत्स्वावृत्तिधर्माधिकरणं तत्प्रतिपोगिक
प्रतिपोगिदृष्टानाबाध्यभेदाधिकरणम् ० पदार्थत्वादृष्टान्तवत् पक्षे स्वावृत्तिधर्माधिकरणमात्मात
नोभिन्नत्वे दृष्टान्तांतरवत् भिन्नत्वेन साध्यसिद्धिः दृष्टान्ते च स्वावृत्तिधर्माधिकरणं जडम् ० ततोभि
न्नात्तदंतरभिन्नत्वेन साध्यसत्त्वमिति तन्न पक्षदृष्टान्तयोः स्वपदार्थप्रतिपोगिपदार्थयोरन
नुगमेन व्याप्त्यासिद्धेः अजडत्वस्योपाधित्वाच्च जडत्वेन व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षाच्च यदपि जी
वस्य ब्रह्मतो जीवाच्च सत्यभेदे पृथिवी ब्रह्मप्रतिपोगिकधर्मिदृष्टानाबाध्यभेदाधिकरणं पदृष्ट

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीह्याच्यास्मारकम्

अ०सि० धनधिकरणांतत्प्रतिपोगिकप्रतिपोगिज्ञानाबाध्यभेदवतीवस्तुत्वात् तोपवत् अप्राप्तीत्यादिप्रयोगेन तत्र
द्वाहिनःप्रतितन्त्रद्वादिसिद्धाः पृथिवीत्वाभिन्नात्तडनिष्ठधर्मोधिवहिताः पक्षेब्रह्मभिन्नाजीवान्तिर्
त्वेनसाध्यसिद्धिः दृष्टान्तेतुब्रह्मभिन्नपार्थिवभिन्नत्वेनेतितत्र अप्राप्तधनधिकरणत्ववज्जीववत्
नधिकरणेत्र पृथिवीशेषणदत्वाजीवब्रह्मभिन्नात्मनोऽपिसाधनप्रसंगात् गंधाऽधाधारत्वादिव्य
गिरकिणासत्प्रतिपक्षसंभवाच्च धर्मिपदविकल्पनिबंधनशेषतादवस्थाच्च एतेनजीवस्यब्रह्म
जीवान्तराभ्यांजीवाच्चतडस्यभेदपूर्वप्रयोगएवान्तर्गणिकभेदवद्विप्रप्राप्तधिकरणेत्यत्रविशेष
णदत्वानुमानंनिरस्तमुजीवस्यब्रह्मेजीवान्तराभ्यांतडस्यवतीवाद्वस्तुणोतडाद्भेदपृथिवीब्रह्म
प्रतिपोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदधिकरणमप्राप्तधनधिकरणमानर्गणिकभेदवद्भवत् तत्प्र
तिपोगिकः प्रतिपोगिज्ञानाबाध्यभेदवत्वेसत्यप्राप्तधनधिकरणसंसारिधर्मिकधर्मिज्ञाना
बाध्यभेदप्रतिपोगिनीवस्तुत्वाद्वंबुवद्विप्रत्रब्रह्मणोतडाऽदृपिभेदस्यपूर्वसादधिकं अप्राप्त
साध्यधिकरणासंसारीत्यादिविशेषणम् अत्रपक्षेअप्राप्तधनधिकरणमेसंसारिब्रह्मतद्धर्मिक

भेदप्रतिपोगित्वेनसाध्यसिद्धिः दृष्टान्तेतुअप्राप्तधनधिकरणसंसारिपार्थिवतद्धर्मिकभेदप्रपोगित्व
नेतिशेषम् अत्रजीवत्वानधिकरणत्वस्याप्राप्तधनधिकरणेत्यत्रविशेषणत्वेनपूर्ववद्दोषासत्वाच्च
पाकतस्तूपानधिकरणत्वादिनासत्प्रतिपक्षाच्च धर्मिपदविकल्पप्राप्तेश्च एवंभेदमात्रेऽपिना
नुमानमब्रह्मभेदहीनंनावतिष्ठतेस्वज्ञानाबाध्यभेदवद्दोषपदार्थत्वात् घटवत् मुक्तसहप्रहानि
त्वस्यजडब्रह्मस्यचोपाधित्वांतस्यपदविकल्पप्राप्तेश्च एतेनअनात्मत्वात्मज्ञानाबाध्यभेदाधिक
रणम्०पदार्थत्वात्मवद्धितिनिरस्तमुब्रह्मभेदेनसर्वनिषेधासम्पन्नाभावप्रतिपोगिब्रह्मनिरू
प्यत्वात्मब्रह्मभेदवद्विप्रत्रब्रभिन्नाद्वन्निरूपणाधिःब्रह्मभेदस्यब्रह्मनिरूप्यत्वेतदनिरूप्यतपासा
धनवैकल्यंब्रह्मज्ञानंस्वाबाध्यभेदवद्विषयफम्०ज्ञानत्वात्मुक्तिज्ञानवत्तडत्रानात्मविषय
त्वमुपाधिः स्वपदेनब्रह्मज्ञानोक्तौतद्बाध्यभेदप्रसिद्ध्यासाध्यसिद्धिः मुक्तिज्ञानोक्तौसिद्धसाध
नमुघटोघटसंसर्गानवच्छिन्नप्रतिपोगिताकपटादिधर्मिकत्रैकालिकाभावप्रतिपोगिकत्वात्प
टवद्विप्रत्रकाल्पनिकाभावस्यापिकालत्रयवृत्तित्वसंभवेनसिद्धसाधनमुघटसंसर्गानवच्छिन्ने

राम

तिवत्तादात्म्यानवच्छिन्नेऽपि विशेषणं दृष्ट्वापंचमाभावसाधनस्यापि प्रसंगाश्च विपक्षबाधकाभावस्या
भपत्रसमत्वात् समानाधिकरणकमेप्रागभावसमानकालीनत्वानबाधाणोभेदः परमार्थसन् प्रा
तिभासिकत्वानधिकरणत्वेसत्यसत्त्वानधिकरणत्वात् स्वासत्त्वोऽभावप्रमाप्रतिसाक्षिविषयत्वा
त्० आरोपितं मिथ्यात्वकत्वकल्पकरहितत्वात् स्वाविषयकसाक्षात्कारात् पूर्वं भावित्वात् आ
त्मवत् ब्रह्मतीवप्रतिपोगिकेभेदः परमार्थसन् अनादित्वादात्मवत् साक्षिवेद्यसुखदुःखादिभे
दः परमार्थसन् अनिषेध्यत्वेनशेषात्मज्ञानंप्रतिसाक्षिविषयत्वात् धर्माधर्मपाणादिभेः
परमार्थसन् श्रुतितात्पर्यविषयत्वात् ब्रह्मवदित्यादिषु आत्मासाधारणधर्माणां चेतनत्वादीनामु
पाधित्वम् ० जडत्वादिनासत्प्रतिपक्षश्च मिथ्यात्वसाधकानांप्राबल्यस्योक्तत्वेनतेबाधश्च आद्ये
चप्रातिभासिकत्वस्यदोषप्रपुञ्जमानत्वात्मकत्वेऽसिद्धिः बह्वज्ञानेतरबाधत्वोक्तौ चरमवृत्त
वहितप्रातिभासिकेव्यभिचारश्च द्वितीयहेतोर्दृक्प्रमाविषयत्वस्यभेदपारमार्थिकत्वसि
द्धिधीनत्वेनसाध्यविशेषपर्यवसानम् तृतीयेचरमवृत्त्यनबाधमिथ्याऽत्वकत्वस्योपाधि

त्वम् चतुर्थेअविद्यारूपकल्पकत्वेनासिद्धिः पंचमेदृष्टिसृष्टिपक्षेऽसिद्धिः इतरत्राप्रयोजकता० अना
दित्वेचज्ञानादेव्यभिचारिशेषात्मज्ञानंप्रतीसत्रश्रुतितात्पर्यविषयत्वादिसत्रचासिद्धिः मुख्यत
स्तात्पर्यस्यतत्राभावात् तस्मादेदपंचकेनानुमानविषयः भेदपंचकेऽनुमानभंगः ननुभेदता
त्त्विकत्वेद्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो
अभिचाकशीतीति श्रुतिप्रमाणमस्तीत्यतः श्रुतिप्रमाणमिति चेत् न द्वासुपर्णेत्यत्रपूर्वार्द्धेन भेदप्रमेयोऽ
पदार्थत्वाद्वाक्यार्थत्वाच्चद्वित्वस्यद्वाश्रयप्रतिपोगिकभेदसमानाधिकरणत्वेनिपातात् अत
द्विद्वार्थोपस्थितिसमधिगम्यस्यापिभेदस्यश्रुतत्वमिति चेत् द्वौचंद्रमसावित्यत्रेवकल्पितभेदना
पिउपपत्तेः तात्त्विकभेदनाशेपकत्वात् अतएवनोत्तरस्यापितात्त्विकभेदपरत्वम् वस्तुतस्तु
स्याः श्रुतेः पैंगिरहस्यब्राह्मणेबुद्धितीयपरतपाप्माकृतत्वेनतीवेशभेदपरत्वस्यक्रमाश्रयत्वा
[illegible] तत्पश्चात्मतिनिष्ठत्वेनादावाधराधेयभावस्यचेतनश्चेतनानामितिनिर्द्धारणा
स्यअतोऽन्यदत्रभेदव्यपदेशस्यकाल्पनिकभेदमादायोपपत्तेर्भेदतात्त्विकत्वापर्यव

सापि ह्यात् अस्तन्तरविरोधाच्च नचैतच्छ्रुतिविरोधात्सैव श्रुतिरन्यपरा० भेदश्रुतेः प्रत्यक्षसिद्धभेदा
नुवादित्वेन हीनबलत्वात् नच जीवब्रह्मणोश्छिन्नजीवभेदस्य प्राप्तानहिस्यादित्यादिवदननुवादत्वे
मृतीवेत्यभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धतयातद्व्यवस्थानुपपत्तिसिद्धेराधर्मिकजीवब्रह्मणोश्छिन्नभेदस्यापि
प्रत्यक्षसिद्धतुल्यकक्षतयातद्बोधकश्रुतेरनुवादोपपत्तेः नहिंस्यादित्यत्र तु नानुवादकत्वे षट्त्रिं
तिस्पर्शकं इत्यप्रतिप्राकृतवं किमंत्रस्याश्वमेधे प्राप्तस्य चतुस्त्रिंशद्वातिनोऽश्वं धौर्वक्रीस्वस्ये
स्वविधिसमेतो यस्मात् ऋचो विशेषतः प्राप्तो नचतु स्त्रिंशद्विशेषात् षट्त्रिंशतिरित्येव वृपादिति व
चनेन प्रतिप्रति प्रसक्तः० इदमेकं पृष्टेष्ठतीपपंक्तेषम्० ऋकाऽपि ब्राह्मणो नहंतव्य इत्यादेः पु
नरावादकत्वनिर्णयकाभावात् नच पुंविशेषप्रत्यस्यो[illegible] अर्थवत्त्वम् ग्रावांतरस्यवि
धिवाक्यवदिति वाच्यम् एकस्यानेकग्रावाध्यपनासंभवात् प्रत्यक्षस्यास्य पुरुषसाधनाप
नप्राप्तिकप्रत्यक्षत्वेन च पुरुषविशेषप्रत्यपिसार्थकत्वस्यवक्तृकाकत्वात् नच द्रव्योः प्रत्याप
तीत्यादिवत् वर्त्तमानमात्रग्राहिप्रत्यक्षप्राप्तकालत्रयाबाध्यभेदप्रापकत्वमिति वाच्यम् अ

भेदश्रुतेः

जोऽन्यदन्यादौ त्रिकालाबाध्यत्वबोधकपदाभावात् नचाभेदषट्त्रिंशतासर्पलिंगवद्व्यौ ह्यभेदश्रुतेरिति
वाच्यम् तत्रप्रयोजनवत्त्वेऽप्यनुवादकत्वापरिहारात् अग्निर्हिमस्य भेषजमिति वत् नच षट्त्रिंशतिरि
त्येव वृपादिति व स्तुतिप्रत्यक्षार्थत्वम्० तदपेक्षया हीनबलत्वेन प्रतिप्रसवापोगात् भेदनिषेधश्रुतेर्भे
दतात्त्विकनिषेधपरत्वेन भेदस्वरूपप्रतिपादकवाक्यस्य तत्प्रतिप्रसवापोगात् नच प्रत्यक्षस्य प्रामा
ण्यं श्रुतेस्तत्सिद्धानुवादकत्वापोगः तस्य ज्ञातज्ञापकत्वमात्रेणानुवादकत्वोपपत्तेः नचैवमपि नि
रपेक्षानुवादकत्वेन धर्मवाहिकद्वितीयादिज्ञानवत्प्रमात्वोपपत्तिरिति वाच्यम् निरपेक्षसापेक्षसाधा
रणानुवादकत्वमात्रस्य प्रमाणप्रयोजकत्वात् दृष्टांतस्यातिरिक्तकालादिविषयत्वेन प्रतिज्ञा
नमनधिगतार्थविषयतयाविषमत्वात् नच विद्वद्वाक्यवत्प्रयोजनानुवादकत्वेन स्वार्थपरता
तस्यस्वार्थबोधकत्वेऽपि द्वित्वसंपादकतयास्वार्थपरत्वाभावात् नच पत्रन्नेत्यादिनिषेधार्थ
नुवादलिंगाभावेन विधेयान्तरश्रवणे नच निषेधार्थानुवादस्यापोगः पत्रहित्यादेरनुवादलिंगत्वे
ऽप्यनुवाद्यापकत्वाभावात् अन्येनापि पुनरपनसंभवात् ब्राह्मणो नहंतव्य इत्यादौ यत्र तदा

भावेऽपि निषेधापानुवाददर्शनात् विधेयान्तरसत्त्वेनुनिषेधार्थानुवादकत्वाभावेऽपि तदर्थानुवादक
त्वापरिहारात् तत्रैव विधार्थानुवादौ तात्त्विकत्वनियमः पद्मनंतदानपेक्षाद्यन्यविधस्तनार्थे भ्रांति
सिद्धानुवादे तात्त्विकत्वादर्शनात् नचानुवादकत्वेऽपि यथार्थत्वरूपप्रामाण्यहानिरिति वाच्यम् त
स्य बाधकाभावनिबंधनत्वेन प्रकृतेऽसंभवात् ननु औपनिषदस्य ब्रह्मणः शास्त्रातिरिक्तेन प्राप्ते
स्तद्धर्मिकस्य तत्प्रतिपोऽधिकस्य वा भेदस्य कथं शास्त्रनिरपेक्षप्रत्यक्षादिना प्राप्तिरिति चेत् न प्रति
पोऽधिग्रहार्थं तदपेक्षत्वेऽपि त्वसमानविषयप्रमाणपूर्वकत्वानियमेन प्रत्यक्षस्य भेदप्रापकत्वो
न्नेः पक्षपिष्टग्राहकधर्मिकस्य भेदस्य प्रत्यक्षेणाप्राप्तिः तथाऽपि प्रत्यक्षसिद्धजीवधर्मिके ग्रामे भेदस्य
पानुपपत्तिसिद्धस्यापि तस्य श्रुतार्थाऽपत्तिसिद्धस्य श्रौतत्वेन तत्प्रत्यक्षसिद्धत्वोपपत्तेः भेदश्रु
तेरनुवादकत्वम् अथवाऽनुवादकत्वाभावेऽपि व्यावहारिकभेदपरत्वेनैव श्रुत्युपपत्तिः नचाप्रा
माण्यापातः० अर्थवादवाक्यवदुपपत्तेः प्रतीयमानार्थस्य वा भेदश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यस्पष्टत्वा
त्त्वनवा भेदश्रुतेरखंडचिन्मात्रपरत्वेन भेदविरोधित्वम्० घटीभूतार्थमात्रापतद्विरोधात् नापि

वैपरीत्यम्० प्राप्तप्राप्त्यर्थत्वाभ्यां विशेषात् नचैक्यश्रुतेरपि प्रत्यक्षविरुद्धत्वात् प्रामाण्यम्० प्रा
मांतरप्राप्तिवत् तद्विरोधस्यापि दैर्घ्यल्पहेतुत्वादिति वाच्यम् विरोधे विरोधिनो मानत्ववदनुवादक
त्वापवादकस्य मानतापात्त्वनपेक्षितत्वात् किंच० षड्विधतात्पर्यलिंगवत्त्वाद्वेतश्रुतेः प्राबल्यम्
नचतात्पर्यमात्रतापकत्वेन तेषामर्थतथात्वाऽज्ञापकत्वमिति वाच्यम् श्रुतेस्तत्परत्वज्ञापनेन परं
परं पपोपपोगादुपतद्विरुद्धश्रुतेः श्रुपमाणोर्थतात्पर्यभावसंपादनेनाधिकबलत्वसंपादक
त्वाच्च नवात्रापि स्वाद्वन्निश्चनश्चन पूर्णः पूर्णीदरूपस्य उपपत्तिरूपमुसत्यंमि
हासत्यंमिहासत्यंमिहासत्यंमिहेत्यादेव भ्यासादिरूपतात्पर्ये लिंगमस्तीति भेदश्रुतिरपि त
त्परेति वाच्यम् अस्तीति अपूर्णमिति च जीवानुवादेन तत्स्वपूर्णब्रह्मरूपताविधानार्थत्वेन भेदोपप
त्त्यभावात् सत्यंमिहेति च न भेदोपास्यतद्वाक्यस्य प्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वे वाधीस्व
मानाधिकरणेन भेदे पर्यवसानात् ननु भेदश्रुतिरेव प्रबला असंजातविरोधित्वात् प्रत्यक्षादि
संवादात् निर्विकारत्वाच्चेति चेत् न अभेदश्रुतिरूपविरोधिनो जातत्वात् प्रत्यक्षादेरप्रमाणत्वे

अ० सि० नतत्संवादस्य प्राबल्यात्प्रपोतकल्पात्तद्गतमप्यंधनामितिन्यायात् व्यावहारिकभेदविषयत्वेन सावका
शत्वाच्च ननु नापि भेदो व्यावहारिकः मुक्तावपि भेदस्य श्रुतिस्मृतिभ्यां सिद्धेरिति चेत् न तस्य मुक्तेरवान्त
रमुक्तित्वात् न चिदेतानमुपाश्रित्य परमब्रह्मसाधर्म्यमागताः सर्वेऽपि नोपजायंते प्रलयेन व्यथंति चे
त्यादिस्मृतौ सर्वाधिभावोक्तेः नयत्रतापाकिमुतापरहेतुवतो पत्रसुरासुराश्चिताः शामावधातः शात
पत्रलोचनापि शंगवासाः सुरुचः सुपेशसः इति स्मृतौ मायानिषेधाच्च पोवेदनिहितं गुहायां सोऽश्नुते
सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्यत्र शुद्धब्रह्मतत्त्वानां फलत्वोक्तेश्च त्वपाऽपि शुद्धब्रह्मवि
विषयत्वेन स्वीकृतापाभूमविद्यापाः फलोऽक्षवसरे तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स एकधा
भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्तधेत्यादिभेदोक्तेः परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते
स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स
उत्तमः पुरुष इति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्मिथुन आत्मानंदः
स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति अथ यदितरजनो ममायमात्मेदं जरामृत्युशोकहा
इति स यथा खलु जायया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो
न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकामं आत्मकामं अकामं रूपं शोकान्तरं तद्यथा प्रियया
सस्त्रीया परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं
किंचन वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकामं आत्मकामं अकामं रूपं शोकान्तरं तद्यथा प्रियया सस्त्रीया
परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन
वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकामं आत्मकामं अकामं रूपं शोकान्तरं तद्यथा प्रियया सस्त्रीया परि
ष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद
नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकामं आत्मकामं अकामं रूपं शोकान्तरं तद्यथा प्रियया सस्त्रीया परिष्वक्तो
न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं
तद्वा अस्यैतदाप्तकामं आत्मकामं अकामं रूपं शोकान्तरं तद्यथा प्रियया सस्त्रीया परिष्वक्तो न बाह्यं
किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं तद्वा
अस्यैतदाप्तकामं आत्मकामं अकामं रूपं शोकान्तरं तद्यथा प्रियया सस्त्रीया परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन
वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदा
प्तकामं आत्मकामं अकामं रूपं शोकान्तरं तद्यथा प्रियया सस्त्रीया परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद
नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्त
क

हेंद्रियादिविलक्षणात्मपरत्वेनजीवेशभेदपरत्वाभावात् तथा च भेदज्ञानस्यनमोक्षहेतुत्वमिति तोवगम्य
ते मन्मते भेदमोगादिपरेषु संकल्पादेवतच्छ्रुतेरित्यपरम्पाध्यम् पप्रतिसमाप्तिपर्यन्ताधिकारोषु
मुक्तविद्याफलस्योक्तत्वात् तथा शुद्धब्रह्मविद्याफलाप्रतिपादकत्वात् तस्मात्परममुक्तौ भेदस्याप्रसक्तेर्जीवद्दशायां कस्योपपत्त्या भेदश्रुतेर्जीवद्दशायां भेदपरत्वं स्थितम् भेदश्रुतेर्जीवद्दशायां भेदपरत्वे
उपपत्तिः ननुपूर्वतंत्रे द्वितीयाध्यायपादे रेवत्राक्षरादिभिः कर्मभेदस्य क्रमस्तेरेवजीवेशभेदोऽ
पि शुद्धतितथाहि परपरवतीवंप्रबोधयतिप्रतस्माज्जीवत्रिष्वतीति विरुद्धार्थधातुनिष्पन्ना
ख्यातरूपत्वाद्व्यन्तरस्यनित्यः परोनित्यो जीवस्तुप्रस्तुतिज्ञापमानपुनःश्रुतिरूपोभ्यासस्यद्व
स्तुपरेतिआदिसंख्यापाअशब्दंअनन्तमनन्तिस्वादेभेदकस्यगुणान्तरस्यपतीवाचोनिवर्त्तेन्तइत्यादिप्र
करणान्तरस्यजीवेशाविति नामाधेयभेदस्यसत्त्वाच्चेतिचेत्तन्नप्रस्तुतादिसमकक्षत्वात् तथाशब्दान्त
रादिनांभेदकत्वेऽपितात्त्विकाभेदाविरोधित्वात् किंच० अदृष्टचरस्त्वंमीमांसकोपः कर्मभेदेशा
स्त्रभेदेवाप्रमाणत्वेनस्तुप्रानांशब्दान्तरादिनांचेत्तन्नभेदप्रमाणाऽत्वंकल्पपत्तिः नत्वन्यभेदप्र

MEMORIAL

पोतकस्यान्यभेदप्रपोतकता० विशिष्टभेदस्यपोतकस्यापिविशेषणभेदस्यविशेष्यभेदकत्वाऽपत्तेः दे
वदत्तत्रिष्वतिविशेष्यंबोधयतिनपरिदृष्टतिवुद्धितत्वादावपिभेदाऽपत्तेर्नशब्दान्तरस्यकर्तृभेदकत्वा
शब्दांतरादेरतभेदकत्वाभावः ननुषड्विधातात्पर्यलिंगोपेतश्रुतिगम्यभेदस्यकथमतात्त्विकत्वम्
नथाहिआथर्वणोद्वासुपर्णास्युपक्रमः० परमंसाम्यमुपैतीत्युपसंहारः तथोरन्यः अनश्नन्नन्यः अन्य
मीशानित्यभ्यासः शास्त्रिकागम्येश्वरप्रतिपोषकस्यकालत्रयाबाध्यभेदस्यशास्त्रेविनाअप्राप्तेर
पूर्वतापुरापपापेविधूपेतिफलम् अस्यमहिमानऽमितिस्तुतिरूपोर्थवादः अस्यनश्नन्नित्युपप
त्तिः अस्त्वमपामात्रमिदंद्वैतमित्यादाविवद्विशब्दाद्वमेदवाचकस्तद्दाहरूपकोवाद्वित्वसंख्यैवे
कविशेषितीतिभवत्युपक्रमोभेदविषयः तन्नित्यत्वविशेषितमेवचतन्नतवहुधमपोहित्व
तत्साहचर्यम्० नतुविशेष्यमात्रमत्तापंसः किंतुतत्सहचरानापतत्सहचरः किंतुसएवेतिसाहचर्यैकम
पोरेकतरविधानापान्यतरनिषेधतत्रागतंगगनांकारमित्यादितुतत्सहचारवस्तुतरनिषेधप
रम् गगनाद्येकदेशस्यतदेकदेशसाहचर्यपरंवाऽत्युपसंहारोऽपिभेदविषयएव अभ्यासत्वेऽप

अ० सि० र्थएवएकप्रकाश्त्वं तंनंतनुशाद्वतोऽतिप्रसंगात् अन्यमीशामित्यादुत्रेर्मात्रातान्यत्वंप्रति पत्प्रतीति
प्रकृतोक्तीवएवपरिन्यापेनप्रतिपोगितपासंबंधुतदुत्र्यभ्यासोऽपिसंभवतीतिचेत् प्रैवम् आथर्वणि
प्रथममुंडकेकस्मिन्नुभ गवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीतिशौनकप्र आनंत्यरंद्वेविद्येवेदितव्ये
इतिविद्याद्वयमावतापत्रेत्वेद्वाहिलक्षणामपरामुक्त्वा अथपराय पातद्वक्षरमधिगम्यतेपत्र
द्वेरूपमग्राह्यमगोत्रमवर्णमित्यादिनापरविद्याविषयमक्षर ~~अथपराय~~
~~पातद्वक्षरमधिगम्यतेपत्रद्वेरूपमग्राह्यमगोत्रमवर्णमित्यादिनापरविद्याविषयमक्षर~~
प्रश्नानुसारेणप्रतिपादनात्अभेदस्यैवोपक्रांतत्वात् अन्यथातदुत्पत्त्यानुपपत्तेः द्वितीय
मुंडकेपुरुषएवेदंविश्वंब्रह्मैवेदंविश्वमिदंवरिष्ठमितिमध्येपरामर्शात् तृतीयमुंडकान्तेचपरे
वयेसर्वएकीभवंतिसपोहवेतत्परमंब्रह्मवेद्यब्रह्मैवभवतीत्यैकात्म्यफलेनोपसंहार
च्चमुंडकत्रयालिकापाठ्यपनिषदएकपरत्वेस्थितेअसंपुक्तंप्रकरणाद्दितिन्यायेनाभिक्रम

राम

राणाद्विन्मध्यस्थितवाक्यस्यापिब्रह्मसुपर्णाख्यादेस्तदनुकूलत्वेसंभवतिमहाप्रकरणविरोधेनविपरी
तताऽपर्यकल्पनयाभेदोपक्रमत्वाभावात् परमंसाम्यमुपैतीत्यस्यपूर्वोक्तन्यायेनैकपरतयाभेदो
पसंहारत्वाभावात् अतएवानन्यत्वादिनातात्त्विकाभावात् परमंसाम्यमुपैतीत्यस्यपूर्वोक्ति
न्यायेनैकपरतयाभेदोपसंहारत्वाभावात् अतएवानन्यत्वादिनातात्त्विकत्वेसंनापी
श्वरस्यशास्त्रगम्यतयाप्रतिपोगिकस्तद्धर्मिकोवाभेदोऽपूर्वदृष्टाज्ञानमात्रेतदृष्टेक्षयाम
पिप्रत्यक्षेणतत्सम कक्षमानेनचतयोःप्राप्तत्वात् त्वदुक्तफलार्थवादयोरैकपक्षेऽपिसंभवे
ननभेदसाधकरणाक्षमकक्षमानेनचतयोःप्राप्तत्वात् त्वदुक्तफलार्थवादयोरैकपक्षेऽ
~~विसंभवेनभेदसाधकलिंगाताअनन्यत्वादिकाल्पनिकभेदेनोपपत्त्यातात्त्विकभेदो~~
पपत्तिलाभावात्तन्नंत्रपीमिवाहसोषस्थितात्पर्यलिंगोपेतंवाक्यंभेदप्रमाणम् तथाहि
वेपुनुत्वकाप्यतमंतपोमिणामित्युपक्रमः एषतआत्माअन्तपोमीत्युपसंहारः०एषतआ
मित्याद्येकविंशतिकृत्वोभ्यासः अतपोमित्वस्यापास्यतपाऽपूर्वतासर्वेत्रैहविहिफलम् तच्चे

त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्यं स्तं वात्मपीमिणं ब्रह्मगवीरुद्धसे भूर्भुवस्वरिति पतिष्यतीति निंदास्तुतोर्थवा
दः परस्परविरोधीत्रीरिरं पृथिवीनवेदस्त्राद्धपपत्तिरिति वेत् मैवम् आत्मैवोपासितेति सूत्रितत्वे
त्रविधपविवरणात्स्पार्थं चतुरध्यमर्थमिनेनत्वेतत्सर्वं वेदेत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापूर्व
कं मू० ब्रह्मवाऽइदमग्र आसीन्नहात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीतितस्मात्तत्सर्वमभवदित्यभेदेनोप
क्रम्य षष्ठ्यध्यायान्ते मैत्रेयीब्राह्मणेनिगमनस्त्वेपत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्या
दिना अभेदेनैवोपासंहारात् अध्यायचतुष्टयस्याप्यभेदपरत्वे स्थितेतदंतर्गतस्य ब्रह्मलोकान्तर
स्त्रातप्रतिपादनपरस्यान्तर्ब्राह्मणप्रतिपाद्यनिरुपाधिकसर्वान्तरब्रह्मप्रतिपत्त्यनुकूलस्यमहि
प्रकरणविरोधेनतद्विरोधि[illegible]भेदपरत्वाभावात् ० त्वदुपन्यस्तलिंगानां भेदपरतानिरोपकत्वेऽपि
कल्पितभेदपरतयातात्त्विकाभेदविरोधित्वात्तत्रतएवनश्रुतिरश्चेभापोपिहि भेदेनैनमर्थीपतद्
तिसूत्रविरोधः नवातस्मिन्प्यमाहतिः० भेदश्रुतेः षड्विधतात्पर्यलिंगभंगः नन्वेकमात्म
स्वरूपमुत्पन्नाद्यः प्रकृतरपरिशेषाद्यापत्तेः सापेक्षस्यैकस्यनिरपेक्षात्मत्वायोगाच्च ना

नाल्पः सत्त्वेऽद्वैतहानेः मिथ्यात्वेतत्त्वमसीत्यादेरतत्त्वोवेदकताऽपत्तेरिति वेत् न अथ मेवानवद्यमूलानां
न्यूपोत्तमेकोऽपिपक्षानेकत्रोपपद्यायत्वाद्धिकं मू० कल्पितानंतत्वादिधर्मानिप्रकृतेऽपिसेभवातुष्ट
कोभिद्वेयत्वस्यप्रागुक्तेः तस्यापिनिरपेक्षतयानिरपेक्षात्मरूपत्वाविरोधात् अज्ञानाद्यधिष्ठानतया
भासमानात्मरूपत्वेऽपिरेकस्यतद्वैचरत्रिविरोधस्याज्ञाननिवर्तकस्यैहानीमसत्त्वात्संसारोपप
त्तेः अंशपक्षद्वयोपाऽस्त्वनुकोपालेभाश्वअतएवातिरिक्तमेकत्वं मू० नैकत्वंसंसारानवातनिष्ठो
षधर्मावत्त्वम् ० नवातनिष्ठासाधारणधर्मवत्त्वम् निर्दोषकेब्रह्मणितत्साभावात् नापिभेदविर
हः भेदस्यैकत्वविरहरूपत्वेनान्योन्याभावात् नापितद्वृत्तिधर्मानधिकरणत्वम् शून्यस्यापिब्र
ह्मैकत्वापत्तेरितिनिरस्तम् ० तद्वृत्तिधर्मानाधारत्वोपलाभे स्थितस्वरूपस्यापिभेदत्वात् शू
न्यस्यानिःस्वरूपत्वात् न शून्यस्यैकस्वरूपतानचतद्वृत्तिधर्मनिषेधेनतद्वृत्तिधर्मविधान
प्रसंगः निरोषनिषेधस्यरोषाभ्यनुज्ञाफलत्वादितिवाच्यम् रोषविधापकत्वस्यसर्वत्रासंप्रति
पत्तेः अन्यथावापीतनीलंरूपमित्यस्यगौरंप्रतिविधापकताऽपत्तेः तत्र भेदभेदत्वपक्षे

[illegible] नन्वभेदेऽभे
दत्वपारमार्थिकत्वासद्वैलक्षण्यादिनी तत्त्वतः संतिवा नवा आद्येसद्वितीयत्वाऽपत्तिः द्वितीयेऽभेद
त्वाद्विरुद्धनिर्दिष्टिचेत् न तत्त्वतः स्वरूपभूतैरेव तैरेभेदरूपतापात्अद्वैवा नवा आद्येसद्वितीयत्वाऽपत्तिः
द्वितीयेऽभेदत्वाद्विरुद्धनिर्दिष्टिचेत् तन्न तत्त्वतः स्वरूपभूतैरेव तैरेभेदरूपतापात्अद्वैतस्य चाहान्युपप
त्तिः नचैवमभेदस्याबाधितात्मस्वरूपपर्यवसानेतस्य चात्मस्वरूप[illegible]
[illegible] नचैवमभेदस्याबाधितात्मस्वरूपपर्यवसानेतस्य चात्मस्वरूपस्य परैरपि
समानत्वेनत्वच्छास्त्रविषयत्वमितिवाच्यमृतीवाद्वैतिधर्मानधिकरणत्वापत्त्या पुत्रस्थितात्मस्वरू
पस्य परैरनंगीकारात् नहेवमुक्तौ तीव्रब्रह्मतामेदेतत्त्वमसिसर्वात्मपमात्मब्रह्मेत्यादिश्रुतिमी
नम् एकस्वरूपोपपत्तिः ननु सर्वदा सर्वदा दिवि स्थितपोरैक्यमपोरपतापराहतं कथम्
हतत्त्वं अन्यावोध्यमितिचेत् न सोऽयमित्यादाविव विरुद्धाकारत्यागेन शुद्धपोरैक्यबोधनात्
ननु विरुद्धाकारत्यागः किं मविवक्षामात्रेणाऽतानित्यत्वे नऽतमिथ्यात्वेन नाद्यः विरुद्धाकार

स्याविवक्षाप्रामप्यनपायात् नहि असद्वाऽदमग्र आसीत् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यासत्त्वशून्य
त्वयोश्चित्त्वतदत्त्वयोर्वैहाविवक्षामात्रेणब्रह्मणः शून्येनतदनैक्यसुखमन्तर्द्वितीयाः तत्त्वंम
विष्यसीतिनिर्दिष्टरूपत्वात् असीतिवर्तमाननिर्दिष्टरूपोपगात् तद्वाभेदेनभेदाभेदयोः सत्त्वाऽपत्त्यात्वया
ऽप्यनंगीकारात् चतीवेश्वरयोः स्वातंत्र्यापातं त्यादेनित्यऽत्वाच्च नतत्तीयः निर्दिष्टश्रुतिसाक्षिमि
दुपोर्विरुद्धधर्मयोर्मिथ्यात्वयोगादितिचेत् न विरुद्धाकारस्यापि वस्तुरूपे वस्त्वागात् त्यागश्च
ब्रह्मानुभवा विषयत्वं नत्वपापः तस्य चरसाक्षाकारसाध्यत्वात् तथा चतत्रेत्वेऽवानपेतेऽपि सा
र्वत्यासार्वत्वेनाऽऽपामेदे विरोधपः अविवक्षाचप्रधानप्रमेयनिर्वाहपनचसोऽपि स्वतन्त्रतत्वे
दत्वेपार्नत्यागः क्रमेणैकत्वतयोरविरोधादितिवाच्यम् अभेदपरेऽस्मिन्विरोधपरैरैक्याऽप
त्या क्रमेणैकत्वस्य सत्त्वेऽपितत्यागस्याऽवश्यकत्वात् असद्वेत्यादौ सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ चनश्य
न्यतरैक्याऽपत्तौ शून्यासतोश्चित्तऽपोर्वा विरुद्धाकारमरित्यागेन तीव्रब्रह्मणि वा तुस्पृतस्या
कारस्याभावत् असतोनिःस्वरूपत्वात् नऽस्य वाध्यस्वरूपत्वात् तीव्रब्रह्मतामेप्रामाणम् न

अ०सि० न्वैकश्रुत्यैप्र ग्यक्षसिद्धेर्जीवमनूद्यब्रह्मत्वंवावोधनीयम् श्रुतिसिद्धंब्रह्मानूद्यतस्यजीवत्वंवोभयानुवादे
नाभेदोवाविधेयः सर्वथाऽप्युपजीव्यविरोधान्नैक्यंप्रामाण्यंमु प्रत्यक्षेणाऽजीवस्यब्रह्मभिन्नत्वेन श्रुत्या
वसर्वज्ञत्वादिसिद्धस्याहिरणपातद्धीनत्वेनानुभूयमानाजीवाद्भिन्नत्वेनब्रह्मणोऽप्रामाण्यात्तत्वानु
मानेनब्रह्मोपास्यिति तेनापिसर्वज्ञत्वादिनाब्रह्मणोविषयीकरणेनोपजीव्यविरोधताद्रूपस्याहिति। चे
त्तत्रक्रियाहेतुपोरुपजीव्यत्वेऽपिस्वप्रमेयेऽनुपजीव्यत्वात् तदुक्तंवाचस्पत्यैपदुपजीव्यंतन्त्रबाध
तेपक्षाधातेतन्नोपजीव्यमितिपक्षाकथंचिदपेक्षामात्रेणोपजीव्यत्वेनेदंरजतमित्यत्रापीदंरजत
मित्यस्योपजीव्यताऽपन्नेः ननुपक्षिपदपेक्षम्०पस्यवाधेस्वस्यबाधाऽपत्तिश्चतत्रस्योपजीव्यम्
प्रकृतेचधर्म्यादिग्राहकस्यैवस्वप्रामाण्यग्राहकपातद्बाधेस्वबाधाऽपत्तिः निषेध्यापेक्षास्यलेतुन
तथानहिब्रह्मस्वरूपधर्मिज्ञानाप्रामाण्यपेक्षंज्ञानाप्रामाण्यवत्प्रतिषेध्यज्ञानाप्रामाण्यप्रतिषेधज्ञा
नाप्रामाण्यम्०प्रतिषेधेग्राह्यलोपप्रसंगाद्धितिवेत् सत्यम् सार्वज्ञ्यादिविशिष्टंनतद्धर्मि०किंतु
ब्रह्मस्वरूपमात्रम्०विशिष्टधर्मिज्ञानाप्रामाण्यमनैक्यज्ञानप्रामाण्येनापेक्षते०किंतुस्वरूपज्ञा

नप्रामाण्यमात्रम्०अन्यथाऽदंरजतमित्यस्यापिधर्मिज्ञानत्वेनोपजीव्यतयानिषेधज्ञानाप्रामाण्येरजतत्व
विशिष्टेदंज्ञानप्रामाण्यंस्यात्रजतत्वंवैशिष्ट्यस्यधर्मित्वाप्रयोजकत्वंवतसार्वज्ञ्यादिवैशिष्ट्यस्यापि
तद्धर्मत्वाप्रयोजकत्वस्यप्रकृतेऽपिसमानत्वात्तन्नैवमसाधारणसार्वज्ञ्यादिधर्मविशिष्टेदंब्रह्मणोऽनुद
ऽपत्तेसाधारणधर्मिणस्वरूपेणावाऽदृष्टपतावाच्या०तत्राद्येदृष्टाऽपत्ति०चित्वादिसाधारणधर्मिणये
कस्यास्माभिरपंगीकारात् द्वितीयेब्रह्मैक्यासिद्धिःसाधारणस्वरूपमात्रोद्देश्यादितिवेत् नब्रह्मै
क्यासिद्धिरिसत्यब्रह्मशब्देनसार्वज्ञ्यादिविशिष्टंचेदभिमतंतदेष्टापत्तिः०तद्धात्वमावलक्षितपो
रेवपदार्थपोरैक्यावोधनस्यप्राक्प्रतिपादितत्वात् अतएवशुद्धेनाऽसाधारणब्रह्मस्वरूपोद्देश्य
स्यासाधारणधर्मिणविनाऽसिद्धेरुपजीव्यविरोधताद्रूपस्यमितिनिरस्तम् असाधारणस्व
रूपस्योद्देश्यसमपर्याप्तलक्षकत्वात् नवोचलक्षणावच्छेदकाभावेऽवच्छेदकलक्षणत्वसिद्धिः०
चित्वस्यतेवेसिद्धसाधनाद्धितिवाच्यम् स्वरूपलक्षणोऽपलक्षणतावच्छेदकस्यानपेक्षणात्
पनुचित्वेनैक्येसिद्धसाधनम्तन्नचित्वैक्यदृष्टत्वेऽपितत्रैक्यस्यतवामिष्टत्वात्दृष्टोचावि

अ० सि० वादात् अतएव पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्राधिष्ठानलक्षणायामन्यतोऽप्राप्ततुषोपवापवि
धानरूपेष्टसिद्धिः इत्रनलक्षणायामिष्टसिद्धिर्न नित्यलक्षणास्यादिति निरस्तम् चित्रैकस्य प्राप्तत्वे
अथैकस्याप्राप्तस्य लक्षणाप्रापणीयस्य सत्त्वात् सोऽपि नित्यस्याप्युक्तप्रकारस्यावश्यं वाच्यत्वा
त् नचतत्रा विशिष्टस्य तत्रो[illegible]पतापद्धत्वपाद्यातएव पदत्वप्रधीः तत्त्वस्य विशेषणात्वस्य तत्र
संभवादिति वाच्यम् इत्रोत्पन्नस्त्वात् नत्वेवं परमाणुः सावयवः ईश्वरोनसर्वज्ञः आदित्योपूपः इ
त्यादावुपजीव्यविरोधो नस्यात् उत्पन्नत्रिष्टगुणविधौ सगुणोत्पत्तिवाक्यविरोधश्च नस्यात् तत्रा
परमाणुत्वादिविशिष्टं नधर्मि० किंतु स्वरूपमात्रमिति सुवचत्वादिति चेत् नपरमाणवादेः स्वरू
पेणापि सावयवत्वादिकं प्रतिधर्मित्वे परमाणुत्वादिकं धर्मिसमानसत्ताकं परमाणवादेर्न
स्यात् तद्धि पाससमसत्ताकत्वकल्पनस्य तस्मिन् सावयवत्वबोधकप्रत्ययाधीनत्वात् तत्सावयव
तुमानाभावात् प्रत्युत भ्रोलवाक्यत्वेन दुर्लभत्वात् आदित्यादेपूपदत्यत्राभेदेन प्रमेयः स्कृति
द्वारा अन्यशेषत्वात् स्कृतेश्च प्रत्यक्षाविरुद्धे गुणोऽपि संभवे प्रत्यक्षविरुद्धार्थकल्पनाऽयोगात्

उत्पन्नत्रिष्टगुणविधौ तत्सन्निवाक्यस्थितोऽपि क्षादिप्रदस्य द्रव्यसामान्यपरत्वे तत्पदवैयर्थ्याऽपत्तिः
तद्धितार्थान्तर्गतस्थितिसर्वनामपदप्रतिपाद्यद्रव्यदेवतात्रिपमिति न्यायेन पाणवोदनामात्रेण च द्रव्य
सामान्यलाभात् प्रकृतेऽनन्यशेषतया प्रबलत्वात् प्रमाणवाक्यत्वाच्च तद्विरोधे कप्रतिपादकत
पा[illegible]रूपलक्षणापाकृतमत्वात् ननु रूपरूपनिषेधस्यार्थकस्यापेक्षितस्यापि परीक्षितत्वाभावा
त् पक्षपिर्दुर्बलत्वमुपजीव्यत्वमात्रस्य प्रबलत्वाप्रयोजकत्वात् ० तथापीहनिष्प्रापिकाभेदश्रुतिः सा
क्षिप्रत्यक्षं च निर्दोषत्वात् परीक्षितमिति प्रबलम् ० तद्विरोधात् कथमेकत्वमिति चेत् न निर्दोषया
अपि श्रुतेर्भेदपरत्वस्यैवाभावेन तद्विरोधस्यैकश्रुतावासंभाविवात् न हि श्रुतेरुपक्रमादिषड्वि
धतात्पर्यलिंगशून्यार्थपरत्वम् ० तन्निर्णायकाभावात् अन्यथाऽतिप्रसंगात् साक्षिणोऽपि निर्दो
षत्वमात्रेण परीक्षितत्वाभावात् दुःखाभावादावारोपितसुखादेरपि प्रामाणिकत्वाऽपत्तेः ० अ
तेप्रातिभासिकमात्रस्य साक्षिसिद्धस्य मिथ्यात्वात् साक्षिणोऽपि दोषाद्वृत्तिरूपत्वेनाबाधावा
सिद्धेरुक्तत्वाच्च प्रत्यक्षाभासव्यवस्थापि प्रातिभासिकव्यावहारिकयोः कारणसंसर्गदोषमपु

अ०सि०

कृत्वा प्रपुत्रकत्वाभ्यां व्यावहारिकस्य चैतन्यमात्रस्यात्मनो दोषपुत्रकत्वं तस्माद्रूपशीलविरोधाभावात्प
त्युतो दृश्यतेरेव सर्वदोषितपापो दृश्यतिप्रत्युपजीव्यत्वं दृश्यतेरेव तद्विरोधेन तदनुकूलतपाने
पत्वात् सर्वविरोधशून्यं ब्रह्मस्याद्विवाक्यं तथा चैकपरमित्याद्विसिद्धम् एकश्रुतेरुपजीव्यबाधा
भावः नन्वेवं पदद्वयेऽपि लक्षणास्यात् तथा च मन्ततमाश्रित्यैकपदलक्षणैव स्वीकारणीया
तथा हि द्वासुपर्णासयुजेत्यादौ जीवस्य ब्रह्मसहचरीकेत्वसहचरीत्वादिति व्यपदेशः वसंतादि
न्यष्टमित्यत्र वसंतसहचरितेऽप्यपनेवसंतपदप्रयोगस्य महाभाष्ये कृत्वा च मतमूलाः प्रजाः
सर्वा पतनादुन्यादिवाक्यशेषात्प्रसिद्धसदाश्रितत्वाद्यत्पदिति व्यपदेशः समर्थः पदविधिरित्यत्र
सूत्रे समर्थपदाश्रितत्वेन पदविधौ समर्थपदप्रयोगस्य महाभाष्ये कैः सन्मूलाः सोम्याः प्रजाः
इति वाक्यशेषात्प्रसिद्धतत्तद्ब्रह्माद्यात्पदप्रयोगः ब्राह्मणो गस्य महाभाष्ये कैः सन्मूलाः सोम्या
सोम्याः सर्वाः प्रजाः

अ० सि० ब्रह्मप्रयोगः ब्राह्मणोमुखमित्येवमुखाज्जातत्वहेतुतः यथावद्श्रुतौ तद्वत्तीवा ब्रह्मेतिवा ऽभावेऽपि
स्मृतिरपस्मृतिरेव श्रुतिविरोधात् परन्तु तद्गुणासारत्वादित्यादिना तीवे ब्रह्ममगुणप्रयोगस्तु क्रमुक्त्या कैं
मुतन्नबुद्धिगुणास्सूक्ष्मत्वप्रयोगाद्वीवे ब्रह्मणीव सूक्ष्मत्वमित्येव परत्वात् सूत्रस्यैतन्नाप्यवासदृशो
वंद्रेणात्वेति वद्वीवान्नयोमितं प्राणीवसदृशो ब्रह्मणि त्वमिति प्रयोगः आत्मनिति श्रुतेः ब्राह्मणो वे सर्वा
देवताऽन्यादि वद्वीवा अपत्वा ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वेन पतमानः प्रस्तरऽन्यादिवत्रसित्वा वा ब्रह्म
णि त्वमितिव्यपदेशस्तु निरस्तम् ननु जर्दर्तत्वलक्षणापांवाचांलगतत्वेन प्राधीस्यस्यवाधकाभा
क्रस्यपुनः स्वीकारः जहल्लक्षणापाम धीस्यस्यान्यक्रस्यैव स्वीकारः सक्र स्वीकारद्वारमधीस्य
स्यस्वीकारस्तु चेत् न अनुपपन्नत्वाविशेषणस्यान्यगोपिविशेष्यांशस्यागात् एतेनत च्छ्रुत्परतं
त्रत्यतीपाद्विभक्तेः सुपांसुलुगित्यादिनाप्रथमैकवचनादेशोवालुग्वा० तथाचते नत्वं तिष्ठसि
तिवाततः संजातस्तुतिवात स्पत्वमितिवात स्मिनृत्वमितिवार्थः अनेनतीवेनात्मनानुप्रभृतः पेपी
यमानोमोदमानस्त्रिष्टुतिसन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत्यमिदं सर्वमित्यादिवाक्यशे

षात् तथाचमीमांसकाः न भपत्रुवंतिसामिधेनीस्तद्वाक्यं शिल्पनपत्वच्छब्दयोः सत्यार्थप्रथमांस्वी
कृत्यपत्नसुत्वंचितन्नहविधीनेस्मिन्नासामिधेनीस्तद्वाक्यपादितिव्याख्यां चक्रुः न्यायाच्च० निरवकाश
प्रधानभूतानेकप्रातिपदिकस्वारस्यात् संख्यार्थत्वेन सावकाशप्रधानेकविभक्तिस्वारस्यमि
तिनिरस्तम् प्रो देहदाणित्यन्तविभक्तिस्वारस्यात् प्रातिपदिकस्यान्यथानयनवद्वा पिप्राति
पदिकस्यैवान्यथानयनात् तत्रषष्ठीबहुवचनस्यप्रथमैकवचनवद्व्यत्रविधानेतत्तस्यान्य
थानयनं संभवतीतिबहुवचनानुसारेणप्रातिपदिकस्यप्रस्तोत्रादिकस्यप्रस्तोत्रादिछन्दो
गोपुलक्षणाश्रितेतिवाच्यम् सक्रतुजुहोतीत्यत्रेवान्यत्रनयनस्यासंभावितत्वाभावात्० किं
तु० नतावत्प्रातिपदिकस्यनिरवकाशत्वम्० विभक्तेः संख्यायामिव विशेष्यांशेसावकाशत्वात्
नापिप्राधान्यम्० प्रधानस्यापिपदवाचकस्यप्रत्ययस्यैवप्राधान्यात् तदुक्तम्० प्रकृतिप्रत्ययौप्रत्य
यार्थस्यप्राधान्यमितिनापिप्रातिपदिकानेकत्वंस्वारस्यतंत्रम्० गामीप्रपांनद्यामित्यादावनेक
त्वेऽप्यास्वारस्यदर्शनात् तात्पर्यबलात् तत्रतथेतिचेत् समंप्रकृतेऽपि परन्तुप्रयोगतोधिगाहवी

अ० सि०

ष्यमिधारयतीत्यत्रप्रयातश्रेष्ठं हि विष्णुमक्षिपतीति द्वितीयाविभक्त्यास्त्वास्यं मूसक्रूनमुपेतीत्यादावपि
द्वितीयाविभक्त्यास्त्वारस्यम् तदेतत्प्रयातश्रेष्ठयोरादावुपपुक्तसंस्कारव्यतिरेकेऽपि प्रकारस्यासं
भवात् सक्रूनित्यादौ तु तथाव्युपपोगाभावे तत्संस्कारार्थत्वोपपत्तेः एतेन तस्य त्वं तत्त्वमिति समस्तं पदमि
ति निरस्तम् अत्र समासे नैव षष्ठ्यर्थलक्षणाद्विगौरवरहितेनोपपन्नौ षष्ठीसमासस्यान्याय्यत्वात्०
अन्यथास्यपपन्नाधिकरणविरोधापत्तेः ननु एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्यत्र
तत्पदेन नात्मापरामर्शः प्रतीते किं त्वेतदात्म्यमूनं पुंसकनिर्देशात् एतदात्म्यमिन्यस्य एष चासावात्मा
च एतदात्मा तस्येदमेतदात्म्यम्०एवं सत्येतद्वैयं वस्तु त्वमसीत्यपौनरुक्त्यमसीत्यपौनरुक्त्यात्मा मेदः एतदात्मा यस्य
तदेतदात्म्यमित्यर्थभावप्रत्ययपर्यायोऽपत्तेः ततो वास्यर्थात्मा अपरामर्शः०विचित्राहि तद्वि
तगतिरितिवचनात् सत्रष्टा चैव संहर्त्रीनिर्पं लारश्चिताहि तिः तेन व्याप्तमिदं सर्वमेतदात्म्यं
मतो विदुरितिस्मृतेश्चेति चेत् न तस्येदमित्यर्थप्रयोगो विधानात् प्रयोगादर्शनाच्च स्वार्थे चस्तो
त्वमित्यादिप्रयोगदर्शनात् तथा च सत्यतस्तं आत्मा यस्य सर्वस्यैतदात्मतस्य भावस्तस्य

१४८

तत्पसामानाधिकारण्यं चास्वार्थिकत्वाद्वा भावभाविनोरभेदोपचाराद्वा पौर्वमूमातत्सुखमिवेत्यत्रमुख्यता
वेतद्वा पक्षत्वेन श्रेतदात्म्यात्किं स्यात् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधात् तनुशरीरवाचि
नांध्वमनुष्यशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वदर्शनात् ब्रह्मशरीरमृतजीववाचि त्वं पदस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वेन
तत्त्वमिति व्यपदेशः शरीरिभावनिबंधनः परमात्मा शरीरमित्यादिश्रुतेरिमुख्यमेवामनन्तेऽत
द्वयमितिचेत् न शरीरिपर्यन्तत्वमिति तत्त्वस्य कत्वेवा तत्रापि शक्तत्वं वा शरीरविषयत्वमेव तत्प्रति
पादकत्वं वा नाद्यः०मुख्यत्वानुपपादनात् न द्वितीयः शरीरवाचिनामिन्यसाधारणेन निर्देशा
नुपपत्तेः प्रवृत्तिनिमित्तसमुच्चयाद्विज्ञातेः शरीरिणप्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च नाद्यः अन्यविषयप्रवृत्तेरन्य
त्रानुपयोगेन शरीरशरीरिशरीरिणादिभावसिद्धभेदनिबंधनोऽपप्रयोगो वाच्यः०तथा चानाद्यभेद
दनिबंधनश्चायं प्रयोगः अभेदस्य कवाधाभावाद्दन्तात्त्विकमित्येव विशेषः पन्तु आदि
[illegible] तत्त्वमसीति
निर्देशश्रुतितत्र [illegible] तत्त्वमसीत्यत्र [illegible] तत्त्वमसीति [illegible]

३ पामनाप्रकरणस्यत्वेन दृष्टान्तवैषम्यात्० इत्यादि०१

अ०सि० भवतितस्यागापोगाच्चननुस्वआत्मा तत्त्वमसीत्यत्रअतत्त्वमसीतिपदच्छेदःश्वौनित्यइत्यत्रानित्य
इतिपदच्छेदेपपाघटदृष्टान्तानुसारेणतथात्रापिशकुनिसूत्रादिष्टान्तानुसारात्तुनहिआघोषंदेस
यथाशकुनिसूत्रेणप्रतद्दुष्टस्यकपोःशकुनिसूत्रपोः[illegible]पुच्छलवणमेतद्दुष्टकस्या
हिनोक्तपोलवणेदकपोःसत्यमेपुरुषंसोप्यगंधारेभपदस्याहिनोक्तपोस्तेनापहार्पेःपोश्चैकम्०
तेत्पःपहार्पदृष्टांतेहिपुरुषगंधारदेशपोर्नवमेचापहार्षीतिसत्येपमकार्षीहिस्याहिनोक्तपोःस्प
ष्टएकत्वानिनोऽनर्थःपरकीयब्रह्मत्वाभिमानीहिस्तेनःनतुविद्यमानब्रह्मत्वाज्ञानीतिचेत्नशा
कुनिसूत्रादेदृष्टांतेविद्यमानोऽपिमेहेनातहितिपदच्छेदेपोतकःतंविनैवतद्रूपपत्रैःघटद्
ष्टांतस्तुननिरत्वउपपद्यतएवैषम्यात्तथाहितुरादिहोगाग्रस्तस्यतन्निमीकेस्वास्पेविश्रा
न्त्वेवतत्रागत्वप्रावस्यपोःकरणाभ्यापारजनितश्रमापनुत्तपेतीवस्यदेवतात्मकस्वरूपाव
र्यनिनित्यस्मिन्नर्थेशकुनिसूत्रदृष्टान्तरूपयैवोपापत्तेःस्वमपीतोभवतीतिश्रुतेःननुब्र
ह्मणिस्वतःस्वेनतीवाभेदाभिप्रायःकिंतुआतीपत्वार्थःस्वातंत्र्याभिप्रायोवास्वातंत्र्याऽसंद्र

तिप्रोक्तदृष्टस्यागमात्अपीतोभवतीत्यस्यापितिरोहितःसन्प्राप्तोभवतीत्येवार्थःतत्त्वमिनरत्यपेरपि
धानेदृष्टाश्चगतौनिघ्नापाःकर्त्रीशकेःस्वेसत्वात्ऐक्येपोगरूयोरभावेऽपुपससर्गप्रकृतिप्रत्ययप
र्यालोचनपालब्धस्वरूपप्राप्तिरूपार्थस्यभेदपर्यवसानात्अतएवऐक्यार्थत्वेअपीतदृष्टस्यभ
वतेश्चैकमेकत्वाश्रुतद्धितिपपोगःअश्रुतस्तीपाकल्पनमितिनिरस्तम्०अतएवपपाऽस्मि
न्नाकाशेरूपेनोवासुपर्णावाविपरीपन्यआत्मःसंहत्यपहोसंलपायैवध्रियतेएवमेवापपुरुष
दृतिसुषुप्तिसमयेश्रुत्यन्तरेभिन्नरूपेननीदृष्टांतोकिंतिचनिरस्तम्सर्वसास्पदृष्टान्तताया
च्यामतंब्रह्मात्मनाचप्राप्तेनात्मनासंपरिष्वक्तइतिसुषुप्तिविषयभेदश्रुत्यात्वमतेऽपिभेदपरे
णासुपत्तिरुक्तोभेदेतिसूत्रेणत्वस्यऽपिताभागाद्वसुपत्तिरावप्याविद्यकतीवब्रह्मत्वे
दृष्टीकारेणाचविरोधइतिवाच्यमपतोतायत्वप्रपोरिवस्फुटतरविरोधोनास्तीत्य
भिप्रायेणस्वरूपप्राप्तिरूपमुक्तिःनतुआत्यंतिकाभेदाभिप्रायेण०अन्यथासुषुप्तिमुक्त्योरविशेषा
ऽपत्तेःपहिसंगतोमूलेनतःकथंनोपलभ्यतइत्याशंकापांविद्यमानमपिवस्तुनोपलभ्य

अ०सि० तेऽन्यथा तूपलभ्यतइत्यमुमर्थं स्वीकर्तुं लवणोदकदृष्टान्तइतितत्राथान्यथोपपत्तेः पश्चेवं लवणमिवेद्रियैरनुपलभ्यमानमपि गन्धलं सत् उपान्तरे गोपलब्धुं शक्यइतितस्यैवोपलंभेऽन्यथोपइत्याशंकापामाचार्यवान् पुरुषोवेदेऽक्रपायंवक्तुं गंधरपुरुषदृष्टान्तइतितत्राप्यन्यथोपपत्तेः तथाचाचार्यवान् पुरुषोविद्वान् येनक्रमेणास्त्रास्त्रासंपद्यते सकइत्याशंकायांसत्रास्त्रेसंबंधस्यार्थप्राप्तिरन्यतामिसंबंधस्यानर्थप्राप्तिरितिवक्तुं स्तेनास्तेनदृष्टान्तइतितत्राप्यन्यथोपपत्तेः नवसंप्रान्तदृष्टान्तेन पूर्वेरपहार्षीत् स्तेयमकार्षीदित्युदाहरणयोगः तदुपपाद्यत्वेनपृथग्दृष्टान्तत्वाभावात्० ननु द्वितीयवर्णेऽनानारूपयोनीहृष्टाणांरसानित्यादिनोक्तानांनानाहृष्टरसानांतत्तीपेदमाः सोम्यनद्यइत्यादिनोक्तयोर्नदीसमुद्रयोश्चैक्यंवक्तुं नहि शक्यम् नहि नानाहृष्टरसाअन्योऽन्यभेदस्यागेनप्राक्सिद्धेनमधुनाऽऐक्यमापद्यंतेनवाप्राग्भेदमांतिविषयाः पश्चात्तद्विषयाः किंतुतवइवपरमन्योऽन्यमिलाएवप्रागसिद्धमधुत्वादेपंक्तिनचेदंदृष्टांतिकानुगुणम्० नदीसमुद्रदृष्टान्तोऽपिकिं नदीपविनोरैक्यम्० किंवातद्वत्

समुद्राव

वेगलक्षणकोऽतद्व्योतरारंभः कार्यस्थितौ० [illegible] पर्वतानामिवक्षीरप्रक्षिप्तनीरतद्वत्य० ७

पर्वतानामिवचान्योऽन्यमिश्रीभावेऽपिप्राग्भिन्नानां पश्चाद्दृष्टैक्यापोगात् तत्तीपेतुभेदएवएवं पूर्वोक्तिकानुगुणंचेतिचेत् नस्फुटावच्छेदकविरहेणास्पष्टभेदाभावाभिप्रायेणाहृष्टरसादिदृष्टान्तामुपान्तद्वेतदृष्टान्तेवास्तवभेदाभेदयोरेदसित्येनत्वदुक्तदृष्टागगणनामागणनीयत्वात् अतएवस्तोभेदस्यागनमान्तेदृष्टान्तइतिनिरस्तम्० भेदसत्त्वापामोदसीन्यात् नचैवमस्फुटभेदविषयस्याऽऽंतिकाभेदेऽनुपपोगः सूक्ष्मोपाधावच्छिन्नस्यमहत्यपाध्यवच्छिन्नेक्यवत्तेदवच्छिन्नस्यापितद्विलयेऽनवच्छिन्नेक्यमितिसंभावनायुक्तिजननद्वारोगित्वसंभवात् अतएव ताःसमुद्रात्समुद्रमेवापद्यंतिसमुद्रःसमुद्रएवभवतीत्यत्रप्रकृतनदीरूपसमुद्रभवनविक्षनेसुचयोकुंडलंभवतीवत् ताःसमुद्रएवभवंतीतिव्यपदेशःस्यात् अतोनद्योनिपतनलगाद्विरूपाःसमुद्राद्रुच्छ्रितंप्रविशंतिचसमुद्रस्तएवनोतासांसमुद्रत्वमितिवा०ससमुद्रएवनतुनदीत्वंप्राप्नोतीतिवार्थः सतोऽप्यन्योऽन्यभेदस्यागनएवेतिदृष्टान्तो० अतएवनानारसवाक्येदृष्टांतिकेएवमेवखलुसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसतिसंपद्यनविदुःसतिसंपद्या

महदुत्पत्तिरुक्ता द्वौ वेति नहि समुद्रवाक्येवद्दर्शनं कैमतआगमनं विदुः मतआगच्छामहदुत्पत्तिरुक्ता
द्वौ वेति सतो भेदस्याज्ञानेनैवानर्थकृत्कदुत्पत्तिरिति स्वम् स्पष्टभेदविषयताभावानिप्रापेणादृष्टत्वात्
प्रश्नभेदाज्ञानं निबन्धनत्वाद्वाहिरूपानर्थपरम्परा श्रुतिरिति तत्रसतिसंपरोक्षस्याऽसत्त्वात्तत्र वि
दुरित्यनेनसत्संपन्नज्ञानमुच्यते न तु भेदज्ञानमुत्पत्त्याचसत्संपन्नत्वेन पूर्वकत्वाभावात्तत्र ह्यास
न्नपातत्रह्यात्मदृष्टिभावएवभवतीत्यतत्पारत्वात् तस्माद्दृष्टान्तवर्णानां भेदतात्पर्यहानितः एतेषा
मनुसारेणाद्वैतो नातहितिस्फुटम् ॥ तत्रैवंगडेस्वप्नं मेसोम्यविजानीहि [illegible] तिस्तुतंअन्यं
मनास्यहसुषुप्तिदशेनेनचतुर्थेचास्यपदेकीर्णाखानी वोत्तामतीत्यादिनाऽन्वयव्यतिरेकोक्त
एवमेवपुरुषंसोम्योपतापिनमित्यादिनास्वातंत्र्यं मनास्यहमरणानिदशेनेनेश्वराधीनत्व
स्योक्तत्वादतहितेवऽद्वैतेपुरुकृतिचेन्नस्वप्नमित्यादेः सुषुप्त्यवस्थापामेवजीवत्वति
मुक्तंचदेवतास्वप्नंदर्शयिष्यामीत्यनेनाभिप्रापेणोक्ता [illegible] तत्त्वेनेनाभिप्रापेणादृ
ष्टकेनावतापितत्वेनेश्वराधीनत्वपरत्वाभावात् ग्रहाद्युत्थितानांवीचीतरंगफेनबुद्बुदानांपु

नस्तत्स्वंगतानांविनाशोदृष्टोतीवानांप्रत्यहंस्वरूपतांगच्छतांमरणप्रत्यपोश्वनाशाभावकथ
मित्येतद्दृष्टांतपांतत्पितुरत्वेनोक्तस्यवृक्षशाखादिनिदर्शनस्यतीवाधिष्ठितंशरीरंजीवलितदपे
तंचक्षिपतेनतुजीवोक्षिपतइतिरातत्परत्वात्जीवापेतंबावकिंभेदशरीरंक्षिपतेनतुजीवोक्षिपतइ
तिवाक्यशेषात् तथासोम्योपतापिनमित्यस्यापिश्रावर्णवानऽविद्यानुकेनक्रमेणासंपद्यतइ
त्याशंकापांतत्क्रमप्रदर्शनपरत्वेनेश्वराधीनत्वेतात्पर्याभावात् पन्नुचतुर्थेजीवेऽभनात्मना
मनुप्रभूतत्वेपिपमानोमोहमानस्तिष्ठतीत्यनजीवशब्दईश्वरपरःमोहमानइतिसंसारिणः
पृथमुक्तेरितितत्रमोहमानत्वस्यदृष्टान्तत्वेनप्रकान्तवस्तुविशेषणत्वेनसंसारिपरत्वाभावे
नजीवइत्यत्रश्रुतार्थत्यागायोगात्पञ्चपंचमेयतस्यैवसोम्यएषोऽणिमाएतदात्म्यमिदंसर्वमितिएवश्रुतावीश्वरेतस्यप्र
योगात्तत्तु ननुभ्रमतापरःतासांकिमत्रपरमसीतिअएवद्वैमाधानाद्वितिभाव गुरुपरिचेन
स्त्रीलिंगेनबहुवचनात्तेनेवशब्दस्त्रिरुक्तेनाप्युपादेनतिद्विपतापातद्विपरीतांसिमशब्दा

अ० सि

नर्मेत्वाद्वेति तन्नाएघोऽपुरुषो नैसन्नभावप्रसंगपरिहितप्रयोगा विषयेऽपि श्वरेएघोऽपि मदुतिप्रयोगा
गदर्शनेन धनतामुत्पादनुं शक्यत्वात् न चतर्हि निनि मालपसदुत्पुक्तादृश्यऽत्वापोगः अणुभू
तापां धातापामेव महान्प्रग्रो धस्तिष्ठतिसतु त्वपाऽनभिव्यक्तत्वान्नज्ञापतेरुत्पेवं पारत्वात् मनुपद्य
ष्टमेविदुषोब्रह्मप्राप्तिमात्रेविद्यहितंतद्दातस्यवा क्लनभिसंपद्यतइत्याहितेकः परस्पंदेवतापा
मित्यन्तमेवचवाक्यस्यात् पाचयद्वाऽन्नभिसंपद्यतइत्याहिव्यर्थेस्याहितिचेत् नलौकिकम
दुपोपसंपत्तिक्रमःसम्यग्विदुषोऽपिविशेषस्कृतानानानकृतऽऽसमुपर्थेप्रतिपादपिनुंद
ष्टान्तेऽत्वपध्यतिरेकाभ्यांसंपत्तिक्रमइतिवेपर्याभावात् नचतत्संस्त्रांस आत्मोत्पत्तालग्रहे
नाशोमत्रादोक्तेश्वरएवस्यत्वेनजीवःपदाप्नोतिपदाद्वेपश्चान्तिविषयातिहपश्चास्यसंत
तोभावस्तेतिनिगाघतइतिवचनाद्दितिवाच्यम् कृतमात्मेत्याहावात्मग्रहस्यतीवेप्रसिद्धत्वा
त्वचनोक्तविषयार्थत्वस्यतीवस्यसंभवात् तत्परिग्रहऽस्यैवोचितत्वात् पश्चतमेवैकंतानप
श्यात्मानमितिवाक्योनजीवःतद्वाहिश्रव्यभावाद्दितिसिद्धान्तिनम्० तद्दात्मग्रहस्यनजीवेऽनु

नात्मे

ग्रम

स्यत्वाभिप्रायेणकिंतुप्रधानाद्दोजीवस्यातुआत्मत्वेपरिछिन्नतयाजगत्कर्तृत्वासंभवाद्ब्रह्मसदृश्येवंपं
रंमजीवेनात्मनेतिसामाधिकरणानुपपत्तेश्चनचतीवग्रहेश्वरएवोक्तःस्वहिपरिणामोकारणाभा
वातदुष्टेश्चन्कृप्तत्वात्मोक्षधर्मेअहंहितीवसंज्ञइत्यादेश्चाभेदपक्षेऽपिसंभवात् नचप्राणधारक
त्वमीशोमात्रष्टत्रितीवासाधारणत्वात्० नचत्रिवत्करणपूर्वकनामरूपव्याकरणस्यतीवेऽसंभवःअ
सहाहावसंभवेऽपिअत्रिवत्कृतभूतारब्धलिंगशरीरा[illegible]भिमानिनोहिरण्यगर्भस्यनामरूपाभाक
प्रपंचव्याकरणसंभवात् नचतर्हि पुनर्जीवस्यवेशोक्तयोगःतत्रोजस्वेशतताआपस्वेशन्तदुमाप्ति
स्थोऽदेवताऽतिपूर्वमिवचेतनत्वसिद्धेरितिवाच्यम् अव्याकृतभूतसृष्टेःसाक्षात्करणत्वेवतुत्वा
राहिसृष्टौनसाक्षात्करणता किंतुस्वाभिन्नजीवद्वारेणैवंपेवं त्वात् किंच० एकमेनाद्वितीय
मित्युपक्रमात् नपेनाहिदृष्टान्तानुसारेणतद्दितिपरस्येऽपुपः एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रति
ज्ञानविरोधात् ब्रह्मजीवैक्यस्यप्रसक्तत्वेनतिषेधातुपपत्तेश्चनवदृष्टपूर्वमन्यमानावरिस
मित्याहाविवश्चितायपीपरिज्ञानेनतद्वैकआहुरसदेवेदमग्रआसीदित्याहाविवानाद्धिकुम

अ०सि० मयेनवाहेहं द्विपादीत्यतिव्याप्तेः अरूपस्यैश्वर्यस्यसर्वैरपिस्वात्मनिमन्यमानत्वेनप्रत्यक्षेणवाप्रस
क्तिरेकस्यैतिवाच्यम् अनेकतात्पर्यस्यप्रयोजनत्वेनसुसमपत्वस्यअवश्यापितत्वेनवतात्पर्यापरिज्ञा
नकुसमयप्राप्तत्वस्यएकलिंगास्याप्याभिमानिकत्वाभावेनतेनचेत्प्रसक्तिः तद्धानिषेधुमशक्य
तयैवदेहेद्विपादीतांतीवस्यैकेनाध्यासत्वात्प्रतिस्वातंत्र्याभिमानिस्यसार्वलौकिकस्यवक्तु
मशक्यत्वात् पक्षिंचिप्रतिस्वातंत्र्यस्यस्वरूपत्वाऽभावाच्चएतेनैकमेवाद्वितीयमितिसमा
भ्यधिकरणहिन्यायोपक्रमात् एतद्धात्म्यमितिसंपेवोपसंहारात् अतत्त्वमसीतिनवकृत्वोपासा
तृशास्त्रंविनाशास्त्रैकगम्यस्वरूपस्याप्रसक्तेतपाऽपूर्वत्वात् अथसंपत्स्यइतिफलकअवणा
तृएनाश्रुतंश्रुतंभवतीत्यर्थवादात्तत्रकुनिसूत्रादिदृष्टान्तैरुपपादनात् पदिधतात्पर्यलिंगा
भिमेदपरायणेवेतिनिरस्तम् एकमेवेत्यत्रसमाभ्यधिकरणहिसमानत्वेणभेदोपक्रमाभावात् अ
भेदऽपितत्संभवात् एकविज्ञानेनसर्वऽविज्ञानप्रतिज्ञानविरोधात् द्वितीयाभावमात्रस्यैवोपक्र
मात् अतएवाभ्यासोपसंहारावपिभेदविषयौनभवतः अतेहेतुपाऽपूर्वतातथोक्तमूफलत्वा

एम

यपोगः महिचिन्मात्रंभूमिहानितिवाच्यम् उपहितविलक्षणादापतेषामुपपत्तेः अहंनामाभवत्व
सोपनिषदहमित्यादेश्चतादृशोपासनापरत्वेनशक्तिनिरूपकत्वाभावात् तस्मात्तात्पर्यास्यभे
दपरत्वेश्रुतिः अन्तर्यामिणिभेदप्रसक्तेश्चनचनिषेधानंतरादिनाप्रसक्तिः एकस्मिन्नपिती
वेऽनेकावयवनिषामकत्वस्यैकस्मिन्नपियतन्येऽनेकदेहनिषामकत्वस्यचदृष्टत्वात् सपश्च
यंपुरुषेपश्चासावादित्येसएकऽस्यापिनांत्रपीप्येकपरता ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादि
नाशुद्धस्यब्रह्मणःप्रकृतत्वेनपातस्मिन्नुपाधिकृतभेदस्यतात्त्विकत्वप्रसक्तौतन्निराकर
णार्थत्वेनैकोपदेशोपपत्तेः नन्वेवंहोयेपुरुषआदित्येपुरुषोहमस्मीत्यत्र
सर्वेनानुब्रह्मणामपतीभेदपरोत्तरवाक्यविरोधात् उपासनाप्रकारणस्यत्वेनाहंग्रहोपासना
परतयाविरोधाभावात् नचोपासनाप्रकारणस्यितवाक्यवत्तादेकाशिष्यावप्यनुपास
नाप्रकारस्थितादृपितदसिद्धिः कथा अन्यत्रोपक्षस्यतत्प्रयोजनकस्याभावात् अथयोऽ
न्यादेवतामुपास्तेइत्यत्रवाक्यस्यभेदज्ञाननिंदापरतयातदनुसारेणपूर्वयोक्तस्योपास

अ०सि०

नापरत्वापोमात् पन्नु ब्रह्मशब्दोऽत्रब्रह्मणार्थइतिनपरब्रह्मैकसिद्धिः० अन्यथापूर्ववाक्येऽश्रा
तानमेवेदिष्यनेनैवब्रह्मेतिद्यानस्यासिद्धत्वाद्ब्रह्मास्मीतिव्यर्थमितितन्न आत्मशब्देनजीवचैतन्य
मनूद्यहितत्वा द्युपलक्षितब्रह्मचैतन्याभेदविधिपरत्वेनसार्थकत्वात् तथाचस्मृतिः अहं
हिसर्वमिदंजनार्दनएवाहिकाऽपिसंगच्छते पन्नुः अथपोऽन्यांदेवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्मी
तिनसवेदयथापशुरिसत्रात्मर्थमिदेहत्यानिन्दनमितितन्न अत्रपोमिणोऽप्रकृतत्वात्
पदद्वयपत्नहणादेहत्यात्पर्यानुरोधेनत्वब्रह्मतत्पन्नु अत्रपोन्योदेवोऽन्यांविलक्षणांदेवतामुपा
स्तेऽन्योऽसौपरमात्मात्मअहमस्मीतिनसवेदयथापशुरिस्मर्थइतितन्नु छम्० अवहितान्वयपि
घात् अहंत्वादसन्निहितान्यदस्यपदस्यअत्रनपनात् नचपस्यपेनार्थसंबंधइतिस्यापेनस
न्निधानापोद्यतापाः प्रबलत्वमितिशंक्यम् यथास्थितार्थसंबंधेऽप्युक्तक्रमेणापोद्यतात्वा
त् नचेयंश्रुतिःस्वातंत्र्येणान्यसत्त्ववनिषेधिकाअन्यत्रप्रतिपोगिनिस्वातंत्र्योपस्थापकप
दाभावात् पन्नुकेचिद्क्रमउपास्तइतिश्रवणात्पत्तसाध्यज्ञानविशाती पदृत्र्यं नरस्

राम

प्रोपासनापापवनिष्टेनेतुज्ञानस्येत्युक्तम् तत्रतद्योपोदेवान्यप्रत्यबुध्यतेतिपूर्ववाक्येनसवे
दइतिनिन्दावाक्येचवेदनस्यैवनिर्देशात्साध्यस्थितोपास्तिरपिज्ञानपरत्वात् एवंमुण्डकेसयोहवैतस
द्ब्रह्मलोकेब्रह्मैवभवतिएतदपिवाक्यंब्रह्मपरमेवनचद्वितीयोब्रह्मशब्दोजीवपरएवं० तस्यता
तिजीवकमस्मिसमाप्तेकार्थत्वात् तद्वेदब्रह्मणोऽपिब्रह्मशब्दप्रयोगाच्चतथाचपः परमब्र
ह्मवेदसतीवएवभवतिनतुपरंब्रह्मत्वर्थः अतएवोऽद्योब्रह्मशब्दः परत्वेनविशेषितइतिवाच्य
मुनीवब्रह्मपदप्रयोगसंभवेऽपिप्रकृतेपरब्रह्मोपासनमेवोचितम् जीवभावस्यब्रह्मभाव
साधनप्रागेवसिद्धत्वात्ब्रह्मतानसाध्यत्वाभावात् एवंचार्थद्वितीयब्रह्मभवनमपिपरमब्रह्मवि
शेषितमेव पञ्चब्रह्मभवतीत्यस्यरूपितत्वहस्यपदस्यात्रोभवतीत्यर्थः संपूर्णब्राह्मणमन्त्रस्य
सूत्रोपिब्रह्मणोभवेदितिवत्० नहिस्मृतोऽपिपूर्वितब्राह्मणस्यक्रियमाणेकिंभवति० किंतुब्राह्मण
ब्राह्मणोक्तत्वादितन्नपूर्वोक्तपुरुषप्रकृतेयत्रभेदस्यैवसंभवेनदृष्टान्तत्वेघम्मात्तुनचा

अ० सि० स्यमहिमानमिति यत्र यत्रोपासनं दीपमहत्त्वप्राप्तिरेव नतु तत्रत्यावदृतिपुरुषमहेद्विपादिप्रपंचविलक्षणं पोवेदमप्रपंचं चतद्विभूतिपोवेदसर्वतश्चक्षोनयतीत्येवंपरत्वात् नचपथानधःस्यन्नुपा
नादृतिभिन्नानहीसमुद्रदृष्टोलोत्रिरपुरुषेतिवाक्यमुस्पष्टभेदविलपमात्रपरत्वेन दृष्टान्तो
पपत्तेरुक्तत्वात् ० परात्परंपुरुषमुपैतिदिव्यमितिनदृष्टान्तस्यब्रह्मप्राप्तिपरा० तस्याः
सगुणोपासनाफलत्वेनब्रह्मत्वेद्विधाफलत्वासंभवेनस्वरूपभूतब्रह्मप्राप्तिपरत्वमेवनचाद्वै
तिमतेनिर्गुणब्रह्मभूतस्यापूर्वब्रह्मभावोत्रिरपुरुषेतिवाक्यमुक्तं तत्रापिकाष्ठोत्रत्रिति
वृत्तिमात्रेणप्राप्तिरूपतत्फलत्वेदृष्टेनात् नचाणेपनिर्वृत्तेरुत्पन्नत्वम् श्रुतावपी
ऽपत्रिरूपतपाभावात्वोपपत्तेः ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिश्रुतिरपिकथमपि नचप्रथमब्र
ह्मपदस्यजीवपरत्वेभावेकर्तृकर्मभावविरोधः साक्षात्कारप्राक्कालीनोपाधिकभे
दमाहापतादनिर्दिष्टोपपत्तेः परोऽपेसर्वेशकीभवंतीत्येतद्व्यभेदमानम् नचस्यानै

नैकमत्रैकसादृश्यनिबंधनैकीभावस्यगौणत्वकीर्यमाणदौर्दृष्टेनात्र अत्रापितैरेवनिमित्तैर्गुणा
यकीभावदृतिवाक्यमुमुख्यत्वेसंभवतिगौणत्वस्यापोगाऽब्रह्मकामात्रपरत्वेनसत्कदुष्टित
स्यनानिकार्यपरत्वेनैकाऽपिनचैकस्यप्रागेवसिद्धतपाश्रभूतत्वचार्थऽद्विप्रत्यपापोगः स्व
रूपनिष्ठिप्राप्तात्मिधिवत्सतोऽप्यावृतत्वेनाभूतसमत्वेपाद्विप्रत्यपोप्रपत्तेः नचपरे
ऽव्ययदृतिश्रुतसमीहानिरश्रुतत्वतीपाकाल्पनाऽपेक्षेतिवाक्यमुश्रुत्यन्तरानुसारेण
सत्यमपा अनेनुसपीपत्वात् नचपरमंसाम्यमुपैतिपरात्परंपुरुषमुपैतीतिपूर्वोत्रिवाक्य
विरोधः तस्यप्रागेवनिरसात् तथाऽन्तर्पोमिप्रकरणास्यनान्योऽतोस्तिद्रष्टेतिवाक्यमु
अक्षरप्रकरणास्यनान्यद्रष्टोस्तिद्रष्टेतिवाक्यंचैकमेप्रमाणम् नचातद्वत्यनेनप्रकृ
तंसर्वनिपंचारंपरमस्वरूपान्योद्रष्टानास्तीत्युक्तेसर्वनिपामकद्रष्टृत्वनिषेधआपाति
नचुद्रष्टृसामान्यनिषेधः अस्मिन्नग्रेऽपमेवसर्वनिपामकोनान्योपुरुषोऽस्तीत्याहाव

अ०सि० न्यत्राब्रह्मप्रकृतसदृशान्यपरतपामुत्पन्नत्वात्समानमितरच्छब्देनेनेत्यत्रेतरब्रह्मपूर्वनिर्दि
ष्टसदृशापरस्त्रीकेश्चेतिवाच्यम् अनेनत्वेतत्सर्वं वेदेति प्रतिज्ञातस्य पूर्वं विज्ञानस्योपपादनार्थम्
न्यत्वेन प्रतीतत्वविनाभावेदवोधनात् अचेतनवर्गस्यातोऽन्यद्वान्नेनेतिनेतीति निषेधाच्च जीव
ब्रह्मभेदपूर्ववाक्यप्रमेयः दृष्टान्तेतु अभेदस्य विवक्षितत्वात् तद्वक्तृप्रकाशश्रयणेन बाध
काभावात् तथात्राप्यन्यत्वपामिवाक्येपन्न आत्मनोऽन्यद्वान्नेनित्युत्तरवाक्येन न विरोधः तत्र प
रमात्मनोऽन्यं चेतनमंगीकृत्य तस्यात्रिपुक्तत्वेनास्वातंत्र्यस्यैवोक्तेरितिवाच्यम् पूर्ववाक्य
स्यौपाधिकभेदमात्रेणोपपत्तेः उत्तरवाक्येन न चेतनान्तरस्याऽत्रिपोगो विधीयते किंतु०प
रो न्यपीमितेऽत्रातीतीवस्वरूपभूतादन्यपीमितिशब्दः व्यतिरिक्तं सर्वमात्मनोऽविनश्वरमिति
वाक्यिपीतिवाबोधनात्र विरोधशङ्का अत एवाक्षरवाक्येऽपि एतस्यवाअक्षरस्य प्रशा
सनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौ विधृतौतिष्ठतइत्यादिपूर्ववाक्ये न विरोधइत्यपास्तम् किंच०द्वि
तीयाद्वैतभयं भवतीति भेदस्य भयहेतुत्वेन निंदितत्वाद्दुष्यभेदवोपनिषद्रूपः न चास्य वि

रोधिनः समानास्यं भवतीत्ये वार्थः लोके तादृशादेव भय [illegible] दर्शनेन लोकसिद्धानुवादित्वात्
पूर्वत्रतस्माद्देकाकीविभेतिवद्न्यत्रतस्माद्देकाकीनरमतइतिश्रवणाद्द्वितीयाद्वाच्यम् पुनर्दृष्टान्तस्य
कस्माद्विभेमीति ततएवास्य भयं वीयापेतिश्रुतेः समानतोद्वितीयात्रदर्शनस्यैव भयहेतुत्वा
द्विशेषकल्पनायोगात् एकाकीविभेतीति पूर्ववाक्ये परमार्थदर्शनरहितस्य तन्निमित्तभयदर्श
नस्य दृष्टत्वात् तदुत्तरवाक्ये तस्माद्देकाकीनरमतइत्यत्रेष्टसंयोग
तत्परतेऽकाकिन्यभावाद्देकाकिनोरतिर्नोऽस्तीत्यर्थः तत्रश्चात्तत्त्वविषयोक्तवाक्यानुसारेण
तत्त्वतत्त्वविषयमध्यवाक्यस्यास्यार्थसमर्पणेनाप्युपपुक्तत्वात् तद्विरोधार्थं परस्त्रीयोगात्
एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवतीति भेदनिन्दयाऽप्यभेदसिद्धिः न चैतस्मिन्नि
तिश्रवणात् तस्य गतभेदनिषेधोऽपमृ०नभेदमात्रनिषेधइति शंक्यम् अल्पार्थकारस्य
स्वारस्याद्दप्यर्थकोत्पदस्वारस्याद्दितस्य प्रतियोगित्वेनानुक्तेश्च भेदमात्रनिषेधपरतया
तद्विशेषनिषेधपरत्वकल्पनाऽयोगात् एवमेकोदेवः सर्वभूतेषु गूढइत्यादिश्रुतिरप्यभे

अ० सि० प्रमाणमतत्वानर्थोपिकयपरेपं श्रुतिः पतीवाद्यमानिभूतानितापलक्ष्मादिविभूतशब्दस्यचेतनप
रत्वादितिवाच्यम् दृष्टान्तस्यप्रतिपन्नेः चेतनस्यतापमानात्वाद्यपोगात् भूतहिंसानिषेधवाक्यस्य
चेतनाधिष्ठितप्राणशरीरादेरेव भूतशब्दवाच्यत्वात् अतएव एकएव हिभूतात्मा भूतेभूते
वस्थितः इत्यादिस्मृतिरप्येवंपाव नोऽतुभेदः स्याज्जीवस्यचपरस्यचततः परंनभेदोऽस्तिप्र
दहतोरभावतः विभेदेतुनकोऽप्यनेनाशमान्यंतिकंगते आत्मनोब्रह्मणोभेदमसंतंकः करिष्यति०
इत्यादिस्मृत्याभेदस्याविद्याकल्पितत्वप्रतीतेरभेदएवतात्त्विकइतिप्रसिद्धं नचात्रभेदहेत्वादावि
वैमत्यार्थः तथासतिलक्षणाऽपत्तेः अन्योऽन्याभावादेरेवमुख्यत्वात् श्रुतार्थत्यागस्यचान्या
यत्वात् क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारतेत्यादिस्मृतिरप्यत्रमानमुक्तानचक्षेत्रज्ञसं
र्वज्ञंमांसर्वक्षेत्रेषुविद्धीत्यर्थः महाभूतान्यहंकारइत्याद्युक्तएतत्क्षेत्रंसमासेनसविकारमु
दाहृतमित्यनेनपस्यपृथिवीशरीरमित्यादिश्रुतेश्चशरीरतपोऽकंचेतनाचेतनात्मकंसर्व
क्षेत्रमित्युक्तत्वादितिवाच्यम् सर्वनिषामकतपासकक्षेत्रसंबंधस्यप्रागेवसिद्धेः पौनरु

क्त्यापत्तेः तत्क्षेत्राधिष्ठातृत्वेनक्षेत्रशब्दवाच्यतीवाभेदपरत्वस्यैवोचितत्वात् अतएवमोक्षध
र्मे० क्षेत्राणिचशरीराणिजीवानिचशुभाशुभेश्रुतानिवेत्तिपोगात्मातत्क्षेत्रमुच्यते प्रकृते
श्चविकाराणांदृष्टारमगुणान्वितम् क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवन्तुकर्त्रीगुणसंवृतमित्यादिस्मृतौक्षेत्र
ज्ञाकृत्यपसर्वात्मपीतिसर्वत्र परत्वेऽपिप्रकृतेतद्दसंभवः जीवेतुप्रसिद्धत्वाच्चनचशास्त्रस्य
वैतिन्यापत्तस्यएकतयशास्त्रीपविषयत्वात् एवमन्यान्यपिवाक्यानिपथासंभवमेकेपो
ह्यानि तस्माद्दागमएकोमानम् अहंब्रह्मास्मीत्याद्यनेकश्रुतिस्मृत्यर्थकथनम् एवमनुमा
नमपित्रमानम् जीवाःपरमात्मनस्तत्वतोनभिद्यन्तेआत्मत्वात्परमात्मत्वेतातिरेकहेतुःत
तथाचाद्वैतत्वछिद्रिरेवप्रतिकूलस्तर्कइतिचेत् नतत्वतोऽभेदेपिव्यावहारिकभेदेनैवव्यावहा
रिकव्यातेरनुच्छेदोपपत्तेः तातत्वादित्यप्यत्रहेतुः जीवेऽपधेयेअन्तःकरणोपहितचैतन्यस्या
सिद्धेर्भावात्स्वव्यवहारेस्वामित्वतानापेक्षत्वाद्वाहेतुः तथाऽपिजीवस्यस्वामित्वनिर्मुक्तस्या
स्यावाध्यव्यवहारविषयत्वात् अबाधसमयन्नहेतुः नचतद्व्यभिचारः० तत्रबाधीत्वेनहे

अ०सि० तोरभावात् तात्त्विकभेदस्य सर्वत्रासंभवेन व्यभिचारानवकाशात् नचैवं व्यावहारिकभेदोऽप्यतिरिक्तो
ऽप्येवमेव साध्यतां जीवपरमात्मनोरिति वाच्यम् तत्प्रत्यक्षविरोधस्यैव बाधकत्वात् श्रुत्यनुग्रहा
भासस्साम्यापादनाप्रयोजकत्वानवकाशात् अत एव विमता जीवाः चैत्रात्मत्वतो न भिद्यन्ते जी
वत्वात् चैत्रवदिति जीवैक्ये विमता जीवाः वस्तुतो ब्रह्मणो न भिद्यन्ते वस्तुत्वात् ब्रह्मवदिति जी
वैक्ये च पदानुमानं तत्र व्यवहारतोऽपि न भिद्यते इत्यपि वं साध्यतामित्याभासस्साम्यमपा
स्तम् एवं विमतानि शरीराणि चैत्राधिष्ठितानि शरीरत्वात् मत्तवत् न चैतावतानजीवैक्यसि
द्धिः चैत्राधिष्ठितत्वेऽप्यन्याधिष्ठितत्वेऽप्यन्याधिष्ठितत्वसंभवात् चैत्रमात्राधिष्ठितत्वेत्व
त्रापीत्यधिष्ठितत्वेन दृष्टान्तेन साध्यवैकल्यापत्तिरिति वाच्यम् चैत्रमात्रसंस्पर्शाधिष्ठि
तत्वस्य साध्यत्वस्य साध्यत्वात् चैत्रमात्रभोगापत्तेऽनाधीयाधीम् ० नच भोक्तृत्वमेव मनः कर
णविशिष्टस्य तत्प्रतिशरीरभिन्नम् ० प्रत्यक्षं चैतन्यं तन्नभोक्तृ इति बाधक इति वाच्यम्
भोक्तृत्वस्य विशिष्टबुद्धि० त्वेऽपि विशेष्यबुद्धित्वेनापापातात् नचैवं विमतानि शरीराणि चैत्रमन

सैव पुरुषानीत्याभासस्साम्यम् ० मनसोऽप्यैक्ये व्यवस्थायाः सर्वथानुपपत्तेः श्रुत्यनुग्रहाननुग्राह्यांविशे
षाच्च दृष्टिसृष्टिपक्षे तदभ्युपगमाच्च आत्मद्रव्यत्वापरात्मानानानविभुत्वादीकाशवत् तत्र प्रतिक
ल्पमाकाशस्य भेदेन साध्यवैकल्यम् परिच्छिन्नत्वेन साधनवैकल्यं च आत्मत्वस्य परमाणुत्वादि
वदतातिरेकेऽप्यात्मभेदसिद्धाच्च यौगान्तरमिति वाच्यम् आत्मत्वाधिकरणम् ० द्रव्यत्वापरात्वैककाले
नानानसमानकालीनऽमूर्त्तमात्रसंपृक्तत्वात् प्रागनवद्दिसत्रतत्सर्पात् पृथक्त्वविशेषणमहिमा
चनार्थं नित्यम् विमतो भिद्यते भिन्नाप्यकस्यांदृष्टिकल्पितो वा भेदत्वात् दृश्यत्वाद्वा चंद्रभेदवत्
"एकस्यांदृष्टिकवासिद्धेः" अतएव चंद्रः दृष्टिकल्पितभेदवद्वाभिन्नाप्यन्यप्रामुक्तमेव नचक
ल्पिताकल्पितसाधारणभेदत्वासिद्धिः भेदऽकल्पितत्वस्यैवासिद्धेः अतएव चंद्रस्य कल्पित
द्वितीयचंद्रान्तर्भेदस्य सत्यत्वेन दृष्टान्तेन साध्यवैकल्यम् मुक्तेः संसारात्मत्वलक्षणोऽन्तो नहि चैवं व्यभि
चारइति निरस्तम् नचैवं भेदो भिन्नाभेदत्वात् दृष्टाभाभेदवद्विरुद्धो व्यभिचारः तस्मात् विपक्षस्य
मत्वत् आभासऽसाम्यस्य तात्त्विकत्वे प्रत्यक्षतत्वानुपपत्त्यैव निरासः अतएव विमतं तात्त्विक

तात्। आनवत्। नचसाध्यवैकल्यं। नैयायिकदिगादृष्टांतोक्तेः। नचेष्टादेरपि घटपटाद्युपाधिभेदेनविभाव्यमानभेदत्वं

साधयवैकल्यम्। स्वान्तःपदेन स्वानपवातिरिक्तोऽस्योक्तेः एवंसंवित्स्वोत्पत्तौ नैकस्वाभाविक
भेदहिनाग पाधिमत्त्वेरणाविभाव्यमानभेदं प्राप्यमिचारस्वेष्टितिवाच्यम् इच्छादीनामेतः
करणपरिणामत्वेनतत्रापिसाध्यसत्त्वात् विमतोव्याप्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको
भेदःस्वसमानाधिकरणसंत्ताभावप्रतियोगिभेदत्वात् संपुक्तभेदवत् विमतोभेदःकेवला
वयवसंत्ताभावप्रतियोगीपदार्थत्वात् निस्पद्रव्यवत्त्वस्वरूपेणासंत्ताभावप्रतियोगित्वे पथा प्रतियोगित्व
नतु शुद्धत्वम्०पारमार्थिकत्वाकारेणासंत्ताभावप्रतियोगित्वे ब्रह्मवत् सद्रूपतोपपन्नानपथा
ऽर्थान्तरंतत्प्रागुक्तम् अन्योऽन्याभावत्वंस्वसमानाधिकरणासंत्ताभावप्रतियो
सद्रूपतोपपन्नानपथाऽर्थान्तरंतत्प्रागुक्तम् अन्योऽन्याभावत्वंस्वसमानाधिकरणासंत्ताभा
वप्रतियोगित्वे ब्रह्मवत् सद्रूपतोपपन्नानपथाऽर्थान्तरंतत्प्रागुक्तम् अन्योऽन्याभावत्वंस्वसमा
नाधिकरणासंत्ताभावप्रतियोगी वृत्तिनैकालिकाभाववृत्तित्वेसतिभावत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वा

त् अत्रंत्ताभावत्ववद्भिस्तनुमानम् पूर्वोक्तसंपुक्तप्रतियोगिभेदस्य पदार्थानसिद्धत्वम् नचसंपुक्तो
संपुक्तो शुक्तिभेदस्याऽरोपितस्यस त्वेनसिद्धसाधनम् असद्रूपत्वाख्यातिवादिनस्तवानंगीकृ
तत्वेनतस्यसाध्यत्वात् नचत्रैकालिकत्वेमिथ्यात्वापोहःमापाचित्संबंधस्यकालत्वेनसर्व
कालस्थितेरत्वद्विरोधित्वात् नचाव्याप्यवृत्तितयासंपोगादिवत्समानाधिकरणसंत्ताभा
वप्रतियोगित्वेनार्थान्तरम्०पक्षविशेषणमहिम्ना अव्याप्यवृत्तित्वस्यासंभवेनतदपोगात्
अनुसंधानाद्यव्यवस्थादिकंप्रागेवनिराकृतम् अप्रयोजकत्वाभासस्यासत्प्रतिपक्षो
पाध्यादिपूर्वोक्तप्रपंचमिथ्यात्वानुमानवत्निराकरणीयम् एवमात्मत्वंएकत्वव्याप्यंसंत्ता
समानाधिकरणवृत्तित्वात् चैतन्यत्ववदित्याद्यपिद्रष्टव्यम् जीवब्रह्मभेदानुमानम् प्राहोऽस्यविश्वा
भूतानीतिश्रुतौ ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनःइतिस्मृतौ च अंशत्वव्यपदेशादपि
जीवब्रह्मभेदसिद्धिःयद्यपिब्रह्मप्रतिबिंबस्यांशत्वम्०नतावदस्यंभकत्वंब्रह्मतोऽन्यत्वहित्वात्तना
पि खंडत्वम्०अ [illegible]

[illegible]

गीकारात् नापि पटं प्रतिखंडपटस्येव ब्रह्मेशब्दम्० निःप्रदेशब्रह्मस्वप्रतिकल्पनांऽविना तद्दोषागतेः तथा
ऽपि घटाकाशस्य मठाकाशं प्रतीव कल्पितप्रदेशब्रह्मरूपमंशत्वं म्० जीवस्यावच्छेदपक्षे संभवति
स्वतो निरंशोऽपि पाधिकांशो यथा पुरुषतेतयोः कं पुरस्कात् नतु सद्ब्रह्मत्वे सति ततोऽन्यत्वं म्०
स्थूलपटं प्रति सूक्ष्मपटस्याप्यंशत्वोऽपत्तेः व स्वरूपेण मुख्यस्यांशत्वं दुस्सपत्तो निरंशोऽपि क
ल्पितैकदेशप्रयोगस्यार्थो नरे प्रयोगकल्पनाऽपि दोषाऽभ्यर्हितत्वात् अंशे नानाव्यपदेश
दृष्यपावापिद्यन्निरंशाद्हि भेदव्यपदेशस्य ब्रह्मदाशाब्रह्मभेदकितवाऽते न्यार्थः वेणा मं
त्रे अभेदव्यपदेशस्य चोदाहृतत्वाच्चोत्पत्तौ पि परिग्रहस्योचितत्वात् आत्मनि कभेदगर्भो नर
स्वीकारे चैतत्सूत्रविरोधाऽपत्तेः कुत्रचिद्भेदव्यपत्रप्रयोगादंशेन मात्रेणासर्वत्रतत्कल्पने च
हुविप्लवाऽपत्तेश्च अत एव ननु जीवस्य शुद्धे चैतन्यांशत्वं वेश्वरांशत्वं वापाहोऽस्य न पाश्रु
त्रानोध्यमूनाद्यः पाहोऽस्य विश्वामूतानीति श्रुतविरुद्धम् अंशेन सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टम्
कृते श्वरस्य मैवांशऽइति स्मृतौ वेश्वरे प्रपुरुषस्य सहस्रशीर्षत्वेनेश्वरस्यैवोक्तेनान्यः स्वन्मतेऽश्व
[illegible]

रस्यापि पुरुषितत्वेन चया कांशं प्रति कारकाकारस्यैवेश्वरं प्रति जीवस्यांशत्वापोगात् न च कूटस्थकांशएव
पुनश्चेत्तेनेश्वरो पाधिनावच्छिन्नमेव चैतन्यं पुनर्जीवोपाधिनावच्छिद्यत इति वाच्यम् तथा हि मु
क्तास्य शुद्धब्रह्मत्वं तस्यात् तस्माद्ब्रह्मतोऽपि न मुख्यमंशत्वं म्० नाप्योपाधिकं चक्रांशकम् अतो
मदुक्तप्रकारएवादरणीयः इति निरस्तम् अथ तत्परिग्रहे विरोधस्योक्तत्वात् श्रुतिस्मृतिगत
सर्वनामासहस्रशीर्षत्वाद्युपलक्षितं चैतन्यं परमपुरुषदुक्तदूषणानवकाशात् तस्मात् त्वं स्त्री
त्वं पुमानसि त्वं कुमारस्तत्वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतो मुखः सर्वा
णि रूपाणि विचित्र्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् पदास्ते इत्यादिश्रुत्या जीवब्रह्मभेदप्रमिते
ऽपि मंत्रमंतव्यादिभेदव्यपदेशानिर्वाहार्थकाऽल्पनिकांशत्वस्य श्रुतिस्मृतिभ्यामादृतत्वेन तद्
लाद्दप्यभोदोऽवगम्यत इति सिद्धम् अंशत्वेनैकत्वसिद्धिः. तथा जीवब्रह्मणो मुखप्रतिमुख
वद्बिंबप्रतिबिंबरूपत्वाद्दप्यभेदोऽवगंतव्यः ननु दृष्टान्तेनाभेदः संप्रतिपन्नः चैत्रच्छायेति

MEMORIAL

नेदृतिवत् चैत्रतत्प्रतिबिंबे मित्रेऽत्रैव पार्श्वस्थितेनग्रस्यमान स्वेनापि स्वकरतप्रतिबिंबे मित्रे
इतिग्रहणाच्चेतिचेत् आपाततो मेघप्रतीतावपि सपुष्कर प्रत्यक्षेण बिंबप्रतिबिंबयोरेकत्वसिद्ध
दृष्टात्वोपपत्तेः तथाहि० लक्षणपरिज्ञाने मेघस्य भवतोऽपि बहिःस्थितश्चैत्रोपलक्षणा
कत्वेन प्रतिपन्नः ततो यद्रूपेत्यभाति तस्मिंश्चैत्रएवायमिति धीः तथाग्रीवास्थमुखं प्रत्य
लक्षणकं प्रतिपन्नं दर्पणस्थमपि पितयेत्यवधारयत देवेदं मुखमिति सएव वाक्यकरइति च स्वप
रसाधारणप्रतीतिरप्यनुभवसिद्धा न च किंचित् स्वच्छतामात्रे मुखच्छायामात्रे प्रतीतेऽपि सं
स्थानविशेषप्रतीत्यापत्त्यभिज्ञासिद्धेति चाध्यम् सर्वत्राप्रतीतावपि निर्मलदर्पणादावेवतत्सि
द्धादृष्टांतसिद्धेः ननु स्वनेत्रगोलकादौ स्वस्याभिज्ञाविरहात्प्रत्यभिज्ञाऽपि कथमिति चेत् तद्द
र्पणाहतत्वद्वारेणप्रीतामग्रावच्छेदेनसंबंधात् स्वनेत्रगोलकादीनामभिज्ञापाः सन्निहि
तपूर्वसमयएवसंभवात् पंचनुसूर्यपार्श्वस्थितेप्रतिसूर्यप्रत्यभिज्ञाविरहवद्दृत्रापिप्रत्य
भिज्ञाविरहइति तन्न वाच्यं तन्न तत्रोपाधेस्तत्रैवानाकलनेनोपाधिकत्वानिरूपणात् तथाचो

पाधिनिबंधनत्वज्ञानं तल्लक्षणकत्वज्ञानं चामेदसाक्षात्कारेसामग्री तस्यांसाक्षाद्दर्पणेममसु
खंलाभ्यसनुभवाभावएवानुभवविरुद्धः पंचनुचैत्रप्रतिबिंबोदृष्टो नचैत्रः किंतु तेनामितइति वि
परितानुभवविरोधइति तन्नवस्तुतोमेदेऽज्ञातेऽप्युपाधावेव हि लोकदृष्टोऽनवच्छिन्नोऽनुमितइति
प्रतीत्यविरोधात् शरदंगापाचधर्मर्तुसलिलवस्तुतोमेदेऽज्ञातेऽप्युपाधावि ॥ गानुमानवत् नचै
वंप्रतिमुखेप्रत्यक्षमुखत्वाहिनाहरूपमाने स्वमुखेतद्बुद्धिःस्यात् बालानांचस्वतिबिंबे बालांत
रभ्रमोनस्यादितिवाच्यम् तयोःसलक्षणत्वाज्ञाननिबंधनत्वात् अतएवकदाचित्प्रतिमु
खेऽपिमममुखमितिबुद्धिव्यपदेशौनचार्पव्यवहारेमेदज्ञानपूर्वकत्वेनमार्गस्वपदव्यांस्वपद
व्यवहारवद्दृष्टाःसलक्षणकत्वज्ञानदशापांमेदज्ञानस्यास्कल्पत्वात् मन्वविवादस्यावद्द
दसाक्षात्कारे अन्यथात्वापाकिस्यभ्रमत्वमुच्यते नचमेदेमेदकंचसाक्षात्कुर्वेत्नमेदसा
क्षात्कुर्वाणोदृष्टइतिवेत् न श्वेतस्याप्यशंखत्वसाक्षात्कारेपीतसाक्षात्कारेवदुपाधिमा
हात्म्यादेमेदसाक्षात्कुर्वतोऽपिमेदसाक्षात्कारतीत्यंगीकृतेऽनुभवस्यदृष्टपदकत्वा

अ॰ सि॰ तु नचैवमुपादानस्पेक्षा ज्ञानस्पेक्षया भिन्ननिवृत्तेर्जीवानुपपत्तिः तन्निवर्त्तनेनुपाधिविरुद्धस्यापि सह
कारित्वात् नचैवं तद्ज्ञानेसति तन्नाशो नामीत्यननुभवेमतस्य प्रागभावं प्रतीवाद्ध्वंप्रत्यक्षप्यन्या
न पेक्षस्यैव निवर्त्तकत्वमिति वाच्यम्॰ न ज्ञानाभीति अवसरप्रयोजकत्वात् नाज्ञानिवर्त्तनेऽपि त्व
मस्यानुभूयमानत्वेन तदुपादानाश्रयस्य निवृत्तौ जीवन्मुक्तौ प्रारब्धकर्मणद्वौपाधेरेव प्रतिबंध
कतयातद्विरहापेक्षया आवश्यकत्वात् एतेन भेदभ्रमस्यास्य मूलाविद्योपादानकत्वे आव
श्यकत्वाऽपत्तिः अज्ञानानुपादानाकत्वेऽपसिद्धान्तः बिंबप्रतिबिंबभेदस्यसत्यत्वाऽपत्तिश्चे
ति चेन्निरस्तम् उक्तापत्तेर्नोपपत्तेर्व्याचहारिकत्वेऽप्यनुपपत्त्यभावाच्च तथोरेकोऽनुमा
नमपिप्रमाणमूलत्वेन पक्षपक्षयोर्न साहस्रसंयोगतरभ्रकराहेव्यभिचारितयाऽपिप्रतिबिंबो
बिंबिनतद्भूतास्वरूपधर्मवत्वात् तद्विरुद्धधर्मानधिकरणत्वात् बिंबातनकाजन्यत्वा
च्च तत्रद्वितीयहेतोरसिद्धिः प्रत्यक्षानुसत्वाद्विरुद्धधर्मस्यापाधिकृतत्वेनस्वाभाविकवि
रुद्धधर्मानधिकरणत्वस्यसत्वात् नचबिंबानन्तरतातेप्रतिबिंबेतृतीयहेतोरसिद्धिः एक्य

अनेकासक्तिरूपत्वेसात्॰ अनन्यत्वे गुणीकृतपृथक्त्वस्यात्॰ नचप्रतिबिंबपक्षेनोक्तदोषइतिवाच्यं॰
तस्यवस्तुतरत्वमतेऽक्तदोषाभावेपि दर्पणाहतदृष्टिपरावृत्तस्वमुखंगृह्णातीतिवन्मतेऽपा
धिगत्वाबिंबेनगतिरितिबिंबेप्यस्याक्तयोगात्॰ कर्तुरवच्छिन्नस्यैतदात्मप्रदेशस्यनभोगाय
तनलोकप्राप्तिः किंतुगतमानुष्यावच्छिन्नस्यप्रदेशान्तरस्यैवेतिस्वीकारेकृतहान्यादिप्रसं
गात्॰ कर्तुर्भोक्तुश्चावच्छिन्नस्याभिन्नत्वात्॰ अपिनेत्यानवच्छिन्नेकर्तृत्वाभावादिति चेत्॰ न उ
पाधिगतोपहितेगतिप्रयोगस्यौपचारिकत्वेन नचैवं चेतनहानापत्तिः यद्वा अवच्छि
न्नेनयेनेवात्मनापहृतंतदवच्छिन्नेनतेनैवभोजनात्॰ नह्यात्मनोनिरवयवस्यप्रदे
शोऽस्ति॰ यत्तु अवच्छिन्नस्यकर्तृभोक्तृभेदइत्युक्तम्॰ तन्न॰ अवच्छेद्यात्मनोऽवच्छेद
कबुद्ध्योरेकोऽवच्छिन्नभेदस्यवक्तुमशक्यत्वात्॰ नचात्मत्वमणुनिष्ठम्॰ इयत्तासाक्षा
त्प्रयोजकतित्वात्पृथिवीत्वादित्यनुमानम्॰ व्यापकावृत्तित्वस्योपाधित्वात्॰ स्पर्शादिसाम्य
नाधिकरणस्यप्येवंसाधनायसंगाच्च॰ जीवोनव्यापः भूतेतरत्वेसतिपरत्वासमवायि
कारणनाधारत्वेसतसर्वत्वात्॰ शब्देतरानित्यविशेषगुणाश्रयत्वात्॰ संस्का

अ० १८

दूरदेशस्थ
त्रे एकोनपंच
राद्दनंकदृष्टे.
नवेम पत्रो.

राम्यमत्वाच्च घटवदित्यत्रानासद्धेतुमुपाधिः अनित्यविशेषगुणत्वे सत्यादीनामुपाधिवदिति
नासिद्धिश्च एवं महत्त्वस्यापि सुसाधत्वं च जीवोऽणुः ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाश्रय
त्वात् मनोवदित्यत्रमनसोमध्यमपरिमाणत्वेन दृष्टान्तासंप्रतिपत्तेः। जडत्वस्यो
पाधित्वाच्च सर्वत्रचात्र व्यापिसुखज्ञानाद्युपलंभविरोधः प्रतिकूलतर्कः एकस्याणोर
कदाव्यवहितदेशद्वयावच्छेदसंभवेन पादेमेसुखं शिरसि वेदनेत्यादिगुणपदनुभव
विरोधश्च नच गुणिनोऽणुत्वेपि गुणव्याप्त्यापि सुखज्ञानानुभवाविरोधः। गुणिव्य
तिरिक्तेगुणस्यासंभावितत्वात् अन्यथा घटव्यतिरेकेणापि घटरूपंस्यात्
प्रदीपादन्यत्रदृश्यमानापि प्रभा नप्रदीपगुणः किंतु तत्समवेतद्रव्यांतरम्
नचजातिसमवायादेर्धर्मितोऽन्यत्रवर्तनवद् त्रापि गुणस्य तद्वदन्यत्रोपलंभस्या
दिति वाच्यं जातिसमवायादिवद् त्रापि तार्हि व्यापकत्वप्रसंगात् धर्मिणोविहायापि
स्थितौ तस्यानियामकाभावात् नच कस्यचिन्नियमान्नियमः। तार्हि अस्माद्धेतोः समव
यायिकारणनियमोऽवनियमोऽणुमात्रदेशतादुर्वारैव नचबहुदेशावच्छेदेनोपलंभे

४८

प्रकृतेऽनुपयोगात् कार्यकार्यकभिन्नकालकल्पकारणभेदस्यप्रयत्नेन कुमशक्यत्वात्॥५

वाहिनंप्रतिबिंबाननाश्चस्यैवासिद्धेः ननुदृष्टकार्यानुरोधेनपरिवेषंद्रवापच्छायाप्रतिसूर्या दृविवात्रा
पिदृष्टकारणांकल्पनीयमप्रतिबिंबमपिहिच्छायाविशेषः नहि भेरीच्छाताद्दिस्थसहत्वभावात् च
नावुपरतोऽपिश्रूयमाणःप्रतिध्वनिर्नश्रूयतेऽन्यमितिवेत् नप्रतिबिंबस्य च्छायाविशेषत्वान्नालोकेऽपि
संभवेनच्छायाविशेषत्वासिद्धेः प्रतिध्वनेस्तभिन्नकालत्वेनतद्देहस्य ~~प्रतिबिंबस्य च्छायावि~~
~~शेषत्वान्नालोकेऽपिसंभवेन च्छायाविशेषत्वासिद्धेः~~ ~~कूलेऽपि~~ कुसहतुभावेनकार्यस्यैव
भावाच्च प्रत्यक्षस्य भेदाभेदयोः समत्वात् पुरुषाश्रभेदएवप्राबल्याच्च अतएवोक्तंविवरणे
दर्पणादौनमुख्यमन्यत्रमलितत्वकर्मस्त्यत्वात् शिरसिविषाणवदिति एवमभेद
सिद्धिपक्षपाहितत्वाद्दस्याःप्राबल्यंवक्तुंनरहस्यभात्सैव नास्तीत्यपास्तंप्राक् नच च्छाया
दाविवकारणभेदस्यकल्प्यत्वेनभेदबुद्धिःसोपपत्तिका० तथाकुसद्रव्यानंतभावितमोवत्
द्रव्यांतरतैवेतिवाच्यमुएवमन्योन्याश्रयापत्तेः भेदसोपपत्तिकत्वेद्रव्यांतरत्वकारणान्न
रूपोःकल्पनम् तस्मिंश्चसोपपत्तिकत्वेमिति अतएवनोपरक्तंनवारिस्थमिति स्मार्त्तेप्यव

अ०सि०

हारोमुखः ननु चित्रितः सिंहः पक्षाहरसपीपोषापक्षाचर्मसपोमगरत्राखिकेणः नचत्वत्पक्षेऽपिवारि
स्थ शरीरेनमुखः वारिणिसूर्यो नरसाभावात् गगनस्थस्यवारिस्थत्वेपोगात् इतिवाच्यम् वारिस्थ
त्वेनोपस्थितानोपवारिस्थसूर्यनिषेधात् ननुनवारिस्थेनसूर्येणवोपस्थितः तपोरभेदेनप्रत्य
क्षसिद्धः नापिपुंक्षः न्यूनाधिकपरिमाणवत्त्वचलत्वाचलत्वोपासंपुंक्षत्वासंपुंक्षत्वगाहि
ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वप्रसक्तेः प्राप्तुवत्वाहि नाकस्तूरीप्रतिबिंबयोः सौरभासौरभादिनाचभेद
सिद्धेरिति चेत् न न्यूनपरिमाणादिनासौरभाभावादिनाचोपाधिगतस्यभेदः साधनीयः तथा
चोपाधिगतत्वबिंबकल्पितत्वेनपक्षहेत्वादेरसिद्धेः कल्पितहेत्वादिनातत्समानसत्ताकस्या
ध्यसिद्धावविद्यात्वं नापिपक्षेषापुरुषे छायापाश्चात्मिन्नेतद्वातत्तमूछायापाप्यापुंसहरीपुम
धीनावहृपतेएवमेवाऽत्मकाः सर्वेब्रह्माद्याः परमात्मनइतिवाच्यम् कल्पितभेदात्रेण
साहस्रेणपपत्तेः [illegible] त्वेश्रुतितात्पर्याभावात् ऐक्यप्रतिपादकानेकश्रुतिविरोधाच्च न
नुतत्स्वलक्षणास्पेवदर्पणास्पत्वेनारोपितत्वपातद्रूपादिपुंक्षस्पेवतद्धर्मादिपुंक्षस्यापिधर्म

स्पत्वेनप्रतीतिः स्यादिति चेत् नतत्स्वलक्षणकत्वे नारोपितत्वेऽपिपावत्स्वलक्षणकत्वेनारो
पितत्वानंगीकारणं धादिप्रतीत्यापादनस्यशाकत्वात् तत्रैवं दर्पदृष्टोमुखस्याभावेऽपाधेः
प्रतिबिंबपक्षपातित्वेनमुखप्रतिमुखपोरवद्यात्रत्वरूपामत्वेवतुनीवबलाणोः संसारित्वासंसा
रित्वादिव्यवस्थाकऽपमितिचेत् न आरोपितेनादर्शस्पत्वेनविशिष्टप्रतिबिंबेतद्धर्मस्यमा
लिन्यादेः संभवात् नचोपाधिस्पत्वेस्पाऽप्यारोप्यत्वेन कथंमालिन्याश्रयतावच्छेदकत्वम्०
एकविशिष्टेऽतरारोपाभावादितिवाच्यम् आरोपपूर्वप्रतीतधर्मविशिष्टस्यैवारोप्याश्र
त्वात् ननुस्पस्तस्त्वमपीतिपरक्रिपानिबंधनदृष्टानवकाशात् नचप्रतिमुखमिवदर्प
णस्थंननुमुखमितिप्रतिबिंबदर्पणास्पत्वानुभवेनकथंप्रतिबिंबत्वस्पतत्स्पत्वगर्भतेति
वाच्यम्० अविद्योपहितस्याविद्या अपत्वदर्पणोपहितस्यदर्पणाश्रितत्वसंभवात् एतेन
मलिनस्पानीयस्पसंसारस्पविशिष्टवृत्तित्वात् स्पुद्धाश्रितमोक्षसामानाधिकरण्यपोग
इतिनिरस्तम् संसारस्तावदुपहितवृत्तिः तथाचोपधेपोरामाद्यपसामानाधिकरण्यसंभवा

अ०सि० तत्थाचवक्षुस्पकपिसंयोगाधारताअग्रेसोवमुखमालिन्यदर्पणासंबंधेनाचछिद्यते एतावानेव
विशेषः वृक्षसंयोगस्तुसाहजिकः मुखेत्वौपाधिकंमालिन्यम् ०तेनोपहितेनोपाधावच्छिन्नप्र
वमुखेमाऽलिन्यधीः एतेनदर्पणामालिन्यस्यमुखनिष्ठत्वेससारस्यापि शुद्धनिष्ठताऽपत्तिः
क्षः संपुक्रइतिवत्मुखंमलिनमितिप्रतीत्यापत्तिः मुखंनमलिनं किंतुप्रतिमुखमिति अनुभवा
योधाऽपत्तिश्चेतिनिरस्तम् ननुकस्त्वंपीदिप्रतिबिंबस्यस्वलक्षणाननुगमेनकथंबिंबैक्यमुन्न
वतद्दाकारतामात्रेणतत्त्वम् ०तर्हिछायापामतिमुद्रप्रतिमादीनामऽपितत्त्वंस्यात् पत्रपुष्पमुख
त्वादेर्भेदकस्यात्रापिसत्त्वेनचप्रत्यक्षमुखत्वधर्मिलाप्रतिबिंबंबिंबाभिमुखंनेतिकथ
प्यननुभवाद्दितिचेत्नदर्पणादिप्रतिबिंबेस्वलक्षणानुगमेनबिंबैक्यव्यवस्थितेप्रतिबिं
बत्वावच्छेदेनैवतत्कल्पनात् छायापादौस्वलक्षणत्वस्यकुत्राप्यदर्शनेनसार्प्यमात्रात्ना
पिप्रत्यक्षत्वादिनिष्कर्षम् ०मलिनत्ववदुपाधिकृतत्वात् अतएवनवपाकुसुमेस्फ
टताप्रतीतिवैलक्षण्यं ना०दर्पणाहतंचक्षुःप्रत्यक्षमुखंभवति०तस्यचस्वाभिमुखतपाग्रह

णसामर्थ्याच्चाभिमुखस्यापिमुखादेस्तादृशस्याग्रहणोपपत्तेश्चतदुक्तम् दर्पणाभिहतादृष्टिः व
एवृत्यस्वमानतः ०-व्या पुवत्याभिमुखेनव्यत्यस्तंदर्पणमुखम् नचपरावृत्यस्वमुखस्यैव
हणोपार्श्वस्थस्यमुखद्वयप्रतीत्यापत्तेः ~~[illegible]~~ स्वमुखस्यैवेतिनियमा
रूपाधिसन्निहितमात्रस्यैवचग्राहणात् नचैवंदर्पणादेर्नेत्राभिघातकतामात्रेणोप
णातपादर्पणौकत्वदर्पणभेदेऽप्यनेकमुखप्रतीतिर्नस्यादितिवाच्यम् अभिघातकत्वे
कत्वेनचक्षुषोऽनेकाग्रसंपत्त्याप्रत्यगंस्वाभिघातकावच्छेदकमुखग्राहकतयादृष्टे
नवैवात्पात् नचम ~~[illegible]~~ दर्पणकृपाणादिषुविरुद्धरूपानेकप्रतीःकथंनैवंपुरुषतरति अन्वय
गतिरेकसिद्धौपाधिप्रावल्यनिबंधत्वादितिगृह्णनचक्षुपरिवृत्तिप्रऽक्रियाग्रहप्रतिबिं
बेनैवसंभवतीतिवाच्यम् चाक्षुषप्रतिबिंबमात्रविषयतयैवास्याऽउपपादितत्वात् नचवि

अ०सि० लावयवस्पतलस्पनेत्राभिघातकत्वेन लोन्तर्गतशिलाद्यग्रहणप्रसंगः सर्वावच्छेदेनाभिघातभा
वोनान्तरपि चक्षुषः प्रवेशसंभवात् नचैवं बहुपोत्रनव्यवधिर्द्धभागस्पर्शादिग्रहणे पृष्ठभागस्यस्या
पिग्रहणाऽपत्तिरिति वाच्यम् चक्षुषोगमनागमनाभावविशेषात् नहि दूरस्थसूर्यग्रहणावस्था
पृष्ठकुड्याद्यभिघाते चक्षुरुच्छेदस्तीत्यसुकं भवति नचैवं शिलाभिहतमपि चक्षुः पराङ्मुख
ग्रहणात्विति वाच्यम् तत्रापि प्रतिबिंबं तत्रोत्पद्यत्वाभिघाताऽपत्तेः अथ च्छेदापरिहारः
स्यात्साकमपि समम तत्वात् तस्य च्छेदस्यवोपपद्यते० नमतत्तस्यवचक्षुषः परावर्त्तनदुर्घटत्वात्
नचैवं प्रतिबिंबदर्शनेनापि बिंबदर्शनजन्यसुखपुण्यपापादिसंगः पत्रनद्वयोनमात्रत्व
यतासामान्यतस्तत्रेष्टाऽपत्तेः पत्रत्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वानवि शिष्टत्वपातत्रापाद्यकाभा तेन
वात् नचैवं सूर्यकस्यापि सूर्यतदुदर्शनाऽपत्तिः लोकके सूर्यतत्संमुखस्यदुदर्शनाप्रयोज
कस्यसूर्यकग्रहणकालेऽभावात् नच स्वच्छदर्पणादुवकिंचित्नाभावपिमुखसंस्थान
विशेषप्रतीत्यापातः उपाधिगतासंत्र स्वच्छताव्यतिरेकप्रयोजकमालिन्याद्देवतत्रप्रति

तमाभिषेधात्तेनवनेरूप्यमिति वत्तेनैतन्मुखस्य [illegible] तिकूचेल [illegible] नतु [illegible] त्रेतुरवच्छेदापासीदित्येनतु भवेन [illegible] ०५

बंधकत्वात् अन्यथातवापिताहक्संस्थानविशेषवत्प्रतिबिंबतत्रकथं नोत्पद्यतदुत्पत्तेः परिह
रत्वाऽपत्तेः नचवच्छेदपक्षेद्विगुणीकृत्यवृत्त्यसंभवोऽपिप्रतिबिंबपक्षेतत्संभवेनान्तपोमितिस्व लभि
वचनविरोधः उपाधेः प्रतिबिंबपक्षेपातित्वमित्युक्तमेवोपाधिश्चेतिचेत् नसर्वोपाधावच्छिन्नत्वे
कदेशोपाधावच्छिन्नत्वाभ्यामुपाधिकल्पितभेदेनचात्रोक्तविरोधाऽपत्तेः अतएवदर्पणो
नमुखमिऽत्येवोपाधिसंसृष्टतावंत्रकालमत्रप्रतिसूर्यआसीदिति वत्प्रतीमुखमासीदित्येवा
नुभवेनप्रतिबिंबमिवाद्दर्शदुःखादिऽस्मत्स्वाचप्रतिमुखदर्पणास्यत्वस्याप्यबाधएव नहि
नूमौमेघोनेत्येतावतामेघच्छायाऽपितत्रबाधितेति चेत् नमुखप्रतिमुखयोरेकत्वलक्षणा
कत्वेनैकत्वस्थिरत्वामुखस्यैवतत्स्पत्वनिषेधेनप्रतीमुखस्यतत्स्पत्वनिषेधसंभवात् मेघ
च्छायाप्रतिसूर्यादीनांचैनतथेतिनमेघादिनिषेधेनच्छायादिनिषेधः स्मृतिलक्षणप्रातीतिका
धीमात्रपदस्थलत्वेनचैवं प्रतिबिंबाद्विवानुमानो छेदः साध्याविरोधादितिवाच्यम् उपाधिक
ल्पितभेदेनविरोधोपपत्तेः एतेननेसौधंत्रमादित्यमीत्यनेनोघप्रतिबिंबदर्शनेनैवदृष्टास्ना
[illegible] नस्यापिभिषेधस्यात् [illegible] नभिषेधेनाकाशस्यसूर्यदर्शनस्यापिनिषेधस्यात् ०७

अ०सि० पादिति शास्त्रार्थोऽपनुद्धितः स्यादिति निरस्तमुक्तं कल्पितभेदादेव शास्त्रीयव्यवस्थोपपत्तेः नचानौदुंबर
वरतपादातेनौदुंबरेण औदुंबरोपपत्तिर्भवतीति शास्त्रार्थासिद्धिप्रसंगः आत्मतपादातदेहस्य श्रव
णादिना तत्र श्रोतव्यइति शास्त्रार्थोऽसिद्धिप्रसंगश्चेति वाच्यमुपपत्तेः संभवत्युपपत्तेः एतत्
पपादनस्यापुक्तत्वात् नच्चनादेर्जीवस्यनोपाधिधर्मप्रतिबिंबत्वमू किंतु तद्धर्मनत्वेसति तत्सद
शत्वम्० तच्च भेदव्याप्यमिति वीरुद्धोहेतुः उक्तं हि सूत्रकृता अतएव चोपमासूर्यकादिवदिति चेत् न
उपाधिधर्मनत्वं हि उपाधौ सत्येव सत्त्वम्० तच्च नानादित्वविशेषेषु अनाद्युपाधिनाऽनादि
र्जीवस्यापि तत्संभवात् अतएव प्रतिबिंबदृष्टस्य भेदसादृश्यार्थकत्वमादापविरुद्धत्वोक्तिर्भावव
पुक्त०तदेवं प्रतिबिंबस्य बिंबेनैकत्वव्यवस्थितेर्ब्रह्मैकजीवत्वस्य सिद्धम्० तत्प्रतिबिंबनात्
बिंबप्रतिबिंबव्यापनैकत्वसिद्धिः नच्चणुत्वाज्जीवस्य कर्त्रव्यापकाद्दृष्टाद्भेदइति चेत् न
नित्यः सर्वगतसर्वाश्रयमहान्नच आत्मादृष्टादिश्रुत्या जीवोनाणुः प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वात्प्र
त्यक्षत्वाच्च घटवत् आत्मत्वादभूतत्वाच्चेत्यादिहेत्वाद्यनुमाने च जीवानणुत्वसिद्धेः विपक्षे

चदेहव्यापिस्पर्शनाद्यनुपलंभाऽपत्तिर्बाधिका नच अणुत्वेषत्र तापंबाधते हि नीतः पुण्यं च पापं च वा
न लाग्रेभ्यस्य त्रातधर्मकल्पितस्य च भागो जीवः सविद्वेष्टः सर्वानांत्यापकल्पतइति श्रुत्या जीवोऽणु
रितिवाच्यम् व्यापकत्वप्रतिपादकबहुश्रुतिविरोधो नदुर्विज्ञेयत्वात् देहव्यापिगुणोपलंभ
स्यान्यथापि तुमशक्यत्वात् एतेन जीवोऽनव्यापकः शक्तोऽनिमत्वात् गतिमत्वात् क्रियावत्वाच्च
खड्गादिवत् विपक्षहेतूच्छित्त्यापत्तिश्चबाधिकेति निरस्तम् हेत्वसिद्धेः नच सोऽसाच्छ
रीरदुत्क्रम्यामुं लोकमधिगच्छति अमुष्मादिमं लोकमधिगच्छतीत्यादिश्रुतिभिः तन्नचांदू
मसं ज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्त्ते तदुत्पादिस्मृतिभिः च हेतुसिद्धिरितिवाच्यम् उक्तमपाद्धि
नांबुद्धिगतानांतद्रूपहितेऽन्यप्रतिपादनात् नचनाकस्य पृष्ठेतेसुकृतेऽनुभूत्वेमं लोक
हीनतरं वाविशंतिते अश्रुभमनुभूयावर्त्तन्तइत्यादौ श्रुतौ सुखदुःखाद्यनुभवसामानाधि
करण्यस्य गतावुक्तेः कथंतस्याबुद्धिगतत्वमितिवाच्यम् आत्मनि सुखदुःखाद्यनुभवस्यापि
बुद्ध्युपाधिकत्वेन तत्सामानाधिकरण्यस्य गतौ स्वाभाविकत्वासाधकत्वात् ननुसएनान्

अ०सि० ब्रह्मगमयतीत्यादिश्रुतौ ठ तत्रप्रयाणगाच्छब्दलिङ्गब्रह्मविद्विजनाद्यादिस्मृतौ चागतेर्मुक्तिसाधना
धिकरणयोः कथमसिद्धिरिति चेत् न अव्यापकस्यैव व्यापकं प्रत्येव गमनं ब्रह्मव्यापकं
मु० तत्प्रतिगमनासंभवेन गमनपदस्योपाधिकृतमहत्त्वहित्वपरत्वागतिमुक्तिसामानाधिक
रण्यप्रतिपादकत्वात् ननु तेनप्रयातेन एष आत्मा निष्क्रामतीत्याऽऽत्मनिष्क्रान्तेर्नो
सिद्धिः अन्यथा मोक्षादिकमपि बुद्धेरेव स्यात् नापि श्रुत्या बुद्ध्युपाधिगत्यादिविषयत्वं
संभवति तद्यथा नस्सुसमाहितमुत्सर्जेद्यथा पादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारू
ढ उत्सर्जेद्यातीति स्वाभाविकगत्यभ्युपगमकदृष्टान्तो ऽस्तीति चेत् न एष इति बुद्ध्युपहित
वपुषमन्तरेण शुद्धात्मनिष्ठत्वस्यातावनुक्तेः मोक्षे च बुद्ध्युपरमेनात्मनिष्ठत्वस्यासंभावितत्वापत्ते
ष्यात् सर्वसाम्यस्य दृष्टान्तत्वापाद्यत्वेन तद्धर्मेणस्वाभाविकत्वपर्यन्तस्यासिद्धेः न
चतमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुक्रामतीत्यादिश्रुतौ प्राणस्यैव बुद्धिगतितः प्रणेतृत्वेन गत्युक्तेः
कथं बुद्धिगत्यन्यथासिद्धिरिति वाच्यम् प्राणस्यांशेन क्रियाशक्तिरूपलिङ्गापेक्षया बुद्धेतावत्

प्यंशेनैव प्रथममुत्क्रमणासंभवात् प्रतेनमनुदुत्क्रामतीति तदुत्क्रमणमपि बन्धाद्यत्वेत्यादि
श्रुतौ मनउत्क्रमणस्य मनस्तद्भाव श्रवणाच्च कथं तद्गतिमत्त्वमिति तिस्तमुपहित
स्योपाधिनिबन्धनगतिमत्त्वं बुद्ध्यनुपहितस्य तद्भावाविरोधात् न च तथा विद्वान्नामरूपाद्वि
मुक्तः परात्परं पुरुषमुपैतीति दिव्यमित्यादिश्रुतौ नामरूपविमोक्षानन्तरमपि गतिश्रवणात् कथं
स्योपाधिकीति वाच्यम् परमपुरुषस्य सर्वत्रसन्निहितत्वेन तत्प्रतिगमनासंभवेनोपेक्षितत्वस्या
पि पूर्ववदर्थान्तरपरत्वात् अतएव परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पु
रुषः सतत्र पर्येतीत्यादिश्रुतिरपि न गत्यर्था ननु बुद्धिगतेन गत्यादिना किं तद्वच्छिन्नात्मनि
गत्यादिज्ञापनेऽतो बुद्धिगतमेवारोप्यते ऽतो पचार्यते नाधः वयगत्यात्तद्वच्छिन्नेन भासिगत्य
न्तपदार्थेनात् अन्यथापतोच्छटस्य बुद्धेर्वा गतिः तत्राकाशस्यापि तस्मिन्पदार्थे नुनुदुतरूपतेऽस्य
स्तद्विलक्षणमानेवन्हेरौष्ण्यं नसिद्धेः इति वाच्यम् बाधके सति सविधेतरोऽन्यकल्पनेऽपि दृष्टमा
नेवन्यूनेन भूयमानोष्णस्पर्शबाधकाभावेन तस्मिन्नेतरोऽन्यारोपत्वकल्पनस्यायुक्तत्वात् ए

त्वेन केतकपुष्पादौ परिमितो गंधानुभवान्दुर्गंधेनैरपेक्षम् न च तत्र केतकपुष्पवानांपरितः प्रसरतांते
गंधाः तद्धि द्रव्यस्य पुष्पप्रसंगात् न चावयवांतरप्रवेशात् तद्दृष्टपः स्फटिकांडिकास्थकस्तूर्यादावव
यवांतरानुप्रवेशाकल्पनेमानाभावादिति निरस्तम् समवायिनैरपेक्षो कार्यस्य निरपेक्षत्वाप
त्तेः तत्प्रत्यासत्तिनिबंधनकारणांतरस्यापि च्छेदकार्यत्वहानेश्चेत तत्र कल्पनायां मानत्वात्
पत्रुनिस्सः सर्वगतः स्यात् अणुपरिमाणस्य नित्यस्य सर्वगतविष्णुवत् अणुरेवास्य परिमाणमिति
अत्र अनुसारात् सर्वगतस्यापि अणुत्वेति विग्रहः इति नन्वेवं सर्वगतश्च नित्यः सावाणुपमहानतत्रात्मेति
अत्र अनुसारः पर्यायेणैवोचितत्वात् अणुरिति पदस्य हेतुद्वैतद्विरोधापत्तेः पत्रुक्रमेणानानाहे
तुसंबंधाद्दृष्टोपरि सर्वगतो क्रियेति तन्न अशेषवाचिसर्वशब्दसंकोचे मानाभावात् यद्
पि प्रत्यक्षत्वाद्वैतेव्यापकत्वसाधनीयमित्युक्तम् तन्न प्रतिक्षणं सर्वस्यैव भोगापत्ति
कूलतर्कस्योक्तत्वात् व्यापकत्वसाधने तस्यैवानुकूलत्वेनाप्रयोजकत्वाभावाच्च नन्वात्म
नो व्यापकत्वे सर्वो शरीरः निस्पुः तथाहि सर्वशरीरे द्विप्रादीनां सर्वदा सर्वात्मसंयुक्त

त्वात् कर्मणामपि असाधारणादृष्टादिकृतत्वेनासाधारणयोगात् अहंकारोपादेरपि नियामकमूलसं
बंधादेरभावेनैव व्यापारयोगात् इति चेत् न तथापीश्वरस्य व्यापकत्वेन सर्वशरीरेणाविशेषात् तेन क
त्वापत्तेः समानत्वात् न च तद्दृष्टजन्यत्वात् तत्संयुक्तत्वेऽपि न तत्र भोगजननम् तर्हि हापि स
मम् न च कर्मणामेव कथमसाधारणत्वम् पूर्वतत्कर्मजन्यत्वात् एवमनादित्वेव अन्यथा इत्या
त्मनि तथाप्यापत्तेः चैत्रभोगजनकांकुरादेस्तद्दृष्टजन्यत्वात् अथ समवेतस्य चादृष्टस्य सा
क्षादंकुरसंबंधात् आत्माद्वारसंबंधस्य वाच्यतापत्तेः आत्मनो विभुत्वम् न च चैत्रभोगाहेतोरपि
आत्मद्वारा अदृष्टसंबंधेऽपि तद्दृष्टजन्यत्वेन तस्यात्मत्वमिति वाच्यम् जनकादृष्टनिरूपितात्म
द्वारकसन्निकर्षस्यातिप्रसंगाभावेन तत्रत्वात् जनकतावच्छेदकस्य फलकैकोन्मुखत्वेन एव
वोपपत्तौ प्रतियोग्यभावाच्च वाचस्पतिनाप्रेपादा विवादस्य कार्यपोरपि संबंधान्तरस्वीकारे मा
नाभावात् पत्रुकारिपदस्य स्वरूपासहत्वदुद्देशेन विहितक्रियाजन्यत्वादिरूपः संबंधोऽ

अ०सि० स्त्रीनुक्रमुतत्र तत्रापियतमानामद्वारकसंपुक्तसमवायस्यैवतत्प्रकाशादिप्रयोजकत्वात्पु
तच्चसर्वपरीक्षोक्तम् स्वमतेचव्यवस्थाप्रागुक्तैव तथाचबुद्धेर्गुणानामगुणानचैवत्वाराग्र
मात्रोत्वेवरोपिहृष्टइतिश्रुतौबुद्धिगुणानामग्रमात्रत्वोक्तेःस्वाभाविकमेवविभुत्वम्नचात्मा
मगुणानोराग्रमात्रत्वंबुद्धेर्गुणेनचवरत्वमितिवाच्यम् व्यापकत्ववदेकाना
नेकश्रुतिविरोधेगुणेनेत्येतदनुसारेप्रणवाएवौपाधिकाणुत्वपरत्वात् पुरुषस्येतिपक्षा
राहोःशिरइत्यादिवदुपचरितत्वाच्च तथाचनक्रमेणाणुत्वपरःतस्माद्दृष्टत्वेनात्मसिद्ध
कम् आत्मनोगुणत्वभंगः स्थितानिग्रंथेषुप्रकटमुपादिष्टानिगुरुभिर्गुणोवाहेषोवा
नममपाखाक्यानिवदतःपरंत्वस्मिन्नस्तिश्रमफकमिदंपलिखितापाश्रुतीनांपुक्तीनाम
कलिगुरुवाचोचविषयः ७ इत्यद्वैतसिद्धावात्मनिरूपणंनामद्वितीयःपरिच्छेदः

६ क्रमयोजनाभ्यां अणुत्वेनश्रुतिदोषः प्रकाशोव्याप्तः एवमेवास्यपुरुषस्यप्रकाशोव्याप्तः अणुर्लेजैवपुरुषस्यतक्र

Found with
B.D 153/3
अहं नंदिविद्या

श्रीगणेशायनमः ॥ अगस्त्यउवाच ॥ हयग्रीवदयासिंधोभगव
१ स्त्रिष्यवत्सल ॥ त्वत्तः श्रुतमशेषेणश्रोतव्यंयद्यदस्तितत् ॥ १ ॥
रहस्यनामसाहस्रमपित्वत्तः श्रुतंमया ॥ इतः परंमेनास्त्येव
श्रोतव्यमितिनिश्चयः ॥ २ ॥ तथापिममचित्तस्यपर्याप्तिर्नैवजा
यते ॥ कार्त्स्न्यार्थमप्राप्तइवशोचत्यात्मापिमेप्रभो ॥ ३ ॥ किमिदं
कारणंब्रूहिज्ञातव्यांशोत्तिवापुनः ॥ अस्तिचेन्ममतद्ब्रूहीत्यकृ ३
त्वागस्त्यःप्रणम्यतं ॥ ४ ॥ समाललंबतस्यादयुगलंकलशोद्भवः

हयाननोभीतभीतःकिमिदंकिमिदंत्विति ॥ ५ ॥ मुंचमुंचेतितंचो
क्त्वाचिंताक्रांतोबभूवह ॥ चिरंविचार्यनिश्चिन्वन्नकर्त्तव्यंनममेत्यसौ
॥ ६ ॥ तूष्णींस्थितःस्मरन्मातांललितांयाकृतांपुरा ॥ प्रणम्यचै
वसमुत्तस्तस्याःवत्यजत्स्थितः ॥ ७ ॥ वर्षत्रयावधितदागुरुशि
ष्योतदास्थितौ ॥ नधृष्णंतश्चपश्यंतःसर्वेलोकासुविस्मिताः ॥ ८
ततःश्रीललितादेवीकामेश्वरसमन्विता ॥ प्रादुर्भूयहयग्रीवंर
हस्येवमुवाचतं ॥ ९ ॥ अश्वाननावयोःप्रीतिःशास्त्रविश्वासत

त्रि॰ति॰ स्त्रयि॥ राज्यंदेयं शिरोदेयं न देया षोडषाक्षरि॥१०॥ स्त्रमातृजा
२ स्त्रद्वोप्याविधेषेस्त्रागमाजगुः॥ ततोपिगोपनीयासौसर्वपूर्तिक
रस्तुतिः॥११॥ मयाकामेश्वरेणापि कृतास्त्रागोपिताभृशं॥ मद्
ज्ञयावचोदेव्यश्चक्रुनामिसहस्त्रकं॥१२॥ आवाभ्यांकथितोमुख्यः
सर्वपूर्तिकरस्तवः॥ सर्वक्रियाणांवैकल्येपूर्तिर्यज्ञपतोभवेत्॥१३
सर्वपूर्तिकरंतस्माद्दितिनामकृतंमया॥ तद्गृहित्वमगस्त्यायपात्र
मेषनसंशयः॥१४॥ परस्परस्तोपमुद्रारव्यामामुपास्तेतिभक्तितः २

अयंचनितरांभक्तस्तस्माद्दस्येवदस्वतत्॥१५॥ अमुंचमानस्तस्मा
द्वैवर्षत्रयमसौस्थितः॥ एतज्ज्ञातुमतोभक्तद्दिदमेवनिदर्शनं॥१६
चित्तपर्यन्तिरेतस्यनान्यथासंभविष्यति॥ सर्वपूर्तिकरंतस्माद्दनु
ज्ञातोमयावद्॥१७॥ इत्यन्तर्धादंबाकामेश्वरसमन्विता॥ अ
थोत्थाप्यहयग्रीवः पाणिभ्यांकुंभसंभवं॥१८॥ संस्थाप्यनिकटेवाच
मुवाचभृशविस्मितः॥ कृतार्थोसिकृतार्थोसिकृतार्थोसिघटोद्भव
॥१९॥ त्वत्समोसलिताभक्तोनास्तिनास्तिजगत्त्रये॥ येनागस्त्यस्त्व

त्रि॰ति॰ यं देवीतव वक्तव्यमन्वज्ञात् ॥२०॥ सच्छिष्येण तथाहं च दृष्टवा
न स्मि तां शिवां ॥ यत तेदर्शनार्थाय ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः ॥२१
अतः परं तेयक्ष्यामि सर्वपूर्तिकरं स्तवं ॥ यस्य स्मरणमात्रेण प
र्याप्तिस्ते भवेत्ध्रुवं ॥२२॥ रहस्यनामसाहस्रादनिगुह्यमिदं
मुने ॥ आवश्यकं ततोप्येतत्त्वलितां समुपासतां ॥२३॥ तदहं
ते प्रवक्ष्यामि त्वलितां बानुशासनात् ॥ श्रीमत्संचदशाक्षर्याः
कादिवर्णक्रमान्मुने ॥२४॥ पृथग्विंशतिनामानि कथितानि

घटोद्भव ॥ ॐ आद्यनाम्नां त्रिंशतिसर्वसंपूर्तिकारिणि ॥ रहस्या
तिरहस्येषा गोपनीया प्रयत्नतः ॥२५॥ तां शृणुष्व महाभाग सा
वधानेन चेतसा ॥२६॥ केवलं नामबुद्धिस्तेन कार्यातिषु कुंभज
॥ मंत्रात्मकत्वमेतेषां नाम्नां नामास्तता पि च ॥२७॥ तस्मादेका
ग्रमनसा श्रोतव्यं भवता मुदा ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्त्वा कुंभसंभू
तं लोपामुद्रापतिं मुनिं ॥ हयाननो दयासिंधुः प्रोचे नाम्नां शत
त्रयीं ॥२८॥ ॐ अस्य श्रीत्रिंशतिस्तोत्रमंत्रस्य ॥ हयग्रीव ऋषिः

श्रं॰ ति॰ ॥श्री कामेश्वरी कामेश्वरो देवता ॥अनुष्टुप् छंदः ॥श्रीमहात्रिपुरसुंदरि
५ देवता ॥ओं बीजं ह्रीं शक्तिः क्रों कीलकं क ५ बीजं ॥ह्रूं शक्तिः ॥स ५
कीलकं ॥ममचतुर्विधपुरुषार्थसिध्यर्थे जपे विनियोगः ॥मूलखंड
त्रयेण षडंगन्यासं कृत्वा ॥ध्यानं ॥अतिमधुरचापहस्तामपरिमि
तामोदबाणभाभ्याम् ॥अरुणामतिशयकरुणामभिनवकुल
सुंदरीं वंदे ॥१॥ कलानूपुरमंजरीरणितकांचीगुणलसत्
पृथुश्रोणिबिंबं तनुतरवलग्नं पृथुकुचं ससल्लंबाहारं करकलितपाशा ५

कुशधनुःशरं शोणं धामत्रिभुवनमुपेयुषि स्मितं मुखं ॥मनसा संपू
ज्य ॥हयग्रीव उवाच ॥ॐ ककाररूपा कल्याणी कल्याणगुणशालि
नी ॥कल्याणशैलनिलया कमनीया कलावती ॥१॥ कमलाक्षी कल्म
षघ्नी करुणामृतसागरा ॥कदंबकाननावासा कदंबकुसुमप्रिया
॥२॥ कंदर्पविद्या कंदर्पजनकापांगवीक्षणा ॥कर्पूरवीटीसौरभ्या
कल्लोलितकुकुलटा ॥३॥ कलिदोषहरा कंजलोचना कामविग्रहा ॥
कर्मादिसाक्षिणी कारत्रयी कर्मफलप्रदा ॥४॥ एकाररूपा चैकाक्षा

श्रि० येकानेकाक्षराकृतिः ॥ एतत्तदित्यनिर्देश्याचैकानंदचिदाकृतिः ॥
५ एवमित्यागमाबोध्याचैकभक्तिमदार्चिता ॥ एकाग्रचित्तनिर्ध्याता
चैषणारहिताधृशा ॥ ६ ॥ एलासुगंधिचिकुराचैनकूटविनाशि
नि ॥ एकभोगाचैकरसाचैकैश्वर्यप्रदायिनी ॥ ७ ॥ एकान्तपत्रसाम्रा
ज्यप्रदाचैकालपूजिता ॥ एधमानप्रभाचैजदनेजजगदीश्वरि ॥ ८
एकवीरादिसंसेव्याचैकप्रभवशालिनी ॥ ईकाररूपाचैश्रीचे ५
श्रितार्थप्रदायिनी ॥ ९ ॥ ईदृगित्यविनिर्देश्याचैश्वरत्वविधायिनि

॥ ईशानादीब्रह्ममयीचैशिव्याघ्रसिद्धिदा ॥ १० ॥ ईक्षित्रीक्षणसृ
ष्टांडकोटिरीश्वरवल्लभा ॥ ईशीताचैश्वरार्धांगशरीरेशाधिदेवता ॥
॥ ११ ॥ ईश्वरप्रेरणकरीचैशतांडवसाक्षिणि ॥ ईश्वरीसंगनिलयाचै
तिबाधाविनाशिनी ॥ १२ ॥ ईहाविरहिताचैषाशक्तिरीषत्स्मितान
ना ॥ लकाररूपालललिता लक्ष्मीवाणिनिषेविता ॥ १३ ॥ लाकिनीलल
नारूपालसद्धूतिमपाटला ॥ ललंतिकालसद्भालालललाटनयनां
चिता ॥ १४ ॥ लक्षणोज्ज्वलदिव्यांगिलक्षकोट्यंडनायिका ॥ लक्ष्या

त्रि॰ थ्रिलक्षणागम्या लक्ष्यकामालतातनुः ॥१५॥ लक्षामराजदलकालंबु
लकालतांचिता ॥ लंबोदरप्रसूर्लभ्या लज्जाद्या लयवर्जिता ॥१६॥ ह्रींका
रूपा ह्रींकारनिलया ह्रींपदप्रिया ॥ ह्रींकारबीजा ह्रींकारमंत्रा ह्रींकार
लक्षणा ॥१७॥ ह्रींकारजपसुप्रीता ह्रींमती ह्रींविभूषणा ॥ ह्रींशीला ह्रींप
दाराध्या ह्रींगर्भापदाभिधा ॥१८॥ ह्रींकारयाच्या ह्रींकारपूज्या ह्रींकारपी
ठिका ॥ ह्रींकारवेधा ह्रींकारचिंत्या ह्रींकारीरिणि ॥१९॥ हंकाररूपाह
लधकूपूजिता हरिणेक्षणा ॥ हरप्रियाहराराध्या हरिब्रह्मेंद्रवंदिता ॥२०

Dr. BHAU DAJI MUSEUM

हयारूढासेवितांघ्रिहयमेधसमर्चिता ॥ हयक्षवाहनाहंसवा
हनाहतदानवा ॥२१॥ हयादिपापशमनिहरिदश्वादिसेविता ॥
हस्तिकुंभोन्नतकुचाहस्तिकृत्तिप्रियांगना ॥२२॥ हरिद्राकुंकुम
स्निग्धाहर्यश्वाघमरार्चिता ॥ हरिकेशसखीहादिविद्याहालाम
दालसा ॥२३॥ सकाररूपासर्वज्ञासर्वेशीसर्वमंगलासर्वकर्त्रीस
र्वभर्त्रीसर्वहर्त्रीसनातना ॥२४॥ सर्वानवद्यासर्वांगसुंदरीसर्व
साक्षिणी ॥ सर्वात्मिकासर्वसौख्यदात्रीसर्वविमोहिनी ॥२५॥

त्रिश० सर्वधारा सर्वगता सर्वसर्वाषङ्गणवर्जिता ॥ सर्वारुणा सर्वमाता सर्व
७ भूषणभूषिता ॥ २६ ॥ ककारार्था कालहंत्री कामेशी कामितार्थदा ॥ का
मसंजीविनी कल्या कठिणस्तनमंडला ॥ २७ ॥ कलमोरुकालनाथमु
खी कचजीतांबुदा ॥ कटाक्षस्यंदिकरुणा कपालिप्राणनायिका ॥ २८ ॥
कारुण्यविग्रहा कांता कांतिधूतजपावलिः ॥ कलालापा कंबुकंठी क
रनिर्जितपल्लवा ॥ २९ ॥ कल्यवल्लीसमभुजा कस्तूरीतिलकांचिता ॥ ह
कारार्था हंसगतिर्हाटकाभरणोज्ज्वला ॥ ३० ॥ हारहारिकुचाभोगा हा

किनी हल्यवर्जिता ॥ हरिप्रतिस्वमाराध्या हटात्कारहतासुरा ॥ ३१ ॥
हर्षप्रदा हविर्भोक्त्री हार्दसंतमसापहा ॥ हल्लीसलास्यसंतुष्टा हंसमं
त्रार्थरूपिणी ॥ ३२ ॥ हानोपादानविमुक्ता हर्षणी हरिसुंदरी ॥ हाहा
हूहूसुरवस्तुत्या हानिवृद्धिविवर्जिता ॥ ३३ ॥ हय्यंगवीनहृदया हरिगो
पारुणांशुका ॥ लकारार्थालतापूज्या लयस्थित्यङ्गवैभवा ॥ ३४ ॥ ला
स्यदर्शनसंतुष्टा लाभालाभविवर्जिता ॥ लंघितराज्ञा लावण्यशालि
नी लघुसिद्धिदा ॥ ३५ ॥ लाक्षारससवर्णाभा लक्ष्मणाग्रहपूजिता

६

त्रि॰ लभ्येतरा लभ्यभक्तिसुलभा लांगलायुधा ॥३६॥ लग्नचामरहस्तश्री
शारदापरिसेविता ॥ लज्जापदसमाराध्या लपटालकुलेश्वरी ॥३७
लक्ष्यमना लक्ष्यरसा लक्ष्यसंपत्समुन्नतिः ॥ ह्रींकारिणि च ह्रींकारा
ह्रींमध्या ह्रींशिखामणिः ॥३८॥ ह्रींकारकुंडाग्निशिखा ह्रींकारप्रासादा
र्चिका ॥ ह्रींकारभास्वररुचि ह्रींकारांभोधिचंचला ॥३९॥ ह्रींका
रकंदांकुरिका ह्रींकारैकपरायणा ॥ ह्रींकारादिर्घिका हंसी ह्रींकारो
द्यानकिनी ॥४०॥ ह्रींकारारण्यहरिणी ह्रींकारावालवल्लरी ॥ ह्रीं

कारपंजरशुकी ह्रींकारांगणदीपिका ॥४१॥ ह्रींकारकदलासिद्धी
ह्रींकारांबुजभृंगिका ॥ ह्रींकारसुमनोमाध्वी ह्रींकारतरुमंजरी ॥४२
सकारार्थ्यासमरसा सकलागमसंस्तुता ॥ सर्ववेदांततात्पर्यभू
मिः सदसदाश्रया ॥४३॥ सकलासच्चिदानंदा साध्वी सद्गतिदायि
नी ॥ सनकादिमुनिध्येया सदाशिवकुटुंबिनी ॥४४॥ सर्वाधिष्ठान
रूपा च सत्यरूपा सदाकृतिः ॥ सर्वप्रपंचनिर्मात्री समानाधिक
वर्जिता ॥४५॥ सर्वोत्तुंगा संगहीना सद्गुणा सकलेश्वरी ॥ कका

त्रि०श०रिणी काव्यस्तोत्रा कामेश्वरमनोहरा ॥४६॥ कामेश्वरप्राणनाडी
कामेशोत्संगवासिनी ॥ कामेश्वरालिंगितांगी कामेश्वरसुखप्रदा ॥
॥४७॥ कामेश्वरप्रणयिनी कामेश्वरविलासिनी ॥ कामेश्वरतपः
सिद्धिः कामेश्वरमनःप्रिया ॥४८॥ कामेश्वरप्राणनाथा कामेश्व
रविमोहिनी ॥ कामेश्वरब्रह्मविद्या कामेश्वरगृहेश्वरी ॥४९॥ का
मेश्वरास्यहृत्करि कामेश्वरमहेश्वरी ॥ कामेश्वरी कामकोटिनि
लया कांक्षितार्थदा ॥५०॥ लकारिणी लब्धरूपा लब्धधी लब्धवां

छिता ॥ लब्धपापमनोदूरा लब्धहंकारदुर्गमा ॥५१॥ लब्धशक्तिल
ब्धदेहा लब्धैश्वर्यसमुन्नतिः ॥ लब्धवृद्धिर्लब्धलीला लब्धयौवनशा
लिनि ॥५२॥ लब्धातिशायसर्वांगसौंदर्या लब्धविभ्रमा ॥ लब्धरा
गा लब्धपतिर्लब्धाननागमस्थितिः ॥५३॥ लब्धभोगा लब्धसुखा
लब्धहर्षाभिपूजिता ॥ ह्रींकारमूर्तिर्ह्रींकारसौधशृंगकपोतिका ॥
॥५४॥ ह्रींकारदुग्धाब्धिसुधा ह्रींकारकमलेंदिरा ॥ ह्रींकारमणिदी
पार्चिर्ह्रींकारतरुशारिका ॥५५॥ ह्रींकारपीठकमणिर्ह्रींकारादर्श

त्रिंश॰ बिंबिका॥ह्रींकारकोशासिलताह्रींकारस्थाननर्तकी॥५६॥ह्रींकार
१० शुक्तिकामुक्तामणिर्ह्रींकारबोधिता॥ह्रींकारमयसौवर्णास्तंबगवृ
क्षपुत्रिका॥५७॥ह्रींकारवेदोपनिषद्ह्रींकाराध्वरदक्षिणा॥ह्रींकारनं
दनारामनयकल्पद्रुवल्लरि॥५८॥ह्रींकारहिमवद्गंगाह्रींकारार्णव
कौस्तुभा॥ह्रींकारमंत्रसर्वस्वाह्रींकारपरसौख्यदा॥५९॥ॐपुन
र्ध्यात्वा॥मनसासंपूज्य॥याविद्याशिवकेशवादिजननीयायेज
गन्मोहिनियाब्रह्मादिपिपीलिकांतजगदानंदैकसंधायिनी॥ १०

यापंचप्रणवद्विरेफनलिनीयाचित्कलामालिनीसापायाहरदेवता
भगवतीश्रीराजराजेश्वरि॥इतिप्रार्थ्यमंत्रोत्तरांगफलश्रुतिरूपा
मुत्तरपीठिकांफडेत्॥इत्येतत्तेमयाख्यातंदिव्यनामशतत्रयं॥
रहस्यातिरहस्यतद्गोपनीयंत्वयामुने॥शिवयुगादिनामासिश्री
देव्याकथितानितु॥त्र्यक्षराणिनामानिकामेशीकथितानिहि॥
२॥उभयाक्षरनामानिउभाभ्यांकथितानिहि॥तदग्रेकथितंस्तोत्रमे
तत्सप्तदशंकिमु॥३॥नानेनसदृशंस्तोत्रंश्रीदेवीप्रीतिदायकं॥स्तो

त्रिंश० कत्रयेतुकल्याणंस्वभवेन्नात्रसंशयः॥४॥सूतउवाच॥इतिहयमु
खगीतंस्तोत्रराजंनिशम्यप्रगलितकलुषोघश्चित्तपर्याप्तिमेत्य॥नि
जगुरुमथनत्वाकुंभजन्मातदुक्तैःपुनरधिकरहस्यंज्ञातुमेवजगा
द॥५॥अश्वाननमहाभागरहस्यमपिमेवद॥शिववर्णानिकांस्यत्र श
क्तिवर्णानिकानिच॥६॥उभयोरपिवर्णानिकानिमेवदद्दैशिक॥कृप
यापुरयानाथश्रीगुरोश्वाननप्रभो॥७॥इतिसंप्रार्थितःसम्यक्कृषिः ११
श्रीकुंभजेनच॥तस्मैविस्तार्यतद्गोप्यंहयश्रीगोवदत्सुनः॥८॥तद्य

गोप्यंकिमस्तीहस्वाक्षादंबाचशाधतः॥इदंत्वतिरहस्यंतेवक्ष्यामि
शृणुकुंभज॥९॥एतद्विज्ञानमात्रेणश्रीविद्यासिद्धिराभवेत॥तद्गोपनि
यंयत्नेनदेयंनानधिकारिणे॥१०॥कत्रयंहृदयंचैवशेषोभागःप्रकी
र्तितः॥शेषाणिशक्त्यक्षराणिक्लींकारमुभयात्मकः॥११॥एवंविभाग
मज्ञात्वायेविधाजपशालिनः॥नतेषांसिद्धिराविद्याकल्पकोटिशतैरपि
॥१२॥चतुर्भिःशिवचक्रैश्चशक्तिचक्रैश्चपंचभिः॥नवचक्रैश्चसंस्पृष्टं
श्रीचक्रंशिवयोर्वपुः॥१३॥त्रिकोणमष्टकोणंचदशकोणद्वयंतथा॥च

त्रि० तुर्दशारं चैतानि शक्तिचक्राणि पंच च ॥१४॥ बिंदुश्चाष्टदलं पद्मं तथाषो
१२ डशपत्रकं ॥ चतुरस्रं च चत्वारि शिवचक्राण्यनुक्रमात् ॥१५॥ त्रिकोणे वै
दवं श्लिष्टमष्टारे षट्दलांबुजं ॥ दशारयोः षोडशारं भूयहं भुवनात्मके ॥
१६॥ शेषानामपि चक्राणां शक्तानां च परस्परं ॥ अविनाभावसंबंधं यो
जानाति स चक्रवित् ॥१७॥ त्रिकोणरूपिणी शक्तिर्बिंदुरूपः परः शिवः
॥ अविनाभावसंबंधस्तस्माद्बिंदुत्रिकोणयोः ॥१८॥ एवं विभागमज्ञात्वा १२
श्रीचक्रं यः समर्चयेत् ॥ न तत्फलमवाप्नोति शिलालिंगं वानुतुष्यति ॥१९

विरला एव लोकेस्मिन् श्रीविद्याचक्रवेदनः ॥ सामान्यवेदिनः सर्वे विशे
षज्ञो हि दुर्लभः ॥२०॥ स्वयं विद्या विशेषश्चो विशेषज्ञं समर्चयेत् ॥ तस्मै देयं
ततो ग्राह्यं न शक्तस्य न दापयेत् ॥२१॥ अंधंतमः प्रविशंति येन्यविद्या
मुपासते ॥ विद्यान्योपासकानेव निंदत्यारण्यकी श्रुतिः ॥२३॥ अश्रुता
सः श्रुतासश्च यज्ज्ञानो येप्ययज्ज्ञनः ॥ स्वयं तो नापेक्षंतइदमग्निचयेवि
दुः ॥२४॥ सिकताइव संयंति रश्मयः समुदीरिताः ॥ अस्मात्लोकादमुष्मा
च्चेत्याहचारण्यकी श्रुतिः ॥२५॥ यस्य नोपश्रिमं जन्म यदिवा शंकरस्य यं ॥

तेनैवलभ्यतेविद्याश्रीमत्पंचदशाक्षरी॥२५॥इतितंत्रेषुबहुधाविधाया
महिमोच्यते॥नाशिष्यादिज्ञानयुक्तेविद्यूषब्दःप्रयुज्यते॥२६॥मोक्षै
कहेतुर्विधावाम्यसद्विद्यानितीर्यते॥मोक्षैकहेतुर्विधाचश्रीविधानात्र
संशयः॥२७॥तस्माद्विद्याविदेदधाद्याद्ययेतद्गुणान्स्तुवन्॥स्वयंविद्या
रहस्यज्ञोविद्यामाहात्म्यवेधपि॥२८॥विधाविदंनार्चयेच्चेत्कोयातपूजये
ज्जनः॥अविद्यावेदिनेदानंतद्वस्मनियथार्पणं॥२९॥प्रसंगादेतदुक्तंते १३
प्रवृत्तंशृणुकुंभज॥यःकीर्तयेत्सदाभक्त्यादिव्यंनाम्नांशतत्रयं॥३०॥

तस्यपुण्यफलंवक्ष्येदिग्मात्रेणघटोद्भव॥रहस्यनामसाहस्रपाठेय
त्फलमीरितं॥३१॥तत्कोटिकोटिगुणितमेकनामजपाद्भवेत्॥कामेश्व
रिकामेशाभ्यांकृतंनामशतत्रयं॥३२॥नान्येनतुलयेदेतत्स्तोत्रेनान्य
कृतेनतु॥श्रेयःपरंपरायस्यभाविनोचोत्तरोत्तरा॥३३॥तेनैवलभ्यते
चैतत्तश्चाप्येयःपरिक्षयेत्॥अस्यनाम्नांत्रिशत्याक्तमहिमाकेनवर्ण्य
ते॥३४॥यास्तयंशिवयोर्वक्त्रपद्माभ्यांपरिनिसृता॥माहात्म्योऽशिकारू
पान्विप्रानादौतुभोजयेत्॥३५॥अभ्यक्तान्गंधतैलेनस्नातानुष्णेन

वारिणा॥अभ्यर्च्य विस्त्रैर्गंधाद्यैः कामेश्वर्यादिनामभिः॥३६॥रूपारूपैः
शर्कराद्यैः पायसैः फलसंयुतैः॥विधाविदो विशेषेण भोजयेत्षोडशाद्वि
जान्॥३७॥एवं नित्यां बलिं कुर्यादादौ ब्राह्मणभोजनं॥त्रिशतैर्नामभिः
पश्चाद्ब्राह्मणान्कर्मशोचयेत्॥३८॥तैलाभ्यंगादिकं दद्याद्भवेत्सति
भक्तितः॥शुक्लप्रतिपदारभ्य पौर्णमास्यावधिक्रमात्॥३९॥द्विवसेद्वि
वसेविप्रा भोज्या विंशतिसंख्यकाः॥दशभिः पंचभिर्वापि त्रिभिरेकेन ३५
वादिनैः॥४०॥त्रिंशत्सप्ततिशतं विप्राः संभोज्या त्रिशतिक्रमात्॥एवं यः

कुरुते भक्त्या जन्ममध्ये स कल्पवरः॥४१॥तस्यैव सफलं जन्म मुक्तिस्त
स्य करे स्थिता॥रहस्यनामसाहस्रभोजनेप्येवमेव हि॥४२॥आदौ नि-
त्यां बलिं कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणभोजनं॥रहस्यनामसाहस्रमहिमा योमयेरितः॥४३॥वशीकरायते त्वेकनाम्नो महिमवारिधिः॥वाग्देवीरचिते
नामसाहस्रे यद्यदीरितं॥४४॥तत्फलं समवाप्नोति नाम्नोप्येकस्य की
र्तनात्॥एतदन्यैर्जपैस्तोत्रैरर्चनैर्यत्फलं लभेत्॥४५॥तत्फलं कोटि
गुणितं नामत्रिशतिकीर्तनात्॥रहस्यनामसाहस्रं कोट्यावृत्यानुय

सलं॥४६॥तत्सलंकोटिगुणितंनामत्रिंशतिकीर्तनात्॥वाग्देवी
रचितेस्तोत्रेतादृशोमहिमायदि॥४७॥साक्षात्कामेशकामेशी
कृतेस्मिन्मूर्त्यतांत्वया॥सकृत्संकीर्तनेदिव्यनाम्नामस्मिन्स्त
त्रये॥४८॥भवेच्चित्तस्यपर्याप्तिर्नूनमन्यानपेक्षिणी॥नज्ञातव्यंन
ज्ञलंनजलव्यनकिंचन॥४९॥अरुद्रमेवपरमेयमिदंजप्यंचकुं
भज॥यद्यत्साध्यतमंकार्यंतत्तदर्थमिदंजपेत्॥५०॥तत्तत्सिद्धिम १५
वाप्नोतिपश्चात्कार्यंपरीक्षयेत्॥येयेप्रयोगास्तंत्रेषुतेतेयत्साध्य

तेफलं॥५१॥तत्सर्वंसिध्यतिक्षिप्रंनामत्रिंशतिकीर्तनात्॥आ
युष्यदंपुष्टिकरंपुत्रदंयशकारकं॥५२॥विद्याप्रदंकीर्तिकरंसुक
वित्वप्रदायकं॥सर्वसंपत्प्रदंसर्वभोगदंसर्वसौख्यदं॥५३॥स-
र्वाभिष्टप्रदंचैवदेवीनामशतत्रयं॥एतज्जपपरोभूयोनान्यदि
च्छत्कदाचन॥५४॥एतत्कीर्तनसंतुष्टाश्रीदेवीललितांबिका॥भ
क्तस्यगृहदृष्टस्यात्ततत्पूरयतिस्वयं॥५५॥तस्मात्कुंभोद्भवमुने
कीर्तयत्वमिदंसदा॥अपरंकिंचिदपितेवोद्व्यंनावशिष्यते॥५६

त्रिंश॰ सूतउवाच॥एवमुक्त्वाहयग्रीवःकुंभजंतापसोत्तमं॥स्तोत्रेणानेन
ललितांध्यात्वात्रिपुरसुंदरीं॥५७॥आआनंदलहरीमग्नमनाःसम्प
ग्व्यवर्तयत्॥५८॥इतिश्रीब्रह्माउपुराणेस्तोत्रउत्तरखंडेहयग्री
वागस्त्यसंवादेललितांबायानामत्रिंशतीअध्यायसमाप्तः॥अ
थग्रंथसंख्या १७५ ॥ ॥ ॥ ॥

१५

MEMOR

श्रीगणेशायनमः॥भगवान्देवदेवेशलोकानुग्रहकारक॥य
१ दुक्तं मेमहादेव कवचंसुंदरीप्रिये॥१॥तन्मेकथयदेवेशयदे
स्मिंहिंसिमाप्रियं॥२॥ईश्वरउवाच॥शृणुदेवीप्रवक्ष्यामिक
वचंसुंदरीप्रियं॥रहस्यातिरहस्यंचगुह्यात्गुह्यतरंमहत्॥-
ऋषिस्यादक्षिणामूर्तिर्छंदोनुष्टुपप्रकीर्तितः॥३॥ॐकारःपा
तुवक्त्रेलकारःकर्णयुग्मके॥ह्रींकारपातुहृदयंकूटंवाग्भ १
वसंज्ञिकं॥हकारःपातुजठरंसकारोनाभिदेशके॥ककार
ककारःपातुशिर्षेमेएकारःपातुभालके॥उलउ ईं

रोमेकटिंपातुहकारःपातुलिंगके॥लकारोगुल्फदेशेतुह्रींका
रोरुद्वयान्वितं॥सकारःपातुजानूचककारोपातुपार्श्वको॥
॥६॥लकारोगुल्फयोःपातुपादौह्रींकारिमेवतत्॥शक्तिकू
टंसदापातुमूलविद्याकलेवरं॥त्रिपुराद्याःसदापातुत्रिपुरे
शीचसर्वदा॥त्रिपुरासिद्धिदादेवीत्रिपुरांबासदावतु॥मह
त्रिपुरसुंदर्यसुंदरीपातुमांसदा॥अणिमाद्यासदापातुब्रह्मा
द्यापातुसर्वदा॥नवमुद्राःसदापातुत्रिरेखाचक्रसंज्ञिकं॥

पातु मां षोडशारे तु कामाकर्षणिसंज्ञकं ॥ अनंगकुसुमादेव्या
२ पातु मां अष्टपत्रकं ॥ बहिर्दशारे मां पातु सर्वसंक्षोभणादयः
॥ अंतर्दशारे मां पातु सर्वज्ञादिश्चशक्तयः ॥ त्रिकोणचक्रमध्ये
तु बाणिनी सुंदरी तथा ॥ १२ ॥ जृंभिनी विमलयोर्मध्ये वीरत्रयप्र
पूजयेत् ॥ महाकामेश्वरी शक्तीचतुष्टयत्रिकोणके ॥ १३ ॥ बिंदुच
क्रेच मां पातु श्रीमत्त्रीपुरसुंदरी ॥ देवतासुंदरी प्रोक्ता विनियोगः २
प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥ इति दं कवचं देवी कथितं मंत्रसूचकं ॥ सर्वा

र्थसाधकं देवी सर्वसंपत्प्रदायकं ॥ १५ ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां
यः पठेत्प्रयतस्तथा ॥ प्रसन्ना सुंदरी तस्य सर्वसौभाग्यदायि
नी ॥ १६ ॥ इति श्रीरुद्रयामले उमामहेश्वरसंवादे त्रिपुरसुंदरी
मंत्रकवचं संपूर्णं ॥ १७ ॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

بسم

بسم